

ESZMELET kiskönyvtár

Immanuel Wallerstein

Bevezetés a világrendszer-elméletbe

L'Harmattan

IMMANUEL WALLERSTEIN

Bevezetés a világrendszer-elméletbe

eszmélet kiskönyvtár

Sorozatszerkesztő: Lugosi Győző

IMMANUEL WALLERSTEIN

Bevezetés a világrendszer-elméletbe

L'Harmattan

Eszmélet Alapítvány

Fordította: Koltai Mihály Bence

© L'Harmattan Kiadó, 2010

© Hungarian translation: Koltai Mihály Bence, 2010

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 236 283 0
ISSN

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Andor László
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979

harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A borítót Nemes Péter tervezte,
a nyomdai előkészítés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
A kiindulópont: megérteni a világot, amelyben élünk	9
1. A világrendszer-elmélet történelmi gyökerei: a társadalomtudományi diszciplínáktól a történeti társadalomtudományokig	15
2. A modern világrendszer mint kapitalista világgazdaság: termelés, értéktöbblet és polarizáció	53
3. A modern államrendszer kialakulása: szuverén nemzetállamok, gyarmatok és az államközi rendszer	85
4. A modern világrendszer geokultúrájának létrehozása: ideológiák, társadalmi mozgalmak és a társadalomtudománya	116
5. A modern világrendszer válsága: bifurkáció, káosz és választások	143
Fogalomtár	167
Bibliográfiai útmutató	187
Tárgymutató	195

Köszönetnyilvánítás

Amikorelvállaltam ennek a könyvnek a megírását, váratlanul meghívást kaptam a Santander-i *Universidad Internacional Menéndez Pelayo* spanyol egyetemről, hogy tartsak egyhetes nyári kurzust a „világrendszer-elméletről”. A kurzus öt előadásból állt. A résztvevők (körülbelül negyven ember) nagyrészt felsőéves diákok és fiatal oktatók voltak spanyol egyetemekről, többségükben olyanok, akik korábban nem foglalkoztak részletesebben világrendszer-elmélettel. Ez a lehetőség alkalmat adott arra, hogy bemutassam könyvem öt fejezetének előzetes verzióját, s egyúttal fölhasználjam a hallgatóktól kapott visszajelzéseket is. Ezért a lehetőségért szeretnék köszönetet mondani nekik.

Miután megírtam a könyv vázlatát, megkértem négy barátomat, hogy olvassák el és mondják el kritikai megjegyzéseiket, már amennyiben vannak. Olyan barátaimról volt itt szó, akiknek olvasói értékítéletét és tanári tapasztalatait egyaránt nagyra tartom. Abban reménykedtem hát, hogy sokféle visszajelzést fogok kapni tőlük – és így is történt. Mint ilyenkor mindig lenni szokott, első olvasóim több tévedésre és zavaros megfogalmazásra is föl hívták a figyelmemet, amiért hálás vagyok nekik. Egyúttal néhány hasznos és éles szemű javaslatot is tettek, melyeket beépítettem a szövegbe. Ugyanakkor természetesen kitartottam arról alkotott eredeti felfogásom mellett, hogy milyen könyv lenne a leghasznosabb, s természetesen enyém a felelősség azért, hogy ignoráltam első olvasóim tanácsainak egy részét. Mégis, könyvem gyengébb lenne Kai Erikson, Walter Goldfrank, Charles Lemert és Peter Taylor gondos olvasata és tanácsai nélkül.

A kiindulópont: megérteni a világot, amelyben élünk

Manapság a médiában és társadalomtudósainktól mást sem hallunk, mint hogy világunkat a huszadik század utolsó évtizedeitől kezdve két dolog határozza meg: a globalizáció és a terrorizmus. Mindkettőt úgy szokás beállítani mint alapvetően új jelenségeket: az első fényes jövő reményével kecsegtet, míg a második a legkomolyabban fenyegeti társadalmunkat. Általánosan elterjedt vélekedés az is, hogy az amerikai kormány központi szerepet játszik az első folyamat elősegítésében, illetve a második leküzdésében. Ugyanakkor ezek a jelenségek nem pusztán az Amerikai Egyesült Államokban figyelhetők meg, hanem az egész világon. Az ilyen típusú elemzések mögött sokszor Nagy-Britannia 1979 és 1990 közötti miniszterelnökének, Mrs. Thatchernek a mottója húzódik meg: Nincs Más Alternatíva (TINA [There Is No Alternative]). Szüntelenül tudatják velünk, a globalizációnak nincsen alternatívája: parancsainak minden kormány engedelmességre tartozik. Szintén nap mint nap halljuk, hogy a terrorizmussal szembeni kíméletlen fellépés sem opcionális választás, hanem kikerülhetetlen kötelesség – már ha életben akarunk maradni.

Ez a kép nem teljesen hamis, azonban rendkívül hiányos. Ha a globalizáció és a terrorizmus jelenségeit szűken definiált idő- és térbeli korlátokon belül vizsgáljuk, akkor többnyire olyan következtetésekre jutunk, amelyek érvényessége a szalagcímekhez hasonlóan kérészerű. Általában véve ilyen módon nem érthetjük meg ezeknek a jelenségeknek a jelentőségét, történelmi gyökereit és pályáját, valamint azt sem – ami pedig a legfontosabb –, hogyan illeszkednek bele

a tágabb társadalmi valóságba. Egyszóval elfeledkezünk a jelenségek történetiségéről, s így képtelenek leszünk a részletekből összerakni a teljes képet, majd újra és újra meglepődünk, amikor rövidtávú várakozásaink nem teljesülnek.

Hány ember számított rá a nyolcvanas években, hogy a Szovjetunió olyan gyorsan és vértelenül fog összeomlani, mint az később bekövetkezett? És hányan számítottak rá 2001-ben, hogy egy addig gyakorlatilag ismeretlen szervezet, az al-Kaida, vezetője ilyen vakmerő terrortámadást szervez és realizál sikeresen 2001. szeptember 11-én a New York-i ikertornyok és a Pentagon ellen, hatalmas pusztítást okozva? Mégis, az előbb felsorolt két esemény egy hosszabb eseménylánc részét alkotja, amelynek minden részletét nem láthattuk talán előre, de amelynek alapvonalai mégis beazonosíthatók és megjósolhatók voltak.

A probléma részben abból adódik, hogy ezeket a jelenségeket mindeddig hagyományosan külön „dobozokban” vizsgáltuk, amelyeknek külön-külön saját nevet adtunk – politika, gazdaság, társadalomszerkezet, kultúra – elfeledkezve arról, hogy ezek a „dobozok” sokkal inkább saját képzeletünk konstrukciói, mintsem valóságos entitások. Mindezek a jelenségek, amelyeket elkülönült módon vizsgálunk, a valóságban olyannyira szorosan összefonódnak, hogy mindegyik előfeltételezi a többit, kölcsönhatásban áll a többivel és egyiket sem érthetjük meg anélkül, hogy tekintetbe vennénk a többi „doboz” tartalmát. A probléma másik fele az, hogy miközben azt kutatjuk mi is az, ami valóban „új” (és ami nem új) napjainkban, gyakran megfeledkezünk a modern világrendszer történetének három alapvető fordulópontjáról. Ezek a következők: (1) a hosszú tizenhatodik század, amely során a kapitalista világ gazdaság formájában a modern világrendszer létrejött; (2) az 1789-es francia forradalom mint az a világtörténelmi esemény, amely meghatározza a világrendszer következő két évszázadának a liberális centrum által dominált geokultúráját; (3) 1968

globális forradalmi hulláma, amely előre jelezte a modern világrendszer jelenleg is zajló, elhúzódó hanyatlási periódusát, amelynek során végbemegy a világrendszert eddig összetartó (centrista) liberális geokultúra lassú eróziója.

Az e könyvben bemutatandó *világrendszer-elmélet* képviselői már jóval azelőtt tárgyalni kezdték a globalizáció jelenségét, hogy maga a szó megjelent volna; de nem mint valami újról beszéltek róla, hanem valami olyasmiről, ami alapvető része a modern világrendszernek, egészen tizenhatodik századi kialakulásától kezdve. Mi (ti. a világrendszer-elmélet képviselői) úgy gondoltuk, hogy az egymástól elkülönülő elemzési „dobozok” – amelyeket az egyetemeken diszciplínáknak, tudományágaknak neveznek – inkább akadályozzák a világ megértését, mintsem segítik. Úgy gondoltuk, hogy a társadalmi valóság meghatározó egysege, amelyben élünk, és amely megszabja lehetőségeinket és döntéseinket, nem elsősorban az adott nemzetállam, amelynek állampolgára vagyunk, hanem egy ennél nagyobb entitás, amelyet világrendszernek neveztünk el. Amellett érveltünk, hogy ez a világrendszer régóta intézmények sokaságát tartalmazza – államokat és államközi struktúrákat, vállalati termelőegységeket, háztartásokat, osztályokat, a legkülönbözőbb identitáscsoportokat –, és hogy ezek az intézmények egyfajta mátrixot alkotnak, ami lehetővé teszi a rendszer rendezett működését, de egyúttal a konfliktusok és ellentmondások kifejlődéséhez is hozzájárul. Úgy gondoltuk, hogy ez a rendszer történetileg kifejlődött társadalmi konstrukció, melynek eredetét meg kell magyarázni, jelenleg érvényesülő mechanizmusait föl kell tártani, elkerülhetetlenül föllépő végső krízisét pedig be kell azonosítani.

Érvelésünkkel nem csak a hatalom birtokosai hivatalos világfelfogásának főáramával mentünk szembe, hanem a társadalomtudományok közel kétszáz éves története során fölgyülemlett konvencionális elméletek jelentős részével is. Éppen ezért gondoltuk és gondoljuk úgy, hogy nem csak a minket körülvevő világ működését kell új szemmel néznünk,

hanem azt is, hogyan alakultak ki a világra reflektáló tipikus *gondolkodásformáink*. A világrendszer-elmélet művelői tehát saját tevékenységüket egyfajta fundamentális tiltakozásnak is látják, tiltakozásnak arról alkotott elképzelésünkkel és fogalomkészletünkkel szemben, hogy mit is tudunk a világról. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy ennek az új elemzési módnak a megjelenése egyben visszatükröződése és kifejeződése is a *tényleges* társadalmi tiltakozásnak a jelenlegi világrendszer drasztikus egyenlőtlenségeivel szemben, amelyek óriási politikai jelentőséggel bírnak napjainkban.

Ami saját magamat illeti, már közel harminc éve foglalkozom világrendszer-elmélettel és gyarapítom írásaimmal ezt a megközelítést. Fölhasználtam az elméletet arra, hogy jellemezzem a modern világrendszer történetét és mechanizmusait és hogy föltérképezsem vele a tudás struktúráit. Megvizsgáltam mint módszert és mint kutatási nézőpontot. Azonban még soha nem próbáltam meg egy helyen összefoglalni mit is értek összességében a világrendszer-elmélet *egészén*.

Ez alatt a harminc év alatt a világrendszer-elmülethez sorolható munkák folyamatosan gyarapodtak, az elmélet művelői pedig az egész világon megjelentek. Mégis, továbbra is egy kisebbségi álláspontról van szó, amely egyben „ellenzéki” álláspontnak is számít a történeti társadalomtudományok világában. Az elméletet időnként dicsérték, máskor támadták, és igen gyakran tévesen mutatták be és félremagyarázták – időnként ellenséges és nem túlságosan jól értesült kritikusok, de nemegyszer olyanok is, akik az elmélet hívének vagy legalábbis szimpatizánsának mondták magukat. Úgy döntöttem tehát, hogy szeretném végre egy helyen elmagyarázni mit tartok elméletünk fő premisszáinak és alapelveinek, egyben holisztikus áttekintést adni erről az analitikus perspektíváról, amely egyszerre felhívás és törekvés a holisztikus történeti társadalomtudományok létrehozására.

A könyv három célközönségnek is szól. Egyrészt, a témáról szakmai tudással nem rendelkező átlagos olvasónak.

Az illető lehet kezdő egyetemista, vagy általában a művelt közvélemény tagja. Másrészt a könyv ideális olvasmány olyan felsőbb éves egyetemistáknak, vagy doktoranduszoknak a történeti társadalomtudományok területén, akik megbízható bevezetésre vágnak a világrendszer-elmélet kérdéseibe és perspektívájába. És végül, könyvem szól az elmélet gyakorlóinak, akik konkrétan az én álláspontomat szeretnék megismerni, azt, hogyan helyezkedik el a világrendszer-elmélet művelőinek fiatal, de bővülőben lévő tudományos közösségén belül.

A könyv indulása talán sok olvasó számára kissé túlságosan körülményesnek tűnhet föl. Az első fejezet a modern világrendszer tudásformáinak struktúráit vizsgálja meg. Itt kísérletet teszünk arra, hogy megmagyarázzuk a világrendszer-elmélet mint elemzési mód történelmi gyökereit. A modern világrendszer tényleges *működési* mechanizmusainak tárgyalására csak a 2.–4. fejezetben kerítettünk sort. Ami pedig az előttünk álló lehetséges jövőt és napjaink valóságát illeti, erre csak az ötödik fejezetben fogunk kitérni. Minden bizonnyal lesznek olyan olvasók, akik azonnal az ötödik fejezethez fognak lapozni, mintegy első fejezetet csinálva az ötödikből. Annak oka, hogy mégis így tagoltam érvelésemet, az, hogy erősen hiszem: ahhoz, hogy megértse a világrendszer-elmélet mellett szóló érveket, az olvasónak (még ha fiatal és kezdő is a társadalomtudományok területén) sok mindent el kell „felednie” mindabból, amit az általános iskola óta megtanult, és amit nap mint nap megerősít benne a tömegmédia hatása. Közvetlenül meg kell vizsgálnunk azt, hogyan alakult ki mai gondolkodásmódunk, ahhoz, hogy képesek legyünk hozzákezdeni saját magunk fölszabadításához és megtanuljunk olyan új módon gondolkodni, amely – meggyőződésem szerint – alkalmasabb és hasznosabb napjaink dilemmáinak megértéséhez.

Különböző emberek mindig különféleképpen értelmeznek egy-egy könyvet. Minden bizonnyal most is így lesz ez, és könyvem fönt említett három célcsoportjának tagjai más-

más módon fogják olvasni a könyvet. Mindössze annyit remélek csak, hogy minden célcsoport és minden egyes olvasó hasznosnak fogja találni művemet. Ez az írás *bevezetés* a világrendszer-elméletbe. Nem is kívánunk úgy tenni, mintha ennél több, kimerítő összefoglaló lenne. A könyv megpróbál minden idetartozó problémát tárgyalni, de nem kétséges, hogy lesznek olvasók, akik úgy érzik, valami kimaradt, más kérdések túl nagy hangsúlyt kaptak, vagy úgy – hiszen ez is természetes –, hogy bizonyos érveim egyszerűen tévesek. A kötet tehát bevezetés egy bizonyos gondolkodásmódba és ezáltal egyben fölhívás vitára is: olyan nyitott vitára, amelyben reményeim szerint az olvasók fönt felsorolt három csoportjának mindegyike részt fog venni.

1. A világrendszer-elmélet történelmi gyökerei: a társadalomtudományi diszciplínáktól a történeti társadalomtudományokig

A világrendszer-elmélet a kora hetvenes években jelent meg mint a társadalmi valósággal kapcsolatos új elméleti perspektíva. Az elmélet bizonyos fogalmai régóta használatosak, míg mások újak voltak, vagy legalábbis nevük új volt. Fogalmak megértése csak az őket körülölelő kor kontextusában lehetséges. Ez még inkább igaz akkor, ha egy teljes elméleti perspektíváról van szó, amelynek fogalmai elsősorban egymáshoz való viszonyulásukban nyerik jelentésüket, azáltal, ahogyan egységes egészet alkotnak. Ezen fölül az új elméleti perspektívák lényegét a legjobban úgy lehet megragadni, ha a régebbi perspektívákkal szembeni tiltakozásként fogjuk föl őket. Az új elméleti megközelítés képviselőinek mindig az az állítása, hogy a régebbi felfogás valamilyen fontos tekintetben inadekvát, félrevezető vagy tendenciózus, azaz inkább gátja a társadalmi valóság megragadásának, mintsem alkalmas eszköz annak elemzésére.

Mint minden megközelítés, a világrendszer-elmélet is részben korábbi érvekre és kritikai meglátásokra épül. Bizonyos értelemben soha egyetlen megközelítés sem lehet egészen új. Általában mindig találhatunk valakit, aki hasonló dolgokat mondott néhány évtizeddel vagy évszázaddal korábban. Ezért amikor azt mondjuk, hogy egy elméleti perspektíva új, ez inkább csak azt jelentheti, hogy a világ most először áll készen arra, hogy komolyan vegye a perspektívát alátámasztó gondolatmenetet, sőt azt is, hogy az adott gondolatmenetet egyszerűen csak olyan új formába csomagolták, ami több ember számára teszi kézenfekvővé és követhetővé.

A világrendszer-elmélet kialakulásának története a modern világrendszer és a vele együtt fölemelkedett tudásformák történetébe ágyazódik. Ez utóbbi történetét érdemes nem pusztán a hetvenes évekig visszafejteni, hanem egészen a tizenharmadik század közepéig. A kapitalista világgazdaság ekkor már két évszázada létezett. A tőke vég nélküli felhalmozásának parancsa kitermelte a szüntelen technológiai fejlődés szükségességét és a rendszer határainak állandó kiterjesztését – nem csak földrajzi, hanem pszichológiai, intellektuális és tudományos értelemben is.

Ennek következményeként megjelent az a szükséglet, hogy teoretizáljuk saját, meglévő tudásunk természetét és megfontoljuk a további – még nem létező – tudásformák lehetőségeit. Az egyházi autoritások évezredes gyakorlata, miszerint ők az egyetlenek, akik ismerhetik az igazsághoz vezető biztos utat, már jó ideje különböző támadásoknak volt kitéve a modern világrendszer kialakulása óta. A szekuláris (azaz nem-vallásos) viláértelmezési alternatívák egyre népszerűbbé kezdtek válni. Filozófusok sokasága látott neki a feladatnak, hogy föltérképezze az emberi tudás létező és lehetséges struktúráit, a magasba tartva azt a meggyőződést, hogy az emberi lények saját értelmükre támaszkodva is képesek a tudás megszerzésére, szemben az egyházi autoritások vagy írások bevett igazságainak passzív elfogadásával. Az olyan gondolkodók, mint Descartes és Spinoza – bármennyire is különböztek egyébként – mind arra törekedtek, hogy a teológiai tudásformát visszaszorítsák egy elkülönült szférába, elszigetelve az emberi tudás alapstruktúráitól.

Miközben a filozófusok támadást indítottak a teológiai tudás diktátumaival szemben – hangsúlyozva, hogy az ember képes racionális képességei által az igazság közvetlen megismerésére –, megjelent a tudósok egy új, egyre növekvő csoportja, akik ugyan egyetértettek a filozófusokkal a teológia szerepével kapcsolatban, de emellett azt is állították, hogy az úgynevezett filozófiai belátás épp oly önkényes és

bizonytalan módszer az igazság megismerésére, mint az isteni kinyilatkoztatás. Ezek a tudósok amellet érveltek, hogy prioritást kell adni a valóság *tapasztalati* jellegű elemzésének. Amikor Laplace a tizenkilencedik század elején könyvet írt a naprendszer eredetéről, Napóleon, akinek könyvét a tudós bemutatta, megjegyezte, hogy Isten neve a vaskos kötetben egyetlen egyszer sem jelenik meg. Laplace reakciója a császár megjegyzésére a következő volt: „Nem volt szükségem erre a hipotézisre, Uram.” Ezeket a tudósokat kezdték el ekkoriban természettudósoknak nevezni. Észben kell azonban tartanunk, hogy legalább a késő tizennyolcadik századig nem volt éles választóvonal a filozófia és a tudomány között, amikor a tudás alapformáinak meghatározásáról volt szó. Ebben az időben Immanuel Kant tökéletesen helyénvalónak érezhette, hogy épp úgy tanítson csillagászatot, mint költészetet vagy metafizikát. A német filozófus ezen kívül az államközi kapcsolatok elméletéről is írt egy könyvet. Egyszóval a tudást akkoriban még egységes mezőnek tekintették.

Abban az időben – a tizennyolcadik század végén – történt meg az, amit ma gyakran a filozófia és a tudomány „szétválásának” [divorce] neveznek. Ehhez a váláshoz az empirikus tudományok képviselői ragaszkodtak. Véleményük az volt: az *egyetlen* út az „igazsághoz” az empirikus megfigyelésekre épülő induktív elméletalkotás, amennyiben a megfigyelések később mások által is megismételhetők és ezáltal verifikálhatók. Azt a véleményüket se rejtették véka alá, hogy a metafizikai-deduktív érvelés a szemükben nem volt több mint spekuláció, amelynek megismerési értéke a nullával egyenlő. Az empirikus tudományok művelői tehát elutasították, hogy magukat a „filozófusokhoz” sorolják.

Ugyanebben az időben, és jelentős részben éppen ennek az ún. „szétválásnak” az eredményeképpen született meg a modern egyetem intézménye. Habár a középkori egyetem kereteire épült rá, de a modern egyetem valójában merőben más típusú struktúra. Ellentétben a középkori egyetemmel,

ennek az intézménynek teljes munkaidőben dolgozó, fizetett professzorai vannak, akik szinte soha nem a klérus tagjai, és akik nem csak „karokba”, hanem az egyes karokon belüli „tanszékekbe” tömörülnek, ahol mindegyik tanszék egy adott „tudományág” központja. Ami pedig a diákokat illeti, a tanulmányaik végén kapott diplomát az definiálta, hogy melyik tanszéknél tanultak.

A középkori egyetem hagyományosan négy karból állt: teológia, orvostudomány, jog és filozófia. A tizenkilencedik században szinte mindenhol ugyanaz történt: a filozófiai fakultást fölosztották két részre. Az egyik rész lett a „természettudományokkal” foglalkozó fakultás, míg a másik a további tárgyakra specializálódott, amelyeket időnként „humán tudományoknak” esetleg átfogó módon „művészeti” és/ vagy „bölcész” oktatásnak nevezték. Az egyetemi rendszer intézményesíteni kezdte azt a jelenséget, amit C. P. Snow később a „két kultúra” elnevezéssel illetett. Ez a két kultúra háborúban állt egymással, ugyanis mindkettő ragaszkodott ahhoz, hogy ő jelenti a tudás megszerzésének az egyetlen – vagy legalábbis a legjobb – módszerét. A természettudományoknál a hangsúly az empirikus (sőt kísérleti) kutatáson és a hipotézisek tesztelésén volt. A humán tudományoknál viszont az azonosuló megértésre helyeztek hangsúlyt, mely később mint a „hermeneutikai módszer” vált ismertté. A két kultúra egykori egységének egyetlen mai emléke az a tény, hogy az egyetemeken mind humán, mind természettudományos területen a legmagasabb tudományos fokozat neve: PhD, azaz a filozófia doktora.

A természettudományok művelői általában tagadták, hogy a humán tudományok képesek lennének az igazság fölfedezésére. Az egységes tudás korábbi korszakában az igaz, a jó és a szép keresése szorosan összekapcsolódott, sőt, nemegyszer azonosnak tekintették őket. Az új helyzetben azonban a természettudósok ragaszkodtak hozzá, hogy tevékenységük csak és kizárólag az igazság felkutatására irányul, és semmi köze a jó vagy a szép kereséséhez. A jó és a szép keresésének

és meghatározásának feladatát a filozófusoknak engedték át. S a filozófusok jó részének nem is volt ellenére ez a munkamegosztás. A tudás felosztása „két kultúrára” tehát azt is jelentette, hogy magas választófalat emeltek az igazság kutatása, illetve a jó és a szép felkutatása közé. Ez aztán további igazolásául szolgált a természettudósok azon állításának, miszerint tevékenységük „értéksemleges”.

A tizenkilencedik század során a természettudományos fakultások különböző alterületekre tagolódtak tovább, amelyeket diszciplínáknak neveztek: fizika, kémia, geológia, asztronómia, zoológia, matematika és így tovább. A humán tudományokkal foglalkozó karok filozófiai, klasszika-filológiai (azaz az antikvitás ógörög és latin nyelvű írsaival foglalkozó tudomány), művészettörténeti, zenetudományi, a nemzeti és más modern nyelvekkel és irodalommal foglalkozó tanszékeket hoztak létre.

A legnehezebb kérdés mármost az volt, hogy a társadalmi valóság tanulmányozása melyik karhoz kell, hogy tartozzék. Az ilyen típusú megértés sürgető szükségességét az 1789-es francia forradalom és a nyomában a modern világrendszerben kirobbanó kulturális forrongás tette nyilvánvalóvá. A francia forradalom ugyanis két meglehetősen forradalmi gondolat elterjedését indukálta. Az egyik a politikai változás megítélésére vonatkozott: míg korábban ezt kivételesnek és bizarrnak tartották, most normálisnak és ezáltal szüntelenül jelenlévőnek lett kimondva. A második a „szuverenitás” eredetével volt kapcsolatos: az új gondolat szerint az állam azon joga, hogy autonóm döntéseket hozzon saját hatalmi szféráján belül, nem az uralkodóból vagy a törvényhozó instanciából ered, hanem kizárólag a „népből” és a politikai rendszerek legitimitását csak a „nép” adhatja.

Ez a két gondolat gyorsan terjedni kezdett és széles körben élénk fogadtatásra talált, annak ellenére, hogy maga a francia forradalom politikailag megtorpant, sőt, eredményeit – egy időre – visszaszorította a reakció. Ha a politikai változás mostantól a társadalom életének normális része, a

szuverenitás forrása pedig a nép volt, akkor létfontosságúvá vált annak megértése, hogy mi határozza meg a történelmi változás jellegét és ütemét, illetve hogy hogyan alakulnak ki a „nép” – az elmélet szerint szabad és autonóm módon hozott – döntései. Ezeknek a kérdéseknek a felmerülése jelentette a később kialakuló modern társadalomtudományok szociális inspirációját.

Kialakulásuk idején azonban elkerülhetetlenül felmerült a kérdés: mik is tulajdonképpen ezek a „társadalomtudományok” és hova akarnak állni a „két kultúra” közötti új keletű háborúban? Ezekre a kérdésekre nincsen egyszerű válasz. Mi több, azt is mondhatnánk, hogy soha nem is adtak rájuk kielégítő választ. Kezdetben úgy tűnt, hogy a társadalomtudományok többnyire valahova „középre” állnak, a „tisztá természettudományok” és a „humán tudományok” közé. Valahova középre helyezkedtek, igen, de azt mégse mondhatjuk, hogy kényelmesen elhelyezkedtek volna. A társadalomtudósok ugyanis nem fejlesztették ki a tudás egy különálló, harmadik típusát; ehelyett kezdettől fogva két táborra szakadtak: egy részük a társadalomtudományok „természettudományos” vagy „szcientista” felfogása felé hajlott, míg mások a „humanisztikus” interpretáció felé. Nagyon úgy látszott: a társadalomtudományok két, ellenkező irányba tartó lóhoz kötötték magukat, ami az egész terület integritását veszélyezteti.

A legidősebb társadalomtudomány természetesen a történetírás, amely mint tevékenység és mint fogalom is több ezer éves múlttal rendelkezik. A tizenkilencedik században „forradalom” játszódott le a historiográfiában, amelyet elsősorban Leopold Ranke nevéhez szokás kötni, aki megfogalmazta a szlogent: a történetírásnak úgy kell visszaadnia a történelmet, *wie es eigentlich gewesen ist* (ahogy az valóban volt). Ami ellen Ranke tiltakozott, az a rendszeresen a hagiográfiába hajló történészi gyakorlat volt, az uralkodókat és országokat dicsőítő történetek – köztük kitalált történetek – halmozása. Ranke ehelyett egy tudományos igényű

történetírást javasolt, amely messze elkerüli a spekuláció és a legendagyártás ingoványos talaját.

Ranke egyúttal egy specifikus módszert is proponált, amellyel az efféle történetírás megvalósítható: ez pedig nem más, mint a kutatás az adott eseményeket leíró, az eseményekkel egy időben íródott dokumentumok után. Az ilyesfajta dokumentumokat gyűjtötték össze azokba az intézményekbe, amelyeket ma levéltárakként ismerünk. A történelmi dokumentumokat levéltárakban tanulmányozó új történetírók feltételezése az volt, hogy a szerzők tipikusan nem a jövő történészeinek írtak, hanem valódi gondolataikat írták le, vagy legalábbis azt, amit kortársaikkal szerettek volna elhitetni. Természetesen Ranke és követői elismerték, hogy az ilyesféle dokumentumokat a megfelelő óvatossággal kell kezelni, elkerülendő az esetleges hamisításokat; de amennyiben hitelességükről sikerült meggyőződni, többé-kevésbé úgy tekinthető, hogy ezáltal a történész esetleges torzító hatású elfogultságaitól mentes anyagról van szó. Az elfogultság további minimalizálásának érdekében az új felfogásban dolgozó történészek ahhoz is ragaszkodtak, hogy csak a „múlt” történetét lehetséges megírni, s nem pedig a „jelenét”, hiszen a jelennel kapcsolatos írások elkerülhetetlenül magukon fogják hordozni a pillanat szenvedélyeinek lenyomatát. Mindenesetre a levéltárak (amelyek fölött az állami hatóságok gyakoroltak ellenőrzést) általában eleve csak hosszú idő (ötven–száz év) múltán „nyíltak meg” a történészek előtt a kortörténeti dokumentumok tekintetében, tehát a tudósok eleve nem fértek hozzá a saját korukkal kapcsolatos fontosabb dokumentumokhoz. (A huszadik század végén számos kormány erős nyomás alá került ellenzéki csoportok részéről, hogy levéltárait jóval gyorsabban nyissa meg a nyilvánosság előtt. S bár ennek a részleges nyitásnak volt némi hatása, másrészt a kormányok is új módszereket találtak titkaik megőrzésére.)

„Egzakt tudományos” beállítottságuk ellenére az új történészek nem akartak a természettudományos fakultások

résztévé válni, hanem inkább a bölcsészkarokat választották működési helyüknek. Ez talán furcsának tűnhet, hiszen ezek a tudósok elutasították a hagyományos filozófia spekulatív módszereit és következtetéseit. Ráadásul empirista attitűd jellemezte őket, így azt gondolhatnánk, rokon lelkeknek érezhették magukat a természettudósokkal. Empirizmusuk azonban általános gyanakvással párosult a nagy ívű általánosításokkal szemben. Nem volt céljuk, hogy a természettudományokra jellemző törvényeket azonosítsanak, vagy akár csak hipotéziseket fogalmazzanak meg. Ezt gyakran azzal indokolták, hogy minden egyes „eseményt” a maga sajátos történeti meghatározottságában kell tanulmányozni. Érvelésük szerint az emberi társadalmak élete nem hasonlítható az egzakt tudományok képviselői által tanulmányozott fizikai jelenségekhez, méghozzá az emberi akarat tényezője miatt. Ez utóbbi tényező – amelyet ma emberi intencionalitásnak [human agency] neveznénk – hangsúlyozása miatt az új történészek inkább „humanistának”, mintsem „természettudósnak” tartották magukat.

De hogyan lehet eldönteni, hogy mely események méltók a történetíró figyelmére? A történészeknek dönteniük kellett vizsgálati tárgyaik köréről. Az, hogy a múlt írásos dokumentumaira támaszkodtak, már eleve jelentős mértékben befolyásolta, egyáltalán mit volt *lehetséges* tanulmányozniuk, hiszen a levéltárak dokumentumai általában az állami intézményekhez kötődő személyektől származtak: diplomatáktól, köztisztviselőktől, politikai vezetőktől. Mindezek a dokumentumok keveset tudtak mondani olyan jelenségekről, melyek nem politikai vagy diplomáciai eseményekhez kötődtek. Másrészt a módszer azt is előfeltételezte, hogy a történész olyan társadalmat tanulmányoz, ahol *voltak* írott dokumentumok. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a tizenkilencedik század történészei először általában saját országuk történelmét kezdték el tanulmányozni, vagy pedig olyan országokét, amelyeket „történelmi nemzeteknek” volt szokás tekinteni

(ami nagyrészt olyan nemzeteket jelentett, melyek története a levéltárakban dokumentálható volt).

De mely országokban voltak egyáltalán megtalálhatók a szóban forgó történészek? Hatalmas többségük (talán 95 százalékuk) mindössze öt országban (illetve később országgá egyesülő régióban) koncentráldott: Franciaországban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és bizonyos részein azoknak a területeknek, amelyekből később létrejött a német és olasz állam. Kezdetben tehát az írott és tanított történelemtudomány elsősorban ennek az öt nemzetnek a történelmét jelentette. Volt aztán még egy további eldöntendő kérdés is: mi tartozik bele egy olyan ország történetébe, mint Francia- vagy Németország? Hol húzódnak a tér- és időbeli határok? A legtöbb történész amellett döntött, hogy megpróbálja addig visszakövetni a nemzeti történelmet az időben, ameddig csak lehetséges, a fönnálló országhatárok, vagy akár az aktuális *határkövetelések* alapján. Franciaország története így azt jelentette: mindaz, ami a tizenkilencedik századi Franciaország határain belül történt. Ez természetesen meglehetősen önkényes döntés volt, azonban jól megfelelt egy fontos célnak, nevezetesen a tizenkilencedik században föllángoló nacionalista érzelmek legitimációjának – és ezáltal az egyes államok készek voltak támogatni ezt a gyakorlatot.

Ez a gyakorlat azonban – ti. hogy a történészek figyelmüket kizárólag a múlt eseményeire korlátozták – azt is jelentette, hogy nem sok mondanivalójuk volt saját országuk aktuális viszonyaival kapcsolatban. Márpedig a politikai vezetők úgy érezték, okvetlenül többet kell tudniuk a jelenről is. Új diszciplínák jelentek hát meg, hogy kielégítsék ezt az igényt. Lényegében három ilyen új tudományról beszélhetünk: a közgazdaságtanról, a politikatudományról és a szociológiáról. De miért volt szükség *három* tudományra a jelenkor megértéséhez, amikor a múlt megértésével csak egy foglalkozott? Azért, mert a tizenkilencedik században dominánssá vált liberális ideológia felfogása szerint

a *modernitás* meghatározó jelensége három társadalmi szféra differenciálódása: ezek a piac, az állam és a civil társadalom. A három szféra mindegyike – szólt az érvelés – más-más logika szerint működik és ezért nem is baj, ha elkülönítjük őket a társadalmi életben és ebből kifolyólag a szellemi életben (a társadalom elemzése során) is. Mindegyik szférát más, az adott szféra természetének megfelelő módon kell tanulmányozni: a piacot a közgazdászoknak, az államot a politikatudósoknak, a civil társadalmat pedig a szociológusoknak.

És itt újra fölmerült a kérdés: hogyan juthatunk ezzel a három szférával kapcsolatos „objektív” tudáshoz? Az új tudományok művelői más választ adtak erre a kérdésre, mint korábban a történészek. Mind a három új diszciplínában az a nézet vált dominánssá, hogy a vizsgált életszférák – a piac, az állam és a civil társadalom – mindegyikét törvényszerűségek uralják, melyek empirikus elemzéssel és induktív általánosítással meghatározhatók. Ez pontosan megegyezett azzal a nézettel, amelyet az egzakt tudományok képviselői vallottak saját vizsgálati objektumaikkal kapcsolatban. Ezért ezt a három új tudományt *nomotetikus* (azaz törvényszerűségek után kutató) tudományoknak nevezzük, szembeállítva őket azzal az *idiografikus* tudományfelfogással, mellyel a történelemtudomány képviselői látszottak azonosulni – ez utóbbi a tudomány egy olyan modelljét jelentette, amely a társadalmi jelenségek megismételhetetlen egyediségéből indul ki.

Megint csak fölmerült a kérdés: a kortárs társadalmi jelenségek tanulmányozásánál pontosan mire kellene összpontosítani? A nomotetikus társadalomtudományok képviselői nagyrészt ugyanazokban az országokban voltak megtalálhatók, mint a történészek és nagyrészt ugyanúgy saját országuk viszonyait kezdték el tanulmányozni (vagy – legfeljebb – összehasonlították a fönti öt ország viszonyait). Ennek a gyakorlatnak pozitív társadalmi recepciója nem volt kérdéses – a nomotetikus társadalomtudományok

képviselői azonban ezen túl egy módszertani érvet is fölhoztak eljárásuk mellett. Érvelésük szerint az elfogultságból eredő tévedések elkerülésének legjobb módja a kvantitatív adatelemzés – márpedig ilyen jellegű adatforrások legnagyobb valószínűséggel saját országukban és a jelenkorral kapcsolatban voltak elérhetőek. Ezen túlmenően – érveltek –, ha föltételezzük, hogy léteznek a társadalmi viselkedést irányító általános törvényszerűségek, akkor nem sokat számít, hol tanulmányozzuk a szóban forgó jelenségeket, hiszen ami egy adott helyen és időpontban igaz, az mindenhol igaz kell, hogy legyen. Akkor miért ne tanulmányozhatnánk pont azokat a folyamatokat, amelyekkel kapcsolatban a lehető legmegbízhatóbb – azaz a legkönnyebben kvantifikálható és reprodukálható – adatokkal rendelkezünk.

Volt még a társadalomtudósoknak egy további problémájuk is. A négy társadalomtudomány (történelemtudomány, közgazdaságtan, szociológia és politikatudomány) vizsgálódási köre csak a világ egy igen kis részére terjedt ki. A tizenkilencedik század során azonban a fönti öt ország gyarmati befolyás alá vonta a világ számos más részét, más régiókkal pedig kereskedelmi kapcsolatokat alakított ki, illetve háborúkat folytatott. Fontosnak tűnt tehát, hogy a társadalomtudósok vizsgálati körüket a világnak ezekre a részeire is kiterjesszék. Ezek a régiók azonban valahogy egészen másnak tűntek mindenki számára, ezért nem tűnt helyénvalónak, hogy a négy Nyugat-centrikus tudomány foglalkozzon velük, hiszen láthatóan nem voltak „modernek”. Ennek hatására jött létre két további társadalomtudományi diszciplína.

Egyikük antropológia néven vált ismertté. Az első antropológusok olyan népeket tanulmányoztak, amelyek gyakorlatilag gyarmati uralom alatt éltek. A kutatók kiinduló premisszája az volt, hogy a tanulmányozott embercsoportok nem rendelkeznek modern technológiával és saját írásrendszerrel, vallási szokásaik pedig nem terjednek túl az adott közösség határain. A vizsgált közösségekre általában mint

„törzsekre” hivatkoztak: törzsek, azaz olyan viszonylag kis csoportok (lélekszámukban és lakóterületüket tekintve), melyeket közös szokások, közös nyelv és – bizonyos esetekben – közös politikai struktúrák jellemeznek. A kutatók szemében ezek a népek – tizenkilencedik századi nyelven szólva – „primitív” társadalmakat alkottak.

E népek tanulmányozásának nélkülözhetetlen előfeltétele volt, hogy valamelyik modern európai állam (vagy az Egyesült Államok) fönnhatósága alá tartozzanak, ami biztosította a rendezett körülményeket és az antropológus biztonságát. Mivel a megfigyelt emberek és a megfigyelők között a kulturális különbség hatalmas volt, ezért az elsődleges vizsgálati módszer az ún. „résztvevő megfigyelés” volt, amely során a megfigyelő meghatározott ideig az adott közösséggel él, megpróbálva megtanulni a nyelvet és fölfedezni szokásrendszerük minél szélesebb spektrumát. Az antropológus emellett gyakran helyi közvetítőkre, tolmácsokra támaszkodott (mind nyelvi, mind kulturális értelemben). Ezt az egész eljárást időnként úgy nevezték, hogy egy törzs etnográfájának megírása. Egy ilyen etnográfia megkonstruálása elsősorban „terepmunkára” épül, szemben a könyvtárban vagy levéltárban végzett kutatási munkával.

Az alapfeltételezés többnyire az volt, hogy ezek a népek nem rendelkeznek „történelemmel”, leszámítva a modern gyarmatosítással kezdődő időszakot, amely „kulturális érintkezést” és ezáltal valamilyen mértékű kulturális változást eredményezett. Ennek a változásnak a tényét adottnak véve az etnográfus megpróbálta rekonstruálni a szokásokat, ahogy azok az (általában közelmúltbeli) kulturális érintkezés *előtt* léteztek. Ez a megközelítés gyakran még azzal a feltételezéssel is társult, hogy ezek a szokások minden bizonnyal az idők kezdetétől fogva változatlan formában léteztek – egészen a gyarmatosítás időszakáig. Sok tekintetben az etnográfusok az adott népek legfőbb tolmácsaként működtek az őket kormányzó modern *outsider*-ek felé.

A szokásrendszerek mögötti motivációkat olyan nyelven írták le, amelyet ezek az *outsider*-ek is meg tudtak érteni. Azaz az antropológusok hasznosak voltak a gyarmati vezetők számára, mivel információkat nyújtottak számukra, amelyek alapján azok jobban fölmerhették, mi az, amit megtehetnek (vagy amit meg kell tenniük) a gyarmati adminisztráció gyakorlata során és mi az, amit nem.

A világ azonban nem csak a „modern” államokból és ezekből az ún. primitív társadalmakból állt. Jelentős régiók voltak ugyanis a pán-európai zónán kívül, ahol – a tizenkilencedik század kifejezésével élve – ún. magaskultúrák voltak találhatóak, mint pl. Kínában, Indiában, Perzsiában vagy az arab világban. Mindezek a régiók rendelkeztek néhány közös tulajdonsággal: saját írásmód; írásban is használt többségi nyelv; és egyetlen domináns „világvallás”, ami azonban nem a kereszténység volt. Nem volt nehéz föltárni e jellegzetességek közös okát. Mindegyik szóban forgó régió korábban vagy éppen az időben is valamilyen nagyterületű, bürokratikus „világbirodalom” központja volt, ami biztosította a közös nyelv, vallás és számos közös szokás kialakulását. Az európaiak ezekre a jelenségekre gondoltak, amikor a „magaskultúra” kifejezést használták.

A tizenkilencedik században ezek a régiók még egy további fontos közös tulajdonsággal rendelkeztek. Katonailag és technológiailag nem tudták többé fölvenni a versenyt a pán-európai világgal. Következésképpen az európaiak úgy gondolták, ezek nem „modern” társadalmak. Ugyanakkor a civilizációk tagjai láthatóan a „primitív” népek meghatározó jegyeivel sem rendelkeztek. A kérdés tehát az volt: *hogyan* tanulmányozzák ezeket a civilizációkat és pontosan *mit* is kell tanulmányozni velük kapcsolatban. Mivel kulturálisan olyannyira különböztek az európaiaktól, és mivel szövegeik az európai kutatók nyelvétől olyannyira különböző nyelveken íródtak, vallási szokásaik pedig merőben különböztek a keresztény szokásoktól, ezért az a meggyőződés alakult ki, hogy az érdeklődő tudósoknak ahhoz, hogy bármiféle

megértésre tegyenek szert, hosszú, aprólékos tanulási folyamatnak kell alávetniük magukat a szükséges ezoterikus képességek elsajátításához. A filológiai képességek különösen hasznosak voltak az ősi vallási szövegek megfejtéséhez. Azok a tudósok, akik elsajátították mindezeket a képességeket, egy idő után elkezdték magukat „orientalistának” nevezni, az európai szellemi hagyományban hosszú múltra visszatekintő, klasszikus Nyugat–Kelet felosztást követve.

Milyen kutatásokat folytattak az orientalisták? Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, ők is etnográfákat írtak, amennyiben a fölfedezett szokásrendszer leírására, jellemzésére törekedtek. A legtöbb esetben azonban ezek az etnográfák nem a terepen végzett munka, hanem szövegek tanulmányozása során jöttek létre. Volt mármost egy kérdés, ami ott motoszkált mindenki agyában: hogyan lehet megmagyarázni, hogy ezek a „magaskultúrák” nem váltak az európai világhoz hasonlóan „modern” civilizációvá? Az orientalisták válasza többnyire az volt: van valami ezeknek a civilizációknak a kulturális szerkezetében, ami lehetetlenné tette, hogy a nyugati világhoz hasonlóan meginduljanak a „modernitás” felé. Ebből az is következett, hogy ezeknek az országoknak a pán-európai világ segítségére volt szükségük ahhoz, hogy végre elinduljanak ezen a modernitáshoz vezető úton.

A primitív társadalmakat tanulmányozó antropológus-etnográfusok és az idegen magaskultúrákkal foglalkozó orientalisták eljárásában volt egy közös ismeretelméleti mozzanat. Mindkét csoport tagjai hangsúlyozták a tanulmányozott embercsoportok egyedülállóságát, szembeállítva saját kutatási tevékenységüket az univerzálisan érvényesülő emberi tulajdonságok föltárásával. Ebből adódóan a nomotetikus és az idiografikus tudományfelfogás között folyó vitában inkább az idiografikus koncepció mellé voltak hajlamosak állni. Az esetek nagy részében úgy gondolták, a két kultúra között húzóódó szakadéknak a humán-hermeneutikai „partján” állnak, és nem az egzakt tudományokén.

A tizenkilencedik század során a fõnt leírt intézményszerkezet és a vele járó prioritásrendszer egyetemrõl egyetemre és országról országra többé-kevésbé azonos formában elterjedt és replikálódott. A tudás struktúrái lassan kikristályosodtak és otthonukra lelhettek az egyetemek falain belül. Ezen túlmenõen az egyes tudományok mûvelõi egyetemen kívüli szervezeti struktúrákat is létrehoztak, hogy megszilárdítsák befolyásukat. Folyóiratokat, nemzeti és nemzetközi társaságokat alapítottak tudományuk számára. Még a megfelelõ könyvtári kategóriákat is kialakították, hogy összegyûjthessék azokat a könyveket, amelyek az adott tudományterülethez voltak sorolhatók. Az elsõ világháború kirobbanásának évére ezek a kategóriák már többé-kevésbé bevetté váltak, és ezután is megfigyelhetõ volt további elterjedésük legalább 1945-ig, de sok tekintetben egészen a hatvanas évekig.

1945-ben azonban a világ több szempontból is alapvetõen megváltozott és így a társadalomtudományok addig jellemzõ berendezkedése jelentõs kihívás elé került. Három lényeges változásról beszélhetünk. Elõször is, az Egyesült Államok a világrendszer megkérdõjelezhetetlen hegemonjává vált, ezáltal egyetemi rendszere is mintaadóvá vált az egész világon. Másodszor, a most már „Harmadik Világ” néven emlegetett világrész országaiban fokozódó politikai turbulencia és az önálló geopolitikai föllépésre való törekvés volt megfigyelhetõ. Harmadszor, a növekedési fázisban lévõ világgazdaság és az erõtéljes demokratizációs tendenciák kombinációja az egyetemi rendszer példátlan, nemzetközi szintû kibõvüléséhez vezetett (a karok, a diákok és az egyetemek számát tekintve egyaránt). Ez a három változás szétzilálta a megalózó 100-150 évben kialakult és rögzült tudásstruktúrák finom hálózatát.

Vegyük elõször az amerikai hegemonia és a Harmadik Világ önállósulási törekvéseinek hatását. Az, hogy ez a két fordulat egyszerre következett be, nyilvánvalóvá tette az amerikai állami vezetõk számára, hogy a társadalom-

tudományok meglévő munkamegosztása – a Nyugattal foglalkozó történelemtudomány, közgazdaságtan, szociológia és politikatudomány az egyik oldalon; a világ többi részével foglalkozó antropológia és orientalizmus a másikon – számukra tökéletesen haszontalan. Az Egyesült Államoknak inkább olyan tudósokra volt szüksége, akik képesek a Kínai Kommunista Párt felemelkedésének elemzésére, mint olyanokra, akik régi taoista szövegek megfejtésére specializálódtak; inkább olyanokra, akik képesek fölmérni az afrikai nacionalista mozgalmak erejét vagy a nagyvárosi munkásság növekedésének jelentőségét, mint olyanokra, akik hosszasan taglalni tudják a bantu törzsek vérségi kapcsolatait. Ebből a szempontból pedig sem az orientalisták, sem az etnográfusok nem voltak kellően használhatók.

A megoldás kézenfekvő volt: olyan történészeket, közgazdászokat, szociológusokat és politikatudósokat kell kiképezni, akik képesek az adott világrészek eseményeinek a tanulmányozására és értelmezésére. Így jött létre az a sajátosan amerikai találmány – az ún. „területi tanulmányok” –, amely megváltoztatta és alapvetően meghatározta az egyetemi rendszert az Egyesült Államokban (majd az egész világon). De hogyan lehetséges ennek a látszólag relatíve „idiografikus” természetű feladatnak – nevezetesen egy adott földrajzi vagy kulturális „terület” tanulmányozásának – az összeegyeztetése a közgazdászok, szociológusok, politikatudósok (sőt ekkor már bizonyos történészek) „nomotetikus” jellegű identitásával? Lassanként megjelent egy ötletes intellektuális megoldás erre a dilemmára: ez pedig a „fejlődés” [development] fogalma volt.

A fejlődés fogalma, ahogy az 1945 után elterjedt, egy közismert teórián, nevezetesen a fejlődési stádiumok elméletén alapult. A fogalom népszerűsítői azzal a feltételezéssel éltek, hogy a tanulmányozott független egységek – „nemzetállamok” – mind alapvetően ugyanazt a fejlődési pályát járták (járják) be (ami megfelelt a nomotetikus hozzáállás elvárásainak), habár különböző sebességgel (ez utóbbinak

elismerése pedig jól összeesengett azzal a ténnyel, hogy a tanulmányozott államok mennyire különböztek egymástól az adott időszakban). És – *voilà!* Így az ember teljes joggal vezethetett be specifikus fogalmakat a „többiek” pillanatnyi állapotának leírására, miközben amellet is érvelhetett, hogy végső soron minden állam ugyanazt a fejlődési utat járja be. Ennek a szellemi bűvészkedésnek természetesen gyakorlati implikációi is voltak. Ugyanis az elméletből az következett, hogy a „legfejlettebb” állam modellként prezentálhatja magát a „fejletlenebb” államok számára, arra biztatva őket, hogy valamiféleképpen utánozzák őt, a magasabb élet-színvonal és a liberálisabb jellegű kormányzati struktúra („politikai fejlődés”) ígéretével kecsegtetve őket.

Nyilvánvaló, hogy itt egy hasznos intellektuális eszközzel volt szó az Egyesült Államok szempontjából nézve, és az amerikai kormányok (valamint az amerikai alapítványok) mindent el is követtek, hogy elősegítsék a „területi tanulmányok” terjedését a jelentősebb (és a kevésbé jelentős) egyetemeken. Természetesen épp ebben az időben zajlott az Egyesült Államok és a Szovjetunió között a hidegháború. A Szovjetuniót pedig nem kellett félteni, hogy mit tegyen, ha egy jó ötlet kerül a szeme elé. A szovjet tudósok tehát szintén átvették a fejlődési stádiumok elméletét. Természetesen a terminológiát némileg megváltoztatták a retorikai céloknak megfelelően, de az alapmodell ugyanaz maradt. Egy fontos változtatás azért történt: a szovjet verzióban a Szovjetunió, nem pedig az Egyesült Államok, volt a követendő modell.

Most nézzük meg, mi volt a „területi tanulmányok” elterjedésének hatása az egyetemi rendszer általános kibővülésével együtt. Az egyetemi rendszer kibővülése több doktoranduszt jelentett. Ez önmagában jó dolognak tűnhet, de ne feledkezzünk meg a doktori disszertáció alapkövetelményéről: annak „eredeti”, új hozzájárulásnak kell lennie a meglévő tudáshoz. Minden egyes új doktorandusznak meg kellett birkóznia azzal az egyre nehezebbé váló feladattal, hogy valamilyen eredeti kutatási eredményre jusson. Ez

fölerősítette a tudományágak közötti „halászás” [academic poaching] gyakorlatát, ugyanis az eredetiség definíciója egyszerűen az volt, hogy az adott tudományágon *belül* kellett eredetinek lenni. Így sokan új alterületeket hoztak létre maguknak olyan témákkal kapcsolatban, amelyek korábban más tudományágakhoz tartoztak. Ez a különböző tudományterületek közötti jelentős átfedésekhez és a közöttük húzódó – korábban élesnek mondható – határok elmosódásához vezetett. Most már nemcsak szociológusok voltak, hanem *politikai* szociológusok is, nemcsak történészek, hanem *társadalomtörténészek* is, és minden egyéb elképzelhető kombináció megjelent.

Ezek a társadalmi változások a tudósok önmagukról alkotott képét is megváltoztatták. Azoknak a diszciplínáknak a képviselői, amelyek korábban a Nyugaton kívüli világ tanulmányozására specializálódtak, hirtelen gyanakvó politikai légkörrel találták szembe magukat azokban az országokban, amelyeket hagyományosan vizsgáltak. Ennek eredményeképpen az „orientalizmus” kifejezés fokozatosan kikopott a használatból, a diszciplína képviselőiből pedig általában történészek lettek. Ami az antropológiát illeti, itt is a tudomány hangsúlyainak meglehetősen radikális újrafogalmazására volt szükség, mivel a „primitív” társadalmaknak mind a fogalma, mind a fogalom által elvileg tükrözött valóság eltűnőben volt. Bizonyos értelemben az antropológusok „hazatértek”: elkezdték saját országukat is tanulmányozni. A másik négy társadalomtudománynak (történelemtudomány, szociológia, közgazdaságtan és politikatudomány) pedig most először megjelentek olyan képviselői is az egyetemeken, akik a tantervekben korábban nem szereplő világrészekkel foglalkoztak. A modern és premodern régiók közötti egész distinkció szétmállóban volt.

Mindez egyrészt növekvő kétkedéshez és bizonytalansághoz vezetett a bevett igazságokkal kapcsolatban (amit időnként mint a diszciplínákon belüli „zűrzavart” írtak le), másrészt megnyitotta az utat bizonyos alapigazság-

ok eretnek szellemű megkérdőjelezése előtt, különösen a Nyugaton kívüli világból érkező növekvő számú tudós, illetve a „területi tanulmányokon” nevelkedett új nyugati tudósnemzedék tagjai részéről. A társadalomtudományok területén 1945 és 1970 között négy olyan vita játszódott le, amely előkészítette a terepet a világrendszer-elmélet megjelenése számára: a centrum–periféria viszony elemzése az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottságának (ECLA) részéről, majd a dependencia-elmélet ezt követő kidolgozása; Marx „ázsiai termelési mód” fogalmáról folytatott vita a kommunista társadalomtudósok körében; az „átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba” kérdéséről szóló vita nyugat-európai történészek között; a „totális történelem” kérdéséről vívott csata, majd az *Annales*-iskola győzelme Franciaországban és a világ számos más részén. Ezeknek a vitáknak egyike sem volt egészen új, de a főnti periódusban mindegyik kiemelt jelentőségre tett szert és együttesen alapvető kihívást jelentettek a társadalomtudományok 1945 utáni fejlődési irányával szemben.

A centrum–periféria viszony elemzése harmadik világbeli tudósok alapvető elméleti újítása volt. Kétségtelen, hasonló fogalmakat már fölvetettek bizonyos német geográfusok az 1920-as évek során, majd egyes román szociológusok a következő évtizedben (ne feledjük azonban, hogy akkoriban Románia a Harmadik Világra emlékeztető társadalmi struktúrával rendelkezett). Azonban a kérdés csak akkor került igazán a társadalomtudományi kutatás fókuszába, amikor Raul Prebisch és a köré gyülekező latin-amerikai „ifjúörökök” az 1950-es években az ECLA-n belül munkához láttak. Az elmélet alap gondolata nagyon egyszerű volt. A nemzetközi kereskedelem – így az elmélet képviselői – nem egyenlő felek közötti csere. Bizonyos országok (ti. a *centrum* országai) gazdaságilag erősebbek másoknál és ezért képesek úgy formálni a kereskedelem feltételeit, hogy az értéktöbblet a gyengébb országokból (a *perifériáról*) a centrum felé áramoljon. Később ezt a folyamatot nevezték el mások „egyen-

lőtlen cserének”. Az elemzés egyben megoldási javaslatot is implicált a nemzetközi egyenlőtlenségekre: a periféria államainak lépéseket kell tenniük, hogy olyan mechanizmusokat alakítsanak ki, melyek középtávon megszüntetik a cserefolyamatokban rejlő egyenlőtlenségeket.

Természetesen ez a meglehetősen egyszerű gondolatmenet rengeteg részletről megfélekezett, ezért aztán szenvedélyes vitákat váltott ki. Voltak természetesen viták az elmélet képviselői és a nemzetközi kereskedelem hagyományosabb felfogásának hívei között, akik Ricardo híres elméletét követték a kérdésben: ez utóbbi szerint, ha minden ország kihasználná a maga „komparatív előnyét”, akkor olyan végeredmény alakulna ki, amely minden egyes szereplő számára a lehető legkedvezőbb. Voltak azonban viták a centrum–periféria elmélet képviselői között is. Mi a pontos működési mechanizmus? Kinek kedvez valójában az egyenlőtlen csere? Mik azok az intézkedések, amelyekkel hatékonyan szembe lehet szállni vele? És mennyiben szükségeltetnek ezek az intézkedések inkább politikai cselekvést, mintsem csak alternatív gazdasági szabályozást?

Ez utóbbi kérdésre koncentrálna fejlesztették tovább és módosították a „dependencia-elmélet” hívei a centrum–periféria viszonyról alkotott analízisüket. Sokan közülük szenvedélyesen érveltek amellett, hogy a politikai forradalom előfeltétele bármiféle gazdasági kiegyenlítődésnek. A felszínen a dependencia-elmélet annak latin-amerikai formájában elsősorban a nyugati hatalmak (különösen az Egyesült Államok) által gyakorolt és hirdetett gazdaságpolitika kritikájának hatott. Andre Gunder Frank alkotta meg az „alulfejlettség fejlődése” [development of underdevelopment] kifejezést, hogy leírja a centrum nagyvállalatai és nagyhatalmai által propagált és gyakorolt „szabadkereskedelmi” politika eredményeit. Az alulfejlettség ebben az elemzésben nem eredeti állapotként tűnik föl, amelyért a felelősség az „alulfejlett” országokat sújtja, hanem a kapitalista történelmi fejlődés következményeként.

A dependencia-elmélet hívei ugyanakkor hasonló mértékben, sőt talán még inkább, kritikusak voltak a latin-amerikai kommunista pártokkal szemben. Ezek a pártok a lineáris fejlődési stádiumok elméletét propagálták, amellet érvelve, hogy a latin-amerikai országok még mindig feudális vagy „félfeudális” jellegűek, azaz még előttük állt a „polgári forradalom” fázisa, amelynek – érvelésük szerint – meg kell előznie a „proletárforradalmat”. Mindebből a kommunista pártok azt vezették le, a latin-amerikai radikálisoknak együtt kell működniük az ún. haladó burzsoá erőkkal, elősegítve a burzsoá forradalmat, hogy aztán majd a szocializmus felé való átmenet is elkövetkezhessék. A *dependisták* – akik közül sokakat inspirált a kubai forradalom – viszont úgy látták, a kommunista pártok hivatalos vonala pusztán a hivatalos amerikai állami vonal egy változata (építsetek először liberális-burzsoá államokat és hozzátok létre a közép- és déli országokat). A *dependisták* szembefordulása a kommunista pártokkal ebben a kérdésbe *elméleti* volt: a latin-amerikai államok szerintük már nagyon is részét alkották a kapitalista világrendszernek és így *szocialista* forradalomra volt szükség.

Eközben a Szovjetunióban, a kelet-európai kommunista államokban és a francia és olasz kommunista pártokon belül vita bontakozott ki az „ázsiai termelési mód” kérdéséről. Amikor Marx, meglehetősen szűkszavúan, vázolta a gazdasági struktúrák fejlődési sorát, amelyen az emberiség végighalad, hozzáadott ehhez a sorhoz egy kategóriát, amelyet nehezen tudott elhelyezni az általa fölvezetett lineáris fejlődési modellben. Ez volt az „ázsiai termelési mód”: a kifejezés azokra a hatalmas, bürokratikus-autokratikus jellegű birodalmakra vonatkozott, amelyek legalábbis Kínát és Indiát jellemezték történelmük során. Ezek pontosan azok a „magaskultúrák” voltak, amelyekkel az orientalisták foglalkoztak – akiknek írásait Marx is követte.

A harmincas években Sztálin úgy döntött, hogy az „ázsiai termelési mód” fogalma mégsem felel meg neki. Nyilvánva-

lóan az járt az eszében, hogy ez a koncepció alkalmazható lenne az orosz történelem leírására, vagy akár az ő általa irányított rezsimre is. Ezért Sztálin jobbnak látta korrigálni Marxot ezen a ponton, amit úgy valósított meg, hogy egyszerűen eliminálta a fogalmat az engedélyezett viták köréből. Ez a lépés sok nehézséget jelentett a továbbiakban a szovjet (és általában a kommunista) tudósok számára. Az új szituációban kénytelenek voltak úgy csűrni-csavarni érvelésüket, hogy az orosz történelem különböző momentumaira és a különböző ázsiai történelmi folyamatokra ráerőltessék a „rabszolgaság” vagy a „feudalizmus” kategóriáját, amelyek használata továbbra is megengedett volt. Joszif Sztálinnal vitázni ugyanis nem volt tanácsos.

Amikor Sztálin 1953-ban meghalt, sok tudós azonnal megragadta az alkalmat, hogy újra megnyissa a kérdést és fölvesse, talán mégis volt valami Marx eredeti elképzelésében. Ezzel azonban az elkerülhetetlen fejlődési stádiumok kérdése is újra a felszínre került, és így a fejlesztéspolitika [developmentalism] potenciálisan újra mint elemzési keret és a politikai cselekvés útmutatója jelent meg. Ezek a tudósok kénytelenek voltak számot vetni és vitába szállni a világ többi részének nem-marxista társadalomtudósaival is. Ez a vita gyakorlatilag Hruscsov – az aktuális főtitkár – 1956-ban, a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Pártkongresszusán elmondott beszédének tudományos megfelelője volt: ebben a beszédben Hruscsov elítélte Sztálin „személyi kultuszát” és bizonyos, korábban megkérdőjelezhetetlen intézkedésekről elismerte, hogy azok súlyos „hibák” voltak. Csakúgy, mint Hruscsov beszéde, az ázsiai termelési módról folytatott vita sokakban kétségeket támasztott, és végül megroppantotta az ún. ortodox marxizmus átöröklött merev fogalmi felépítményét. Ez sokaknak lehetővé tette, hogy végre új szemmel nézzenek a tizenkilencedik század tipikus elemzési kategóriáira, végső soron magának Marxnak a kategóriáira is.

Ezzel párhuzamosan vita robbant ki nyugati gazdaságtörténészek körében a modern kapitalizmus eredetéről.

A vitázók nagy része magát marxistának tartotta, pártkötődések azonban nem korlátozták őket. A vita kiindulópontja Maurice Dobb 1946-ban megjelent könyve, a *„Tanulmányok a kapitalizmus fejlődéséről”* volt. Dobb angol marxista gazdaságtörténész volt. Paul Sweezy amerikai marxista közgazdász a könyvre válaszul írt tanulmányában megkérdőjelezte Dobb magyarázatát arról, amit mindketten a „feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet” kérdésének neveztek. Ezt követően aztán sokan mások is beszálltak a küzdelembe.

A Dobb oldalán álló vitázók számára a kérdés az volt: az endogén vagy exogén magyarázatot választjuk. Dobb arra a következtetésre jutott: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet gyökerei az egyes államokon *belüli* struktúrákban találhatók meg, konkrétan és mindenekelőtt az Anglián belüli struktúrákban. Dobb és követői azzal vádolták Sweezy-t, hogy túlságosan nagy hangsúlyt helyeznek *külső* tényezőkre, különösen a kereskedelmi kapcsolatokra, és így elhanyagolják a termelési viszonyokban bekövetkezett változások – azaz az osztályviszonyok – fundamentális szerepét. Sweezy és mások erre azzal válaszoltak, hogy Anglia valójában egy nagyobb európai-mediterrán gazdasági övezet részét alkotta, és az ebben a tágabb zónában történt változások magyarázzák meg az Anglián belüli átalakulást. Sweezy álláspontja alátámasztásához Henri Pirenne munkáiból merített empirikus tényanyagot. (Pirenne nem-marxista belga történész volt, az *Annales*-iskola előfutára, akinek híres tézise szerint az iszlám felemelkedése Nyugat-Európa kereskedelmi útvonalainak elvágásához és ezáltal a kontinens gazdasági stagnálásához vezetett.) Dobb támogatói szerint viszont Sweezy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított a kereskedelemnek (amely ún. *külső* változó) és szem elől tévesztette a termelési viszonyok (amelyek ún. *belső* változót jelentenek) kritikus szerepét.

Ez a vita több okból is fontos volt. Először is, úgy tűnt, a dolognak politikai implikációi is vannak (mint ahogy pl. a

dependisták érveinek is). A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet mechanizmusaival kapcsolatos következtetések relevanciával bírhatnak az esetleges jövőbeli átmenettel kapcsolatban, amely a kapitalizmusból a szocializmusba vezetne – mint ahogy erre nem egy vitázó expliciten rá is mutatott. Másodszor, a vita egésze számos közgazdász képzettséggel rendelkező embert rászoktatott, hogy közelebbről is foglalkozzon történelmi adatok elemzésével, aminek hatására megnyílt a fülük a franciaországi *Annales*-iskola érveire. Harmadszor, a vita tulajdonképpen a megfelelő elemzési keret [unit of analysis] kiválasztásáról szólt, habár ezt a terminológiát senki sem használta. A Sweezy vezette tábor ugyanis megkérdőjelezte annak az eljárásnak a helyességét, hogy egyetlen ország múltjának egy szakaszát használjuk a társadalmi cselekvés elemzési keretként, valamilyen nagyobb munkamegosztási egység (mint pl. az európai-mediterrán zóna) helyett. Negyedszer, épp úgy, mint az ázsiai termelési módról folytatott vita, ez a pengeváltás is ahhoz vezetett, hogy szétmállott a marxizmus egy bizonyos (csak egy adott országon belüli viszonyokkal és csak a termelési viszonyokkal foglalkozó) dogmatikus variánsa, amely ekkorra már inkább ideológia volt csak, mintsem szabadon megvitatható tudományos érvrendszer.

Ebben a vitában szinte kizárólag az angolszász világ tudósai vettek részt. Az *Annales*-iskola ezzel szemben Franciaországból származott, és az iskola érveinek sokáig elsősorban csak olyan országok tudományos életében volt élénkebb recepciója, ahol a francia kulturális befolyás hagyományosan nagy volt: Olaszországban, Spanyolországban, Latin-Amerikában, Törökországban és Kelet-Európa bizonyos részein. Az *Annales* csoport – Lucien Febvre és Marc Bloch vezetésével – mint egyfajta protest-mozgalom jelent meg a francia történetírás területén domináns, erősen idiografikus és empirista, ráadásul szinte kizárólag a politikai eseménytörténetre fókuszáló attitűddel szemben. Az *Annales* csoport ellendoktrínák egész rendszerét állította szembe az utóbbi

megközelítéssel. Először is – érveltek – a történetírás legyen „totális”, azaz törekedjen a történelmi fejlődés olyan integrált elemzésére, amely az összes társadalmi szférára kiterjed. Azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az ő szemükben a politikai felszínnél fontosabbak a történelmi változás gazdasági és társadalmi alapjai, melyeknek szisztematikus elemzése igenis lehetséges és nem feltétlenül csak a levéltárakban. Ami pedig az átfogó történelmi általánosításokat illeti, ezek az *Annales*-iskola szerint mind lehetségesek, mind pedig kívánatosak voltak.

A két világháború közti időszakban az *Annales* befolyása még elég minimális maradt. 1945 után azonban az iskola hirtelen kivirágzott és a második *Annales* generáció vezetője, Fernand Braudel vezetése alatt Franciaország – majd számos más ország – történetírásának uralkodó irányzatává vált. Most először az iskola elméletei angolszász világba is kezdtek behatolni. Intézményi szempontból az *Annales* csoport Párizsban egy új egyetemi intézmény fölött rendelkezett, amelynek működése visszatükrözte meggyőződésüket, hogy a történészeknek tanulniuk és méríteniük kell a többi, hagyományosan nomotetikusabb társadalomtudományi diszciplína eredményeiből; míg ez utóbbiaknak „történetibbé” kell válniuk munkamódszerükben. A braudeli megközelítés intellektuális és egyben intézményes támadást jelentett a társadalomtudományi diszciplínák egymástól való hagyományos elszigeteltsége ellen.

Braudel egyben a társadalmi idő olyan új tipológiáját konstruálta meg, amely nagy hatással volt számos későbbi társadalomtudományi munkára. Braudel keményen kritizálta az „esemény-központú” avagy epizodikus történetírást (*histoire événementielle*), azaz a hagyományos idiografikus, empirista, politikai orientációjú historiográfiát. Az ilyesfajta történetírást úgy írta le mint amely a „porhoz” hasonlatos. Braudel szerint az ilyen historiográfia két értelemben is „por”: először is, mert kérészerűen jelenléte foglalkozik, másrészt pedig azért, mert a kutató

szemébe megy, megakadályozva, hogy fölismerje a felszín alatt meghúzódó valódi mélystruktúrákat. De Braudel szintén kritizálta az időtlen, örök igazságok utáni kutatás koncepcióját is, mert azt a tisztán nomotetikus munkát, amelyet sok társadalomtudós végzett, illúziókergetésnek tartotta. Ehelyett a társadalmi idő két olyan formáját emelte ki, amelyek e két véglet között helyezkednek el, és amelyeket az előbbi két történetírási kultúra elhanyagolt: a strukturális időt (azaz a hosszú időn át – de nem örökké – fennálló, az egyes történelmi rendszereket alátámasztó struktúrák időléptékét) és a struktúrákon belüli ciklikus folyamatok időmintázatát (azaz a középtávú trendek időléptékét, mint ami a világgazdaság expanzióit és kontrakcióit jellemzi). Braudel szintén hangsúlyozta az elemzési keret kérdésének jelentőségét. Első jelentős munkájában azt a tézist állította föl és védelmezte, hogy a tizenhatodik századi Mediterráneum egyfajta „világgazdaságot” (*économie-monde*) alkotott – saját feladatául pedig e világgazdaság történetének megírását jelölte meg.

A fősorolt négy vita mindegyike lényegében az ötvenes és a hatvanas években játszódott le. Nagyrészt egymástól függetlenül folytak, anélkül, hogy egymásra hivatkoztak volna, sőt, egy adott vita résztvevői gyakran nem is tudtak a többi vitáról. Mégis, ezek az új elméleti kezdeményezések kollektíve a meglévő tudásstruktúrák fundamentális kritikáját adták. Az intenzív intellektuális átrendeződés éveit követte aztán 1968 forradalmainak kulturális sokkja. Ezeknek az eseményeknek a hatására elkezdtek összeállni az eddig elkülönülő darabkák. 1968 világméretű forradalmi hulláma természetesen elsősorban néhány fontosabb politikai kérdés köré szerveződött: ilyen volt az amerikai hegemonia és a vietnami háborúban kulmináló amerikai külpolitika kérdése; a Szovjetunió viszonylag passzív attitűdje ezzel kapcsolatban, amit a 68-as forradalmárok egyfajta „összejátszásnak” láttak az Egyesült Államokkal; a hagyományos baloldal mozgalmainak képtelensége arra, hogy hatékonyan

szembeszálljon a *status quo*-val. Ezekre a kérdésekre később még részletesebben is kitérünk.

Az általános forradalmi felbolydulás pillanataiban 1968 forradalmárai, akiknek legfőbb társadalmi bázisuk az egyetemek voltak, elkezdtek néhány olyan kérdést is pedzegetni, amelyek a tudás struktúráit érintették. Először is megkérdőjelezték annak legitimitását, hogy egyetemi tudósok közvetlen politikai részvételt vállalnak munkájuk során a globális status quo fönntartásában – mint pl. akkor, amikor természettudósok háborús kutatásokban vettek részt, vagy amikor társadalomtudósok gerillamozgalmakkal szemben alkalmazható „pacifikálási” taktikák kidolgozásában. Ezt követően hamarosan felszínre került az elhanyagolt kutatási témák problémája is. A társadalomtudományokban ez a különböző elnyomott csoportok eddig elhanyagolt történetét jelentette elsősorban: nők, „kisebbségek”, különböző őslakos populációk, alternatív szexuális orientációjú csoportok. Végül a tudás struktúráit alátámasztó episztemológiai alapok is a kritika célkeresztjébe kerültek.

Ekkoriban, a korai hetvenes években kezdtek bizonyos emberek először expliciten a világrendszer-elméletről mint lehetséges elméleti perspektíváról beszélni. A világrendszer-elmélet kísérlet volt arra, hogy koherens módon összeilleszsenek több olyan szempontot, amelyek jelentősége az előbb vázolt viták során vált világossá: az odafigyelést az elemzési keret megválasztásának jelentőségére, a társadalmi időléptékek rendszerére és az egyes társadalomtudományok elszigeteltségének csapdájára.

A világrendszer-elmélet mindenekelőtt váltást jelentett az elemzési keret tekintetében: a korábban standard elemzési keret, a nemzetállam helyett most egy új keret, a „világrendszer” vált kiindulóponttá. Eddig általában mégiscsak az volt a helyzet, hogy a történészek nemzeti történelemmel, a politikatudósok nemzeti politikai struktúrákkal, a szociológusok pedig a nemzetállamba szerveződött társadalommal foglalkoztak. A világrendszer-elmélet mindehhez szkepti-

kusan viszonyult, megkérdőjelezve, hogy valóban léteznek-e ezek a vizsgálati objektumok a valóságban, vagy legalábbis azt, hogy ezek-e a legjobb elemzési keretek. A nemzetállamok helyett a világrendszer-elmélet vizsgálati tárgyának az ún. „történeti rendszereket” tette meg, amelyeknek három eddig létező típusát azonosította: a minirendszereket és a „világrendszerek” két típusát, a *világgazdaságokat* és a *világbirodalmakat*.

Vegyük észre, hogy a „világrendszer” fogalom, és két alkategóriája, a „világgazdaság” és „világbirodalom”, szintén fogalmak.¹ Ez arra utal, hogy nem olyan rendszerekről, gazdaságokról illetve birodalmakról beszélünk, amelyek *átfogják* az (egész) világot, hanem olyan rendszerekről, gazdaságokról és birodalmakról, amelyek maguk egy világot *alkotnak* (de nem feltétlenül terjednek ki az egész világra, sőt, általában nem). Ez a kulcsjelentőségű fogalom az elmélet kiindulópontját alkotja. Amit tulajdonképpen kimond, az az, hogy a „világrendszereknél” olyan tér-idő zónákkal van dolgunk, melyek számos politikai és kulturális egységet átmetszenek és a tevékenységek és intézmények olyan integrált tartományát képezik, amelyre bizonyos rendszerszintű törvényszerűségek jellemzők.

A gyakorlatban a világrendszer fogalmát kezdetben természetesen a „modern világrendszerre” alkalmazták, amely az elmélet képviselői szerint egy „világgazdaság” (ti. a modern világgazdasági rendszer) formájában született meg és létezik. Ez a fogalomhasználat Braudelnek a Mediterráneumról írt könyvét követte, kombinálva azt az ECLA centrum–periféria analízisével. Az érvelés szerint a modern világgazdaság *kapitalista* világgazdaság – nem az első világgazdaság a történelemben, de az első, amely mint globális rendszer ilyen hosszú ideig képes volt

¹ Angolul a „world-system” (világrendszer), a „world-economy” (világgazdaság) és a „world-empire” (világbirodalom) kifejezések külön, kötőjel nélkül is írhatók, ekkor jelentésük némileg más, lásd a következő néhány mondatban. (A fordító megjegyzése.)

fönmaradni és fejlődni, éppen kapitalista természetének köszönhetően. Ha a kapitalista termelési mód által uralt zónáról nem elsősorban mint egy országról, hanem mint egy világgazdasági zónáról gondolkodunk, akkor Dobb úgymond belső tényezőkre építkező magyarázatának a feudalizmus–kapitalizmus átmenetről nem sok értelme volt, hiszen azt implikálta, hogy az átmenetnek többször is meg kellett történnie, államról államra, ugyanazon a világrendszeren belül.

Az elemzési keret illetén meghatározásával egy további kapcsolat is létrejött korábbi gondolkodók elméleteivel. Polányi Károly magyar (később brit állampolgár) gazdaságtörténész a gazdasági élet szerveződésének három alaptípusát különböztette meg: a reciprocitásra épült (egyfajta közvetlen adok-kapok rendszer), a redisztributívat (ahol a javak a társadalmi piramis aljáról a tetejére áramlanak, majd egy részük visszajut az alapzathoz) és a piacit (ahol a csere pénzformában történik a társadalom nyilvános helyein). A világrendszer-elmélet által megkülönböztetett három történelmi rendszer – minirendszerek, világbirodalmak és világgazdaságok – úgy tűnt, csak más formában fejezik ki a Polányi által azonosított három gazdaságszerveződési formát. A minirendszerek a reciprocitásra épültek, a világbirodalmak a redisztribúcióra, míg a világgazdasági rendszerek a piaci árucserére.

Az elmélet egyben a Prebisch által kifejlesztett kategóriákat is magába integrálta. A kapitalista világgazdaságot a teória szerint a tengelyszerű munkamegosztás jellemzi, a centrumra és a perifériára jellemző sajátos termelési tevékenységek aszimmetrikus eloszlásával, amelynek eredménye a centrumra jellemző termelési tevékenységeket folytatónak kedvező egyenlőtlen csere. Mivel ezek a tevékenységek általában adott országokban koncentrálnak, ezért kényelmességi okokból legitimnek tekinthető a centrumra illetve periférikus zónákra (sőt a centrum- és periférikus államokra) való hivatkozás, amennyiben nem

felejtjük el, hogy a centrum illetve a periféria kifejezés a termelési tevékenységekre, nem pedig az államokra vonatkozik. A világrendszer-elméletben tehát a centrum és a periféria relációs fogalmak, nem pedig két, párba állított hiposztazált – azaz külön-külön meghatározható jelentésszignifikanciával rendelkező – terminusról van szó.

Mi az, ami egy termelési tevékenységet centrum vagy periféria sajátosságokkal ruház föl? A világrendszer-elmélet képviselői fokozatosan belátták, hogy a dolog az adott tevékenység relatíve monopolizált vagy relatíve szabadpiaci jellegén múlik. A relatíve inkább monopolizált termelési folyamatok mindig sokkal nyereségesebbek voltak, mint azok, amelyek relatíve szabadpiaci jelleggel működtek. Ez azokat az országokat, ahol több centrumtevékenység összpontosul, gazdagabbá teszi. Mivel a monopolizált termékek előállítói aszimmetrikus előnyöket élveznek azoknak a termékeknek az előállítóival szemben, amelyek piacán sok termelő van jelen, ezért a centrum és a periféria termékeinek cseréje végső soron azt eredményezi, hogy az értéktöbblet (ami itt az egyes lokális termelési egységek által realizált tényleges profitok jelentős részét jelenti) azok felé az államok felé áramlik, ahol jelentős a centrumjellegű termelési tevékenységek koncentrációja.

Braudel hatása két szempontból volt kritikus jelentőségű. Először is, a „kapitalizmus és civilizáció” témája körül forgó későbbi munkáiban Braudel éles különbséget tett a szabadpiac és a monopóliumok szférája között. Ragaszkodott hozzá, hogy csak az utóbbi szférát lehet kapitalizmusnak nevezni, amely nemhogy azonos lenne a szabadpiaccal, hanem maga az „antipiac”. A francia történész ezzel hadat üzent – mind tartalmilag, mind terminológiai szempontból – a klasszikus politikai gazdaságtan (s ennek részeként Marx) gyakorlatának, amennyiben ez utóbbi összemosta a piac és a kapitalizmus fogalmát. Másodszor, ragaszkodása a társadalmi időléptékek sokféleségéhez és a strukturális időre – Braudel kifejezésével: *longue durée* – helyezett hang-

súlya központi jelentőségűvé vált a világrendszer-elmélet számára is. A világrendszer-elmélet számára a *longue durée* egyenlő egy adott történelmi rendszer teljes életciklusával. Ha az általánosítások egy-egy ilyen rendszer működésére vonatkoznak, ezáltal elkerülhető annak a csapdája, hogy az a látszat keletkezzen, célunk időtlen, örök igazságok felállítása. Ha ezek a rendszerek nem örökéletűek, akkor ebből következik, hogy rendelkeznek kezdettel, „kifejlődési” időszakkal és végül egy végső fázissal, amely egyben átmenet is valami más felé.

Ez a nézet egyrészt még egyszer aláhúzta a társadalomtudományok historizálásának jelentőségét, annak szükség-szerűségét, hogy a társadalmi jelenségeket hosszabb időn át és nagyobb területeken kell tanulmányozni. Másrészt azonban megnyitotta – vagy inkább *újra* megnyitotta – az „átmenetek” egész kérdését. Annak idején Dobb és Sweezy meglehetősen eltérő magyarázatokat nyújtottak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet jelenségére, de valamiben mégis megegyezett a két magyarázat: nevezetesen abban, hogy bármi is magyarázza az átmenetet, ez utóbbi elkerülhetetlen volt. Ez a meggyőződés a felvilágosodás haladás-konceptióját tükrözte vissza, amely áthatotta mind a klasszikus liberalizmust, mind a klasszikus marxizmust. A világrendszer-elmélet művelői viszont kételkedni kezdtek a fejlődés elkerülhetetlenségének koncepciójában. Föltették a kérdést, vajon egyáltalán leírható-e a kapitalista világ-gazdaság létrehozása „fejlődésként”? Szkeptikus attitűdjük lehetővé tette a számukra, hogy a világtörténelemről alkotott leírásukba szervesen beépítsék azoknak a társadalmi rendszereknek a valóságát is, amelyeket hagyományosan az „ázsiai termelési mód” címkéjével illették. A világrendszer-elmélet perspektíváján belül immár nem kellett tovább azon tépelődni, hol is helyezkednek el ezek a struktúrák a történeti fejlődés lineáris görbéjén. S így most azt a kérdést is nyíltan föl lehetett tenni, *miért* történt meg egyáltalán az átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba (számot vetve tehát azzal,

hogy az átmenet elmaradása is lehetséges történelmi opció volt), ahelyett, hogy föltételezzük elkerülhetetlenségét és csak közvetlen okainak föltárására törekednénk.

A világrendszer-elmélet harmadik komponense az volt, hogy kevésbé volt tisztelettudó az egyes társadalomtudományokat hagyományosan elválasztó határvonalakkal kapcsolatban. A világrendszer-elmélet a társadalmi rendszerek totális megértésére törekedett a *longue durée*-n belül. Ezért az elmélet hívei szabadon nyúltak a legkülönbözőbb forrásokhoz, nem törődve azzal, hogy az adott forrást korábban a történészek, a közgazdászok, a politikatudósok vagy épp a szociológusok kizárólagos felségterületéhez sorolták. Céljuk ezeknek a forrásoknak egy egységes elemzési keretben való felhasználása volt. Az ennek eredményeképpen létrejövő világrendszer-elmélet nem *multidiszciplináris* volt, hiszen a módszer gyakorlói nem ismerték el a diszciplínák elkülönültségének legitimitását. Ehelyett inkább azt mondhatjuk, megközelítésük *unidiszciplináris*.

A fönt leírt hármas kritika – a világrendszer mint elemzési egység a nemzetállamok helyett, a *longue durée*-re helyezett hangsúly és az unidiszciplináris megközelítés – természetesen támadást is jelentett számos „szent tehénnel” szemben. Várható volt tehát, hogy az ellentámadás nem fog elmaradni. S valóban, a válasz azonnali és heves volt, és négy különböző elméleti táborból érkezett: nomotetikus pozitivistáktól, ortodox marxistáktól, az állami autonómia elméletének híveitől, valamint a kulturális partikularizmus képviselőitől. Mindegyik csoportosulás ugyanolyan jellegű ellenvetéssel élt: a világrendszer-elmélet művelői nem ismerik el az adott iskola megközelítésének alappremisszáit. Ami természetesen igaz is volt, de megsemmisítő erejű érvnek mégsem tekinthető.

A nomotetikus pozitívizmus hívei szemében a világrendszer-elmélet egy alapvetően narratív jellegű teória volt, amelynek alaphipotézisei sohasem voltak kellő szigorral ellenőrizve. Mi több – szólt (és szól ma is) a pozitivista

érvelés –, a világrendszer-elmélet számos állítása nem megcáfolható, így elméleti státuszuk önmagában is illegitim. Ez a kritika lényegében két dologgal vádolja a világrendszer-elméletet: egyrészt azzal, hogy a kutatási projekt elégtelen mértékben (vagy egyáltalán nem) kvantifikált, másrészt pedig azzal, hogy a komplex szituációk nincsenek elégséges mértékben (vagy egyáltalán) visszavezetve tisztán definiált és egyszerű változókra. Ezek a kifogások részben azt implikálják, hogy az analitikus-kutatási projekt premisszái nem tisztán értékeslegesek.

Természetesen ez az érvelés tulajdonképpen megfordítása annak a kritikának, amellyel a világrendszer-elmélet illeti a nomotetikus pozitívizmust. Az előbbi elmélet hívei szerint ahelyett, hogy megpróbálnánk visszavezetni a komplex szituációkat egyszerűbb változókra, arra kell törekedni, hogy minden ún. „egyszerű változót” komplexebbé tegyünk és kontextualizáljunk, ugyanis csak ezáltal érthetjük meg a valós társadalmi helyzeteket. A világrendszer-elmélet nem ellenséges *per se* a kvantifikációval szemben (támogatja a kvantifikálást, ahol az hasznos és kézenfekvő), de – ahogy a részegről szóló ismert vicc mondja² – nem gondolja azt, hogy csak a „villanyoszlopnál” kellene keresni az elveszett „kulcsot”, csak mert ott erősebb a fény (több a kvantifikálható adat). A kutatónak az intellektuális problémát követve kell keresnie a megfelelő adatok után, nem pedig a „kemény”, kvantitatív adatok elérhetőségét követve problémát választania. Ez a vita könnyen süketek párbeszédévé válik. Végso soron a kérdés nem a helyes metodológia megválasztásának absztrakt kérdése, hanem az, hogy melyik megközelítés – a világrendszer-elmélet vagy a nomotetikus pozitíviz-

² Az Egyesült Államokban közismert vicc: részeg ember keres valamit az utcakövön, egy villanyoszlop mellett. Egy járókelő megkérdezi, mit csinál. A részeg azt mondja: – A kulcsomat keresem. Mire a járókelő: – És hol vesztette el? A részeg így válaszol: – Az utca másik oldalán. Mire az ember: – Hát akkor miért itt, a villanyoszlopnál keresi. Mire a részeg: – Mert csak itt van fény. (*A fordító megjegyzése.*)

mus – képes meggyőzőbb magyarázatot adni a történelmi valóságról, és ezáltal jobban megvilágítani a hosszú távú, nagyléptékű társadalmi változás folyamatát.

Ha a nomotetikus pozitivizmus hívei gyakran olyan benyomást keltenek a kívülállóban, hogy intellektuálisan kissé humortalanok és görcsösek, akkor az úgynevezett ortodox marxisták méltó vetélytársaik ebben a tekintetben. Az ortodox marxizmust teljesen áthatja a tizenkilencedik századi társadalomtudomány gondolatvilága, amelyben osztozik a klasszikus liberalizmussal: a kapitalizmus az elkerülhetetlen haladást jelenti a feudalizmussal szemben; a gyárrendszer a kapitalista termelési folyamat kvintesszenciája; a társadalmi folyamatok lineáris jellegűek; a gazdasági alap meghatározza a kevésbé alapvető politikai-kulturális felépítményt. Robert Brenner ortodox marxista gazdaságtörténész kritikája a világrendszer-elmélettel szemben jó példája ennek az álláspontnak.

A világrendszer elmélet marxista kritikája lényegében az, hogy amikor az előbbi a világgazdasági munkamegosztást mint egy centrum–periféria tengelyt írja le, akkor túlságosan nagy hangsúlyt helyez az árucserre, a forgalom szférájára („cirkulacionista”), így elhanyagolja az értéktöbbletnek a termelési szférában található („produccionista”) bázisát és a burzsoázia és a proletariátus közötti osztálykonfliktusokat – márpedig a marxizmus szerint e két tényező a társadalmi változás központi jelentőségű változója. A kritika azt is a világrendszer-elmélet szemére veti, hogy a bér munkán kívüli kizsákmányolási formák szerepét túlbecsüli, és nem ismeri el, hogy ezek anakronisztikus és kihalásra ítélt jelenségek. Megint csak arról van szó, hogy a kritikusok megfordították azt a kriticismust, amellyel a világrendszer-elmélet illette őket. A világrendszer-elmélet művelői sokszor hangsúlyozták, hogy a bér munka a kapitalizmusban csak egyike a munka fölötti kontroll számos formájának, és a tőke szempontjából egyáltalán nem a legjövedelmezőbb. Kiemelték, hogy az osztályharcot

és a társadalmi konfliktusok minden más formáját is csak a világrendszer egészének kontextusában lehet megérteni és jelentőségét fölmérni. És végül, annak kimondására is hangsúlyt fektettek, hogy a kapitalista világrendszerben az egyes államok nem élvezik az autonómia vagy az izoláció olyan fokát, hogy azt mondhassuk, az adott államot adott termelési mód jellemzi.

Az állami autonómia [state-autonomist] elméletének hívei által megfogalmazott kritika mintegy tükörképe az ortodox marxistának. Míg az ortodox marxisták amellett érvelnek, hogy a világrendszer-elmélet ignorálja a termelési mód központi, meghatározó szerepét, addig az állami autonómia elméletének hívei azt vetik a szemünkre, hogy teóriánk a politikai szférát a gazdasági bázisból akarja levezetni, a politikait a gazdasági által determináltként prezentálja. Erre az álláspontra példa a szociológus Theda Skocpol és a politikatudós Aristide Zolberg által megfogalmazott kritika, melyekre egyaránt inspirálólag hatottak a német történész, Otto Hintze korábbi munkái. Ennek az irányzatnak a képviselői szerint semmiképpen sem lehet az állami vagy államközi viszonyok dinamikáját úgy levezetni, hogy ezeket a társadalmi rendszereket egyszerűen a kapitalista világgazdaság részeként fogjuk föl. A cselekvőket ezeken a területeken – szól az érvelés – autonóm motivációk mozgatják, amelyeket a piaci viselkedés szempontjaitól radikálisan különböző hatások alakítanak ki.

Végül pedig, a kulturális tanulmányok [cultural studies] területén létrejött különböző „poszt”-elméletek megjelenésével fölbukkantak újabb, az állami autonómia elméletével sok szempontból analóg kritikák a világrendszer-elmélettel szemben. Az elméletet itt újra az a vád éri, hogy a szuperstruktúrát (ami ezúttal a kulturális szféra elsősorban) annak gazdasági bázisából akarják levezetni, elfeledkezve a kulturális szféra centrális és autonóm valóságáról (lásd pl. a Stanley Aronowitz kulturális szociológustól származó kritikát). A világrendszer-elméletet itt egyszerre vádolják a

nomotetikus pozitívizmus és az ortodox marxizmus hibáival, habár az elmélet hívei maguk kritikusan viszonyulnak e két iskolához. A világrendszer-elmélet az érvelés szerint csak egy újabb verziója a „nagy narratívának”. Habár a világrendszer-elmélet deklarált célja a „totális történelem”, mégis megkapja az ökonomizmus vádját: a „poszt”-elméletek szerint túlzott jelentőséget ad a gazdasági szférának az emberi tevékenység egyéb szféráival szemben. Az elmélet már születésekor keményen támadta az eurocentrizmust, mégis azzal vádolják, hogy eurocentrikus, amikor nem ismeri el a különböző kulturális identitások redukálhatatlan autonómiáját. Egyszóval, a világrendszer-elmélet nem veszi tekintetbe a kultúra centralitását.

Természetesen a világrendszer-elmélet valóban egyfajta nagy narratíva. A világrendszer-elmélet hívei szerint minden episztemikus aktivitás szükségszerűen magában foglal valamiféle nagy narratívát, de bizonyos nagy narratívák jobban tükrözik a valóságot, mint mások. Hűen a totális történelemről és az unidiszciplinaritásról alkotott felfogásukhoz, az elmélet hívei elutasítják, hogy a gazdasági bázis vizsgálatát felváltsák az úgynevezett kulturális bázis vizsgálatával. Ehelyett, ahogy már mondtuk, a cél inkább az, hogy megszüntessük a gazdasági, politikai és szociokulturális elemzési mód között húzódó választóvonalakat. Mindenekelőtt pedig, az elmélet gyakorlói nem akarnak végletekbe esni. Az, hogy ellenezzük a szcientizmust, nem jelenti azt, hogy elleneznénk a tudományt. Az, hogy ellenezzük az időtlen struktúrák fogalmát, nem jelenti azt, hogy nincsenek (meghatározott ideig stabil) rögzült struktúrák. Úgy érezni, hogy a társadalomtudományok jelenlegi szerveződése inkább legyőzendő akadályt jelent, nem jelenti azt, hogy ne lenne lehetséges a tudás kollektív megszerveződése (bármilyen átmeneti és heurisztikus is). Az, hogy ellenezzük az univerzalizmusnak álcázott partikularizmust, nem jelenti azt, hogy minden nézet egyaránt

helyes és hogy hiábavaló lenne a kutatás egy pluralisztikus univerzalizmus után.

A fősorolt négy kritikában közös, hogy mindegyik kifogásolja azt aényt, hogy a világrendszer-elmélet történelem-felfogásában nincsen egy központi cselekvő. A nomotetikus pozitivizmus számára ez a cselekvő az individuum, a *homo rationalis*. Az ortodox marxizmusnak az ipari proletariátus. Az állami autonómia elméletének hívei számára a fő cselekvő a politikai vezető. A kulturális partikularizmus szerint radikális egyediségünkben mindannyian cselekvők vagyunk, akik autonóm diskurzusban állunk mindenki más-sal. A világrendszer-elmélet számára ezek a cselekvők mind tágabb folyamatok termékei. Nem atomok, elemi részecskék, hanem egy rendszerbe szerveződő közeg részei, amelyből kiemelkednek, és amelyre egyúttal cselekvésük visszahat. Szabadon cselekszenek, de szabadságukat korlátozzák egyéni életpályájuk és a társadalmi meghatározottságok láncai. Ezeknek a láncoknak az elemzése által érhetik el lehetséges szabadságuk maximumát. Minél inkább megvilágítjuk és megértjük ezeket a társadalmi láncokat, annál inkább főlzabadulhatunk az általuk jelentett kötöttségek alól – természetesen a főlzabadulás általános, abszolút határain belül.

Végül pedig fontos kiemelni, hogy a világrendszer-elmélet számára az idő és a tér – vagy inkább a kettő együtt, a téridő [TimeSpace] – nem változatlan külső adottságok, amelyek adottak valamiféleképpen, és amelyek keretein belül a társadalmi valóság megjelenik számunkra. Ehelyett a téridő különböző rendszerei állandóan változó és fejlődő konstruált valóságok, amelyek konstrukciója elengedhetetlen része az elemzett társadalmi valóságnak. A történelmi rendszerek, amelyekben élünk, kétségtelenül totális rendszerek, ugyanakkor történelmi jelenségek is. Jellemző rájuk valamilyen szintű hosszú távú változatlan-ság, ugyanakkor mégis minden percben változnak. Ez paradoxon, de nem ellentmondás.

A történeti társadalomtudományok legfőbb feladata épp az, hogy meg tudjanak birkózni ezzel a megkerülhetetlen paradoxonnal. Amivel itt szemben állunk, az ugyanis nem annyira rejtély, mint inkább tudományos kihívás.

2. A modern világrendszer mint kapitalista világgazdaság: termelés, értéktöbblet és polarizáció

A világ, amelyben ma élünk a modern világrendszer világa. Ennek a rendszernek az eredete a tizenhatodik századba nyúlik vissza. A világrendszer akkor még csak a világ egy részére, elsősorban az európai és amerikai kontinens bizonyos területeire, terjedt ki. Az idők során aztán folyamatosan bővült, hogy végül az egész bolygót lefedje. A modern világrendszer *világgazdasági rendszer* – ma épp úgy, mint mindig, története során. S ma épp úgy, mint története során mindig, *kapitalista* világgazdaság. Helyénvaló lenne tehát azzal kezdenünk, mit is jelölnek ezek a kifejezések: „világgazdaság” illetve „kapitalizmus”. Ezután már könnyebb lesz megállapítani a modern világrendszer történelmi kontúrjait – eredetét, földrajzi határait, időbeli kifejlődését és napjainkban tapasztalható strukturális válságát.

A „világgazdaság” kifejezésen (amelyet Braudel *économie-monde*-jával azonos értelemben használunk) olyan nagyobb földrajzi zónát értünk, amelyen belül a munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és a munkaerő áramlásának szignifikáns szintjéről beszélhetünk. A világgazdasági rendszerek egyik meghatározó tulajdonsága, hogy *nem* fogja őket össze valamilyen egységes politikai struktúra. Ehelyett a világgazdasági rendszeren belül számos politikai egység létezik egymás mellett, amelyeket modern világrendszerünkben az államközi kapcsolatok laza hálója köti össze. A világgazdasági rendszer számos kultúrát és embercsoportot foglal magában: különböző vallások, nyelvek, mindennapi szokások sokféle mintázatát. Ez nem jelenti azt, hogy ne alakulnának ki bizonyos közös

kulturális mintázatok, amelyek együttesét könyvünkben a geokultúra kifejezéssel fogjuk jelölni. Az előbb elmondottakból az azonban igenis következik, hogy a világgazdasági rendszerben nem fog előfordulni a teljes politikai vagy kulturális homogenitás. A teljes struktúra összefüggését elsősorban a benne meglévő és folyamatosan reprodukált munkamegosztás garantálja.

A kapitalizmus nem merül ki abban, hogy magánszemélyek és vállalatok a nyereségszerzés céljából piacra árukat termelnek. Ez a jelenség ugyanis már több ezer éve létezik. A bérért dolgozó emberek megléte sem elégséges definíció: a bér munka is több ezer éve ismert jelenség. Csak akkor mondhatjuk azt, hogy kapitalista társadalmi rendszerről van szó, ha az adott rendszer prioritást ad a tőke *vég nélküli* felhalmozásának. Ha ezt a definíciót használjuk, akkor csak a modern világrendszer nevezhető kapitalista rendszernek az emberi történelem eddigi társadalmi formációi közül. A vég nélküli felhalmozás fogalma meglehetősen egyszerű: azt jelenti, hogy magánszemélyek és vállalatok tőkét halmoznak föl, hogy még több tőkét halmozhassanak föl, folyamatosan és vég nélkül. Amikor azt mondjuk, hogy a rendszer „prioritást ad” a vég nélküli felhalmozásnak, ez azt jelenti, hogy léteznek olyan strukturális mechanizmusok, amelyek büntetik az ezzel ellentétes motivációk szerint cselekvőket, végső soron eliminálva őket a társadalomból; míg a megfelelő motivációkat követő cselekvőket ugyanezek a mechanizmusok megjutalmazzák és – amennyiben konkrét stratégiájuk sikeresnek bizonyul – gazdaggá teszik.

A világgazdaság és a kapitalista szisztéma összetartoznak. Mivel a világgazdasági rendszerek nem rendelkeznek az átfogó politikai struktúra vagy a homogén kultúra egységesítő kötőanyagával, ezért ami összetartja őket, az a munkamegosztás hatékonysága. Ez a hatékonyság pedig a kapitalista rendszer által folyamatosan bővítve újratermelt gazdagság függvénye. A modern korig minden létrejött világgazdasági rendszer vagy szétesett, vagy *manu militari* vi-

lágbirodalommal lett átalakítva. Történelmi léptékkal mérve az egyetlen világgazdasági rendszer, ami hosszú ideig képes volt fennmaradni, a modern világrendszer volt, épp azért, mert a rendszer kapitalista jellege stabilizálódott, majd az egész rendszer legmeghatározóbb sajátosságává vált.

S ez megfordítva is igaz: a kapitalista gazdasági rendszer csak és kizárólag egy világgazdaság, azaz egy globális gazdasági rendszer keretein belül képes létezni. Nemsokára látni fogjuk, hogy a kapitalista rendszer igen speciális viszonyt követel meg a gazdasági termelőegységek és a politikai hatalom birtokosai között. Ha az utóbbiak túlságosan erősek, akkor érdekeik maguk alá gyűrik a gazdasági termelők érdekeit, ezáltal kikezdve a tőke vég nélküli felhalmozásának prioritását. A kapitalistáknak kiterjedt piacokra van szükségük (ezért a minirendszerek túlságosan szűkösek számukra), de egyúttal államok sokaságára is, hogy kihasználhassák az állammal való együttműködés előnyeit, de egyúttal képesek legyenek az érdekeikkel szemben ellenséges államok megkerülésére, illetve a nekik kedvező államok favorizálására. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a globális munkamegosztás rendszerén belül számos állam létezik egymás mellett.

A kapitalista világgazdaság egymással kölcsönösen összekapcsolódó intézmények sokaságából tevődik össze, s ebből a bonyolult konfigurációból következnek a rendszeren belül érvényesülő tendenciák. Az alapvető intézmények a következők: a piac, vagy inkább a piacok sokasága; a piacokon egymással versenyző vállalatok; az államközi rendszer hálózatában elhelyezkedő államok; a háztartások; a társadalmi osztályok; a státuszcsoportok (hogy Weber kifejezését használjuk, amely helyett az utóbbi években időnként „identitáscsoportokról” beszélnek inkább). Ezek mind olyan intézmények, melyek mindegyikét már a kapitalista világgazdaság keretein belül hozták létre. Természetesen ezek az intézmények bizonyos mértékig hasonlítanak korábbi történelmi rendszerek analóg intézményeire, amelye-

ket azonos, vagy hasonló nevekkal jelölhetünk. Azonban ugyanazzal a névvel leírni különböző történelmi rendszerek intézményeit igen gyakran inkább akadályozza, mintsem segíti az elemzést. Helyesebben járunk tehát el, ha a modern világrendszer intézményeit kizárólag az adott rendszerre jellemző, kontextus-specifikus struktúráknak tekintjük.

Nézzük először a piacokat, hiszen ezeket a kapitalista rendszer leglényegesebb komponensének szokták tekinteni. A piac egyszerre egy konkrét, lokális struktúra, amelynek keretein belül magánszemélyek és vállalatok különböző javakat adnak-vesznek, és egy térben szétágazó virtuális intézmény, azoknak a pontoknak az összessége, ahol ugyanolyan típusú cserefolyamatok zajlanak. Hogy mekkora és mennyire finom erezetű egy ilyen virtuális piac, az attól függ, milyen reális mozgástérrel rendelkeznek az eladók és a vásárlók az adott pillanatban. A kapitalista világgazdaság rendszerében a virtuális piac elvileg a világgazdaság minden pontján jelen van. Azonban – mint azt majd látni fogjuk – igen gyakori, hogy hozzányúlunk ezekhez a keretekhez és módosítják őket, így szűkebb, „védettebb” piacok jönnek létre. Természetesen mondhatjuk azt, hogy minden egyes áru piaca egy külön virtuális piac, amihez még hozzátehetjük a tőkepiacokat és a különböző munkaerőpiacokat is. De hosszabb távon nézve mégis azt lehet mondani, hogy létezik egy egységes virtuális világpiac, amelyen minden termelési tényező elérhető – annak ellenére, hogy szüntelenül vannak olyan hatások, amelyek akadályozzák ennek az egységes világpiacnak a szabad funkcionálását. Elképzelhetjük ezt a mindenre kiterjedő virtuális piacot úgy, mint ami mágnesként hat az összes termelőre és vásárlóra, hatása állandóan érvényesülő politikai tényező minden társadalmi cselekvő – államok, vállalatok, háztartások, osztályok és státuszcsoportok (identitáscsoportok) – döntéshozatalában. Ez a totális virtuális világpiac nagyon is valóságos abban az értelemben, hogy befolyásolja a cselekvők döntéseit – ugyanakkor működése sosem teljesen zavartalan és szabad (azaz

nem mentes a beavatkozásoktól). A tökéletesen szabad piac mint ideológia, mint mítosz és mint kényszerítő hatás funkcionál és soha nem mint mindennapi, konkrét valóság.

Az egyik ok, ami miatt a tökéletesen szabad piac soha nem válhat valósággá, az, hogy ha egy ilyen piac egyszer valóban létrejönne, akkor lehetetlenné tenné a tőke vég nélküli felhalmozását. Ez paradoxonnak tűnhet, hiszen kétségtelenül igaz: a kapitalizmus nem működhet piacok nélkül és a kapitalisták maguk is rendszeresen úgy nyilatkoznak, hogy a szabad piac hívei. Valójában azonban, amire a tőkéseknek szükségük van az nem a teljesen szabad piacok rendszere, hanem inkább a csak részben szabad piacoké. Ennek oka világos. Képzeljük el, hogy valóban létezne egy olyan világpiac, amely minden termelési faktorra nézve tökéletesen szabad, ahogy azt közgazdaságtan-tankönyveink általában definiálják: azaz, ahol minden termelési faktor teljesen akadálymentesen mozog, ahol a nagyszámú vevővel nagyszámú eladó áll szemben és ahol mindenki tökéletes információval rendelkezik (vagyis minden eladó és minden vásárló pontosan ismeri az összes termelési költséget). Egy ilyen tökéletes piac feltételei mellett a vásárlók mindig le tudnák szorítani az eladók árait egy olyan szintre, ahol a nyereség egészen minimális (mondjuk egy penny), márpedig a nyereségnek ez az alacsony szintje az egész kapitalista játékot érdektelenné tenné a termelők számára, megszüntetve a rendszert alátámasztó társadalmi alapokat.

Az eladók ehelyett bizonyos mértékű monopolhelyzetet részesítenek előnyben, ekkor ugyanis nagyobb mozgástér nyílik számukra az árszabásban, és az eladási árat jelentősen a termelési költségek fölé tudják vinni, ezáltal magas profitrátákat realizálva. Természetesen tökéletes monopóliumokat rendkívül nehéz létrehozni, ezért ilyenek ritkán fordulnak elő. A kvázi-monopóliumok létrehozása azonban se nem túl nehéz, se nem túl ritka és számos módja van. Legfőképpen egy relatíve erős „baráti” államgépezetre van szükség, amely képes különböző módszerekkel a kvázi-

monopólium kikényszerítésére. Az egyik legalapvetőbb módszer a szabadalmak rendszere, amely által „találmányok” felhasználási jogai meghatározott időre levédhetővé válnak. Alapvetően ez az, ami miatt az „új” termékek a fogyasztók számára a legdrágábbak, a gyártók számára pedig a legnyereségesebbek. Természetesen a szabadalmakat gyakran megszegik, érvényességük pedig egy idő után mindenképpen lejár, de egy ideig mégis alkalmasak arra, hogy többé-kevésbé megvédjenek egy-egy kvázi-monopóliumot. A szabadalmakkal levédett termelés általában még így is csak kvázi-monopóliumok elérését teszi lehetővé, mivel mindig lehetnek hasonló termékek a piacon, amelyekre a szabadalom nem terjed ki. Ezért az ún. vezértermékek (olyan termékek, amelyek újak és emellett az adott áru világpiacának jelentős részét is uralják) normális esetben inkább oligopol-, mintsem abszolút monopolhelyzetet élveznek. Az oligopóliumok is elégségesek azonban a kívánt magas profitráta eléréséhez, már csak azért is, mert az érintett vállalatok gyakran az árversenyt minimalizáló informális megegyezésre is törekednek.

Nem a szabadalmak jelentik az egyetlen módját annak, hogy az államok kvázi-monopóliumokat hozzanak létre. Egy másik lehetséges módszer a behozatal és a kivitel korlátozása (azaz az ún. protekcionista politika). Az állami szubvenciók és adókedvezmények rendszere pedig egy harmadik. Az erősebb államok képessége arra, hogy megakadályozzák a gyengébb államok protekcionista ellenlépéseit egy további eszköz, mint ahogy az sem ritka, hogy az állam hajlandó rendkívül magas áráért adott termékeket nagy mennyiségben fölvásárolni. Végül pedig, a termelőkre nehezedő szabályozásokat adott esetben a nagyobb vállalatok jobban el tudják viselni, mint a kisebbek, ez az aszimmetria pedig a kisebb termelők piacról való eliminálásához és az oligopolizáció erősödéséhez vezet. Az államok olyan sokféleképpen és olyan kiterjedten avatkoznak be a virtuális piac szférájába, hogy az állam tevékenysége az ár- és

profitszint egyik alapvető meghatározójává válik. E nélkül a folyamatos intervenció nélkül a kapitalista rendszer nem prosperálhatna, így fennmaradni sem lenne képes.

Ugyanakkor a kapitalista világgazdaságnak inherens része két olyan tendencia is, amely a monopóliumok ellen hat. Először is, az egyik termelő monopóliumból származó előnye (extra-profitja) a másik termelő vesztesége. Az adott monopólium kárvallottjai természetesen politikai harcot fognak folytatni a monopólium felszámolásáért. Ez történhet azokon az államokon belüli politikai harc formájában, ahol a monopolhelyzetben lévő termelők megtalálhatók: az ellenérdekeltek szabadpiaci doktrínákat és olyan politikusokat kezdenek támogatni, akik hajlanak az adott monopóliumok fölszámolására. Egy másik módszer, hogy más államokat vesznek rá, hogy használják föl erejüket a világpiaci monopólium megtörésére saját versenyképes termelők támogatásán keresztül. Általában mindkét módszer párhuzamosan jelen van. Ezáltal bizonyos idő elteltével minden kvázi-monopólium fölbomlik, ahogy újabb és újabb termelők jelennek meg a piacon.

A kvázi-monopóliumok tehát önmegsemmisítők. Ahhoz azonban mégis elég sokáig (mondjuk harminc évig) fönn tudnak maradni, hogy birtokosaik számára jelentős mértékű tőke felhalmozását tegyék lehetővé. Amikor egy kvázi-monopólium eróziója érezhetővé válik, a legnagyobb tőketulajdonosok tőkéjüket egyszerűen más vezértermékekbe vagy egyenesen új vezető [„cutting edge”] iparágakba fektetik be. Ennek eredményeképpen kialakul a vezértermékeknek egyfajta ciklusa. A vezértermékek élettartama (illetve vezető státuszuk élettartama) általában elég rövid, de az új vezető iparágak megjelenésével utánpótlásuk folyamatos. S így a játék sosem ér véget. Az, hogy az egykori vezető ágazatok fénykora leáldozik, egyet jelent azzal, hogy az adott szektor egyre „kompetitívebbé” válik, azaz egyre *kevésbé* nyereségessé. Ez a folyamat szüntelenül megfigyelhető.

A piac fő szereplői a vállalatok. Normális esetben az adott virtuális piac vállalatai egymással versenyben állnak. Szintén konfliktuózus viszony áll fenn köztük és azok között a vállalatok között, amelyektől termelési inputjaikat vásárolják, illetve amelyeknek termékeiket eladják. A tőkék közötti kíméletlen verseny a kapitalizmus alaptörvénye. Túlélésre pedig csak a legerősebb és legagilisabb szereplőknek van esélyük. Ne felejtjük el, hogy a vállalati csőd, azaz a gyengébbek elnyelése az erősebbek által, a tőkés verseny mindennapjaihoz tartozik. Nem minden tőkés vállalkozónak sikerül a tőke felhalmozása. Épp ellenkezőleg. Ha minden egyes vállalat sikeresen halmozna föl, akkor az akkumuláció üteme valószínűleg rendkívüli mértékben lelassulna. A sikertelen vállalatok csődje tehát nem pusztán a gyengébb versenyzők kigyomlálását szolgálja, hanem *sine qua non* előfeltétele a tőke vég nélküli felhalmozásának. Egyben ez az, ami megmagyarázza a tőke szüntelen zajló koncentrációját is.

Kétségtelen hogy a vállalatok méretének a növekedése hátrányt is jelent, akár a horizontális (adott termékpiacon belüli), akár a vertikális (a termelési láncon lefelé vagy fölfelé történő), akár pedig az „átlós” (más típusú termékek piacára történő) növekedést nézzük. A vállalat méretének növekedése egyrészt csökkenti a fajlagos költségeket az ún. méretgazdaságosság miatt. Másrészt a mérettel együtt nőnek az adminisztrációs és koordinációs költségek, mint ahogy a menedzsment esetleges hibái jelentette kockázat is megsokszorozódik. Ennek következtében történelmileg egyfajta ciklcakk mozgás figyelhető meg, ahogy a cégek mérete nő, majd megint csökken. Ez nem azt jelenti azonban, hogy egyszerűen egy trend nélküli, ciklikus le-föl mozgásról beszélhetünk. Ehelyett a vállalatok mérete globálisan nézve több évszázada nő, de lépcsőzetesen: két lépés fölfelé, egy vissza, újra és újra. A vállalatok méretének közvetlen politikai implikációi is vannak. A hatalmas méret nagyobb politikai befolyást tesz lehetővé a vállalatok számára, ugyan-

akkor sebezhetőbbé is teszi őket a politikai támadásokkal szemben – akár versenytársaik, akár alkalmazottaik, akár pedig fogyasztóik részéről. Azonban összességében itt is egy fölfelé haladó lépcsőzetes mintázatról beszélhetünk, azaz a vállalatok politikai befolyásának növekedéséről.

A kapitalista világgazdaság tengelyszerű munkamegosztása a termelést a centrumra és a perifériára jellemző termelési folyamatokra bontja föl és ezeket térben elkülöníti. Mind a centrum, mind a periféria fogalma relációs fogalom. A centrum illetve a periféria kifejezés elsősorban az adott termelési folyamatok profitabilitására utal. Mivel a profitabilitás közvetlenül függ a monopolizáció fokától, ezért a centrumjellegű termelési folyamatok alatt lényegében a kvázi-monopóliumok által védett folyamatokat értjük. Ezzel szemben a periférikus termelési folyamatokat a valóban kompetitív viszonyok jellemzik. Az árucseré folyamatában ugyanis a kompetitív áruk termelőinek alkupozíciói gyengék, míg a kvázi-monopolizált áruk termelőinek erősek. Ennek eredményeképpen van egy folyamatos értéktöbblet-áramlás a periféria termelőitől a centrum termelői felé. Ezt a folyamatot szokás (volt) egyenlőtlen csereinek nevezni.

Kétségtelen, az egyenlőtlen csere nem az egyetlen módja a tőke átszivattyúzásának a politikailag gyengébb régiókból az erősebb régiókba. Ott van még a fosztogatás is, ami a világgpiac kiterjesztésének hajnalán gyakran alapvető eszköze volt annak, hogy újabb régiókat vonjanak be a világgpiacba (gondoljunk a konkvisztádorokra és az aranyhajszára az amerikai kontinens meghódításának során). A fosztogatás azonban önmegsemmisítő stratégia, az aranytojáshoz tyúk levágásának esete. Mivel azonban a következmények itt is középtávon, az előnyök viszont rövidtávon jelentkeznek, ezért mégis gyakran előfordul (még ma is) a fosztogatás a modern világgrendszerben; habár, ha értesülünk ilyesmiről, gyakori reakciónk a „megrökönyödés”. Amikor az Enron csődöt jelent mindenféle zavaros machinációkat követően, melyek lényege az volt, hogy hatalmas összegeket juttattak

néhány menedzser zsebébe, ez *de facto* fosztogatás. Amikor az egykori állami tulajdont a „privatizáció” során maffia-jellegű üzleti körök kaparintják meg, akik aztán gyorsan elhagyják az országot maguk mögött hagyva a kifosztott, tönkretett vállalatokat, ez is fosztogatás. A fosztogatás tehát önmegsemmisítő stratégia, de rendszerint csak azután semmisíti meg önmagát, hogy hatalmas kárt tesz a termelőkapacitásokban, sőt a kapitalista világgazdaság egészének egészségében is.

Mivel a kvázi-monopóliumok erős államok védelmétől függenek, ezért nagyrészt ilyen államokhoz kötődnek – mind jogi, mind fizikai, mind pedig tulajdonosi szempontból. Ezért a centrum–periféria viszonyoknak van egy bizonyos tipikus földrajzi kifejeződése is. A centrumra jellemző tevékenységek néhány államban sűrűsödnek össze, az ott folyó produktív tevékenységek többségét alkotják. A periférius tevékenységek ezzel szemben számos állam területén szétszórva folynak, ahol szintén az ott folyó produktív tevékenységek többségét alkotják. Ezért az egyszerűség kedvéért beszélhetünk centrum- és periféria-*államokról* is, amennyiben nem feledkezünk meg róla, hogy valójában termelési folyamatok relációjáról beszélünk. Bizonyos államok a centrumra és a perifériára jellemző termelőtevékenységek közel egyenlő keverékét tartalmazzák. Ezeket az államokat nevezhetjük félperiféria-államoknak. Ezeket az államokat, mint majd látni fogjuk, speciális politikai sajátságok jellemzik. Ugyanakkor félperifériás termelési folyamatokról nincs értelme beszélni.

Mivel – ahogy azt láttuk – a kvázi-monopóliumok egy idő után maguktól kimúlnak, ezért ami ma centrumtevékenység, az holnapra perifériás termelési tevékenységgé válhat. A modern világrendszer története bővelkedik ezekben az eltolódásokban, melyek során bizonyos termékek előállításuk fokozatosan átkerül (azt is mondhatnánk: leértékelődik) a centrumból először a félperifériára, majd a perifériára. Ha 1800 körül a textilgyártás talán a legtipikusabb centrum-

jellegű termelési folyamat volt, akkor 2000-re láthatóan az egyik legkevesbé nyereséges, tipikusan perifériás termelési folyamattá vált. 1800-ban a textilgyártás oroszánrésze néhány állam területén koncentrálódott (jelesül Angliában és Északnyugat-Európa néhány további országában), míg 2000-ben a világ majd minden részén állítottak elő textíliákat, különösen azokon a területeken, ahol előállítási költségeik alacsonyabbak. Ez a folyamat számos más iparággal is megismétlődött. Gondoljunk csak az acél-, az autó-, sőt a számítógépiparra. Az ilyen eltolódások nem változtatják meg magának a rendszernek a struktúráját. 2000-ben ugyanúgy megvoltak a centrumjellegű tevékenységek (mint pl. a repülőgépgyártás vagy a géntechnológia), amelyek néhány országban koncentrálódva voltak megtalálhatók. Mindig megjelennek új centrumjellegű termelési folyamatok, amelyek fölváltják azokat a szektorokat, amelyek túlságosan kompetitívvé váltak és ezért kitelepítették őket azokból az országokból, ahol eredetileg megtalálhatók voltak.

Az egyes államok viszonyulása a különböző típusú termelési folyamatokhoz rendkívüli mértékben különbözik, annak függvényében, hogy a centrum- és periféria-jellegű tevékenységek milyen arányban fordulnak elő bennük. Az erős államok – amelyek területén belül található a centrumjellegű termelési folyamatok aránytalanul nagy része – általában a kvázi-monopóliumaik védelmezőiként lépnek föl. A rendkívül gyöngé államok – amelyek területén belül található a perifériás termelési folyamatok aránytalanul nagy része – általában képtelenek rá, hogy jelentősebb mértékben változtassanak a nemzetközi munkamegosztás tengelyszerű szerkezetén és az esetek nagy részében arra kényszerülnek, hogy elfogadják a nekik jutó sorsot.

A félperiféria államai – amelyek centrum- és perifériás jellegű termelőtevékenységeket nagyjából egyenlő mennyiségben tartalmaznak – vannak a legnehezebb helyzetben. Miközben nyomás alatt tartják őket a centrumállamok, ők maguk pedig a periféria államaira próbálnak nyomást

gyakorolni, fő céljuk az, hogy ne csússzanak le a perifériás státuszba, illetve, hogy minél inkább föl tudjanak kapaszkodni a centrum szintjére. Az utóbbi két törekvés közül egyik sem valósítható meg egykönnyen és mindkettőhöz a világpiac hatásait kompenzáló masszív állami intervencióra van szükség. Így ezek a félperiféria-államok azok, amelyek a legagresszívabb és leglátványosabb módon élnek a protekcionista gazdaságpolitika eszközeivel. Ezáltal egyrészt a határaikon belüli termelési folyamatok „protekciója” (védelme) a céljuk az erősebb külföldi cégek konkurenciájától, másrészt saját vállalataik hatékonyságának növelése, elősegítve a világpiacon való sikeresebb helytállásukat. Ezek az államok mindig lelkesen fogadják, ha területükre egykori vezető iparágakat telepítenek át: manapság ezt a jelenséget szokták sikeres „gazdasági fejlődésnek” nevezni. Ebben a fő konkurenciát nem a centrumállamok jelentik számukra, hanem a félperiféria többi állama, amelyek hasonló lelkesedéssel fogadnák ezeket a befektetéseket – márpedig ezekből a beruházásokból nem juthat egyszerre és egyenlő mértékben minden lelkes aspiránsnak. Jelenleg, a huszonegyedik század elején, a félperiféria megjelölés nyilvánvalóan illik például Dél-Koreára, Brazíliára vagy Indiára – ezekben az országokban erős vállalatok találhatók, amelyek jelentős mennyiségű árut (például acélt, autókat, gyógyszereket) exportálnak a periféria felé; ugyanakkor mindhárom ország rendszeresen „fejlett” termékeket kell, hogy importáljon a centrumból. A vezető iparágak normális fejlődési pályája – a kvázi-monopóliumok lassú szétbomlása – az, ami megmagyarázza a világ gazdaság ciklikus mintázatait. Egy jelentős vezető iparág megjelenése nagymértékben elősegíti a világ gazdaság expanzióját és tetemes mennyiségű tőke felhalmozását eredményezi. Egyúttal azonban a globális foglalkoztatás jelentős kibővüléséhez, a bérek növekedéséhez és általában véve relatív prosperitáshoz is vezet. Ahogy egyre több és több vállalat lép be a kvázi-monopólium piacára, fokozatosan „túltermelés” alakul ki (azaz túlságosan

sok áru termelése az adott pillanatban meglévő hatékony kereslethez képest), fokozódik az árverseny (a nyomott kereslet miatt) és ezáltal süllyedni kezdenek a profitráták. Elkezdnek fölhalmozódni az eladatlan áruk, majd a termelés egésze lelassul.

Amikor ez bekövetkezik, általában megfigyelhető a világgazdaság ciklikus görbéjének átfordulása. Ilyenkor beszélhetünk a világgazdaság pangásáról, vagy recessziójáról. A munkanélküliség világszerte emelkedni kezd. A vállalatok költségeik csökkentésére törekednek, hogy fönntartsák a világpiacon részesedésüket. Az egyik ilyenkor jellemző mechanizmus a termelési folyamatok kihelyezése olyan területekre, ahol történelmileg hagyományosan alacsonyabbak a bérek (azaz a félperiféria országaiba). Ez az áthelyeződés nyomást helyez a centrum béreire is, és így a bérek ott is süllyedni kezdenek. A hatékony kereslet, amely kezdetben a túltermelés miatt volt elégtelen, most a fogyasztók jövedelmeinek a csökkenése miatt zuhan tovább. Nem szükségszerű, hogy minden vállalat vesztesként kerüljön ki ebből a szituációból. Nyilvánvalóan erősen fokozódik a verseny azokban a szektorokban, ahol a korábban szilárd oligopóliumok megroggyantak. Ezek az oligopóliumok ilyenkor kíméletlen harcot folytatnak egymással, általában saját országuk államgépezetének segítségével. Bizonyos államok és bizonyos vállalatok sikeresen „exportálják a munkanélküliséget” más centrumállamokba. Az egész rendszer szintjén visszaesésről beszélhetünk, azonban bizonyos centrumállamok és különösen bizonyos félperifériás államok elég jól prosperálhatnak.

A folyamat, amit itt leírtunk – világgazdasági expanzió a kvázi-monopolisztikus vezető iparágak felemelkedésekor, világgazdasági kontrakció, amikor a kvázi-monopóliumok meggyengülnek –, ábrázolható az ún. A- és B-fázisok (expanzió és pangás) fölfelé illetve lefelé tartó görbéjével. Az A- és a rákövetkező B-fázist együtt időnként Kondratyev-ciklusnak szokták nevezni, a jelenséget a huszadik század

elején egyértelműen először leíró közgazdász neve után. A Kondratyev-ciklusok hossza eddig általában ötven-hatvan év volt. Pontos hosszuk attól függ, milyen politikai lépéseket tesznek az államok a B-fázis elkerülésére, illetve – és ez különösen fontos – milyen lépéseket tesznek a B-fázisból való kilábalás érdekében, azokra az új iparágakra építve, amelyek kialakulása beindíthat egy új A-fázist.

Amikor egy Kondratyev-ciklus végét ér, soha nem ugyanahhoz a szituációhoz térünk vissza, ahonnan a ciklus elindult. Ennek oka az, hogy mindazok a lépések, amelyeket a B-fázisban megtesznek azért, hogy kikerüljenek a hullámvölgyből és újra visszatérhessenek az A-fázisba, több fontos szempontból megváltoztatják a világrendszer paramétereit. Azok a változtatások, amelyek megoldják a világgazdaság elégtelen növekedésének – és a növekedés a tőke vég nélküli felhalmozásának alapvető előfeltétele – pillanatnyi (rövidtávú) problémáit, visszaállítják ugyan a középtávú egyensúlyt, másrészt azonban hosszú távon jelentkező strukturális problémákat hoznak létre. Ezeknek az ellentmondásos hatásoknak az eredményeként alakul ki a hosszú távú fejlődési trend. A hosszú távú trendet olyan görbének kell elképzelni, ahol az abszcissza (az X-tengely) az időt jelöli, az ordináta (az Y-tengely) pedig egy trend előrehaladásának mértékét mutatja, azt mérve, hogy egy adott tulajdonság a teljes minta hány százalékára igaz. Ha ez az arány hosszabb időn át lineárisan nő, ez definíció szerint azt jelenti, hogy egy adott ponton túl nem nőhet tovább (hiszen az Y-tengely százalékos arányt mutat). Ezt nevezzük az aszimptota (avagy a száz százalékos küszöb) elérésének. Egyetlen tulajdonság sincs, ami száz százaléknál nagyobb mértékben lehetne igaz az adott csoportra. Ez azt jelenti, hogy miközben a görbén fölfelé haladva megoldódnak bizonyos középtávú problémák, végül bele fogunk futni az aszimptotába.

Nézzünk egy konkrét példát, hogyan is történik ez a kapitalista világgazdaságban. A Kondratyev-ciklusokon

belül jelentkező egyik fő probléma – mint említettük –, hogy az alapvető termelőtevékenységek profitabilitása egy idő után csökkenni kezd, aminek hatására megkezdődik kiszervezésük a centrumból, a költségek csökkentésének céljából. Ezzel párhuzamosan a centrumban nőni kezd a munkanélküliség, ami csökkenti a hatékony keresletet. Az egyes cégek egyénileg csökkentik költségeiket, de ennek eredménye az, hogy a cégek összességének egyre nagyobb problémát okoz termékeik értékesítése. Az egyik módja a világgazdaságban tapasztalható kereslethiány meghaladásának az, hogy növelik a centrum dolgozóinak béreit, ami gyakori jelenség a Kondratyev-ciklusok B-fázisának vége felé. Ez létrehozza a megfelelő szintű hatékony keresletet, ami által lehetővé válik az új vezértermékek értékesítése. Ugyanakkor a megemelkedett bérszínvonal nyomást gyakorolhat a profitokra. Globálisan nézve ez kompenzálható azzal, hogy a vállalatok a világ más részein keresnek alkalmazottakat, ott, ahol a munkások alacsonyabb bérekért is hajlandók dolgozni. Ez történhet úgy, hogy a munkaerőpiacon addig meg nem jelenő embereket vonnak be a bér munkarendszerbe, akik számára ez az alacsonyabb bér reáljövedelem *növekedést* jelent. Természetesen az érem másik oldala az, hogy minden alkalommal, amikor „új” embereket vonnak be az elérhető bér munkások tömegébe, akkor egyben csökkentik azoknak az embereknek a számát, akik kívül vannak ezen a tömegen. Ezért eljön az a pont, amikor a bér munkarendszeren kívüli emberek tömege gyakorlatilag megszűnik. Ekkor elérkeztünk a folyamat aszimptotájához. Ehhez a kérdéshez majd még vissza fogunk térni az utolsó fejezetben, amikor a huszonegyedik század strukturális válságáról beszélünk.

A kapitalista rendszernek nyilvánvalóan szüksége van arra, hogy legyenek munkások, akik a termelési folyamatokhoz munkájukkal járulnak hozzá. Szokás azt mondani, hogy a munkások *proletárok*, azaz olyan bér munkások, akiknek nincs más lehetőségük, mint munkaerejük eladása (hiszen

földdel, jelentősebb vagyonnal vagy ingatlantulajdonnal nem rendelkeznek). Ez azonban így nem igazán pontos. Először is, nem realisztikus, ha a munkásokat elszigetelt individuumokként írjuk le. Ugyanis a különböző nemű és korú embereket összefogó háztartási struktúrákon keresztül szinte minden munkást kapcsolatok kötnek más személyekhez is. Ezeket a háztartási struktúrákat gyakran, sőt talán az esetek nagy többségében, családoknak lehet nevezni, de a családi kötelékek nem feltétlenül az egyetlen módját alkotják a háztartások összetartásának. A háztartások gyakran közös lakhellyel rendelkeznek, bár valójában ritkábban, mint azt általában gondolnánk.

A tipikus háztartás mérete háromtól tíz emberig terjed, akik hosszabb időn át (mondjuk harminc éven keresztül) egyesítik jövedelmeiket, hogy biztosítsák kollektív túlélésüket. A háztartások belső struktúrai rendszerint nem egalitáriusak és állandóan változásban vannak (emberek születnek és halnak meg, belépnek a háztartásba és elhagyják azt, koruk változásával pedig eleve változik gazdasági szerepük). Ami a háztartás megkülönböztető jegye, az a tagok valamiféle kötelezettsége arra, hogy biztosítsák a háztartás jövedelmeit és részt vegyenek a jövedelmek által lehetővé tett fogyasztásban. A háztartások alapvetően különböznek a klánoktól, törzsektől, vagy egyéb nagy és kiterjedt entitásoktól, amelyekben ugyan gyakran megjelenik a közös biztonság és identitás fönntartásának kötelezettsége, de a jövedelem rendszeres megosztása nem. Ha mégis léteznek olyan nagyobb entitások, amelyekre a jövedelmek megosztása is jellemző, ezek általában diszfunkcionálisak a kapitalista rendszer szempontjából.

Először is vizsgáljuk meg, mit jelöl a „jövedelem” kifejezés. A modern világrendszerben tulajdonképpen ötféle jövedelemtípusról beszélhetünk. Szinte minden háztartás törekszik arra, hogy mind az öt jövedelemből részesüljön, habár a különböző háztartásoknál az egyes jövedelmek egymáshoz viszonyított aránya különböző (aminek – mint látni fogjuk –

igen nagy jelentősége van). Természetesen az egyik alapvető jövedelemtípus a bérjövdelem, amin olyan (általában pénzformában történő) kifizetést értünk, amit egy háztartáson kívüli személy fizet a háztartás egy tagjának, valamilyen a háztartáson kívüli termelési folyamatban végzett munkáért. A bérjövdelem lehet alkalmi, vagy rendszeres jellegű. Lehet a munkaidő vagy a teljesítmény után (darabbér) fizetett. A bérjövdelem előnyös az alkalmazó számára, mivel „flexibilis” jellegű (azaz a munka folytatása csak az alkalmazó igényétől függ), habár a szakszervezetek, a munkások egyéb szerveződési kísérletei és az állami törvényhozás gyakran több szempontból is korlátozták (korlátozzák) ezt az egyoldalú flexibilitást. Ennek ellenére, az alkalmazók szinte soha nincsenek arra kötelezve, hogy adott munkásoknak egész életükön át támogatást biztosítsanak. Megfordítva, ennek a rendszernek megvan az a hátránya az alkalmazók számára, hogy amikor új munkásokra van szükségük, azok nem feltétlenül lesznek elérhetőek, különösen, ha a gazdaság éppen föllendülőben van. Azaz a bér munkarendszerben az alkalmazó azért az előnyért cserébe, hogy nem köteles fizetni a munkásoknak, ha nincs rájuk szüksége, lemond annak a garanciájáról, hogy ha szüksége van új munkásokra, azok mindig rendelkezésre fognak állni.

A háztartások számára nyilvánvalóan fontos másik „jövdelem”-forma (ami nem is annyira jövdelem, mint inkább a reprodukció egy fajtája) az önfenntartó gazdálkodás. Általában a munkavégzésnek ezt a típusát túlságosan szűken definiálják: gyakran csak azt értik bele, amikor a vidéki lakosság élelmiszereket és háztartási kellékeket állít elő saját fogyasztására, anélkül, hogy ezeket a tevékenységeket a piac közvetítené. Ez kétségtelenül az önfenntartó gazdálkodás egy olyan formája, ami a modern világrendszerben – mint azt mindenki tudja – régóta visszaszorulóban van; gyakran azt mondják, hogy az önfenntartó gazdálkodás eltűnőben van. Azonban a fenti túlságosan szűk definíciót követve megfeledezünk

az önfenntartó tevékenységek számos formájáról, amelyek valójában terjedőben vannak a modern világban. Amikor valaki otthon valamilyen ételt készít, vagy elmosogatja az edényeket, ez az önfenntartó gazdálkodás egy formája. Amikor egy lakástulajdonos boltban vásárolt bútorokat szerel össze otthon, ez önfenntartó gazdálkodás. S amikor egy diplomás munkavállaló e-maileket küld számítógépéről, amelyeket korábban egy (fizetett) titkárnő küldött el, ez is az önfenntartó gazdálkodás egy formája. Ma az önfenntartó gazdálkodás tehát a kapitalista világgazdaság leggazdagabb területein a háztartási jövedelem (vagy a háztartások reprodukciójának) jelentős részét jelenti.

A háztartási jövedelmek harmadik típusát nevezhetjük kistermelői árutermelésnek. A kistermelői árutermelés olyan termelést jelent, ahol az árukat egy háztartáson belül állítják elő, de pénzért értékesítik egy nagyobb piacon. Ez a fajta termelés természetesen nagyon elterjedt a világ-gazdaság szegényebb régióiban, de valamilyen mértékben mindenhol előfordul. A gazdagabb országokban gyakran „szabadúszásnak” nevezik. Ez a fajta tevékenység nem csak az előállított termékek (amelyek intellektuális termékek is lehetnek) forgalmazását jelenti, hanem a forgalmazás sajátos, kisleptékű formáit is. Amikor egy kisfiú az utcán cigarettát, vagy gyufát árul az alapsomagolásnál kisebb adagokban, pénzszűkében lévő vásárlók számára, akkor kistermelői árutermelést végez: a termelési folyamat itt egyszerűen a nagyobb csomagok szétbontása és az áru kihordása az utcára.

A jövedelem negyedik fajtáját nevezhetjük járadéknak. A járadék származhat valamilyen jelentős ingatlanbefektetésből (városi lakások vagy szobák kiadása), egy létesítmény előnyös helyzetének kihasználásából (díjszedés egy magántulajdonban lévő hídon) vagy tőketulajdonból (kötvények vagy egy takarékszámmla kamatai). Ami járadékká teszi a szóban forgó jövedelmet az az, hogy pusztán a tulajdon tényéből származik, nem pedig munkából.

És végül, létezik egy ötödik jövedelemtípus, amelyet a modern világban általában transzferjövedelemnek neveznek. A transzferjövedelmet a következőképpen definiálhatjuk: olyan jövedelem, amelyet egy személy annak köszönhetően kap, hogy egy másik személy meghatározott kötelezettséggel rendelkezik ennek a jövedelemnek a fizetésére. A transzferjövedelem származhat a háztartáshoz közelálló személyektől, mint pl. amikor a születés, a házasság vagy valakinek a halála alkalmából az egyik generáció ajándékokat (vagy kölcsönt) ad a következő generációnak. Az ilyen háztartások közötti transzferjövedelmek gyakran a kölcsönösségen alapulnak (tehát nem feltétlenül jelentenek egész életen áthúzódó pótlólagos jövedelemforrást, inkább csak az időnkénti pénzszűke enyhítését szolgálják). A transzferjövedelmek további formáit jelentik az állami transzferjövedelmek (ebben az esetben a társadalom tagjai gyakran egyszerűen saját pénzüket kapják vissza egy másik időpontban), a biztosításból származó jövedelmek (ahol az ember vagy jól jár a dolog végén, vagy el is veszítheti a befektetett pénzt), és az osztályok közötti újraelosztásból származó jövedelmek.

Elég egy pillanatra belegondolnunk és egyből be fogjuk látni, hogy mindannyian jól ismerjük a háztartásokon belüli jövedelem-megosztás legtöbb módját. Képzeljünk csak el egy középosztálybeli amerikai családot, ahol a felnőtt férfinak van egy főállása (esetleg egy másodállása is), a felnőtt nő otthonról dolgozik mint ételkihordó, tinédzser fiuk újságkihordással keres egy kis pénzt, tizenkét éves lányuk pedig bébiszitterként. Ehhez még esetleg hozzáadódhat a nagymama jövedelme is, aki özvegyi nyugdíja mellett időnként vigyáz egy kisgyerekre, továbbá a család garázs fölötti szobájának kiadásából származó jövedelem. Vagy vegyünk egy mexikói munkásosztálybeli háztartást, ahol a felnőtt férfi illegális bevándorlóként dolgozik az USA-ban és innen küld haza pénzt, a felnőtt nő otthon Mexikóban a család földjét műveli, a tinédzserkorú lány háztartási

alkalmazottként dolgozik egy gazdag mexikói családnál (ahol pénzben és természetben fizetik meg), a kisiskolás korú fiú pedig a város piacán árul ezt-azt iskola után (vagy iskola helyett). És természetesen kitalálhatnánk további variációkat is.

A gyakorlatban ritka, hogy egy háztartás ne részesülne valamilyen mértékben mind az öt jövedelemtípusból. De azt is észre kell vennünk, hogy az, hogy ki milyen jövedelmet szerez a háztartáson belül, erős korrelációt mutat a nemmel és a korrall. Azaz, a felsorolt feladatok közül sok nem- és korfüggő. A bér munkát sokáig a tizennégy (vagy tizennyolc) és hatvan (vagy hatvanöt) év közötti férfiak kizárólagos dolgának tekintették. Az önfenntartó és kis-termelői tevékenységeket ezzel szemben általában mint női és gyerek munkát kezelték a legtöbb társadalomban. Az állami transzferjövedelmek általában a bérjөvedelmekhez kapcsolódnak, kivéve bizonyos, a gyermekneveléssel kapcsolatos transzfereket. Az utóbbi száz évben jelentős mértékű politikai aktivitás irányult arra, hogy változtasson a fönti meghatározások nemi rögzítettségén.

Mint már mondtuk, óriási különbségek vannak az egyes háztartások között abban a tekintetben, hogy milyen az egyes jөvedelemformák relatív jelentősége. Ezen a ponton megkülönböztethetjük a háztartások két alaptípusát: vannak olyan háztartások, ahol a bérjөvedelmek a teljes (egy életen át megkeresett) jөvedelem több mint felét adják, és vannak olyanok, ahol ennél kevesebbet. Hívjuk az első típushoz tartozó háztartásokat „proletár háztartásoknak” (mivel ezek nagymértékben függenek a bérjөvedelemtől, márpedig a proletár szó elvileg ezt jelenti); a második típusba tartozókat pedig „félproletár háztartásoknak” (mivel a háztartás legtöbb tagjánál itt is van azért legalább valamilyen bérjөvedelem). Ekkor beláthatjuk, hogy egy alkalmazó számára általában véve előnyösebb olyan bér munkásokat alkalmazni, akik félproletár háztartásban élnek. Ha ugyanis a bér munka jelentős részét adja a háztartás összjөvedelmé-

nek, akkor szükségszerűen van egy alsó határa annak, hogy mennyit kell fizetni az ilyen háztartásban élő bér munkás számára. A bérnek ugyanis minimum el kell érnie a háztartás teljes reprodukciós költségeinek egy főre eső részét. Ezt a szintet nevezhetjük *abszolút* minimálbérnak. Ha azonban az adott bér munkás félproletár háztartásban él, akkor bére az abszolút minimálbér *alá* is leszorítható, anélkül, hogy ezzel feltétlenül veszélybe kerülne a háztartás túlélése. A különbség ugyanis a félproletár családoknál kipótolható más jövedelemforrásokból, általában valamelyik másik családtagnak köszönhetően. Ebben az esetben tulajdonképpen az történik, hogy az abszolút minimálbér alá szorított bér miatt a háztartás többi keresőjétől értéktöbblet kerül az adott bér munkás alkalmazójához, méghozzá azon az értéktöbblet-mennyiségen fölül, amelyet a bér munkás maga állít elő alkalmazója számára.

Ebből az következik, hogy a kapitalista gazdasági rendszerben általában szívesebben alkalmaznak félproletár háztartásokból származó bér munkásokat. Van ugyanakkor két tényező, ami az ellenkező irányban hat. Az egyik maguknak a bér munkásoknak a törekvése, hogy „proletarizálódjanak”, ez ugyanis a gyakorlatban azt jelenti számukra, hogy jobban megfizetik őket. A másik pedig az alkalmazókra nehezedő következő dilemma: individuálisan az az érdekük, hogy bérköltségeiket leszorítsák, ugyanakkor kollektíve és hosszú távon az, hogy a világgazdaságban fönálljon a hatékony kereslet megfelelő szintje áruik értékesítéséhez. Az idő függvényében ennek a két – egészen más típusú – nyomásnak köszönhetően lassan nő a proletarizált háztartások száma. Ennek a hosszú távú trendnek a megállapítása azonban nem egyenlő azzal a társadalomtudományokban bevett nézettel, mely szerint a kapitalista rendszernek elsősorban proletárokból álló munkaerőre van szüksége. Ha így lenne, akkor nehéz lenne megmagyarázni miért nem sokkal magasabb a proletár státuszú munkások aránya négy- vagy ötszáz év kapitalista fejlődése után,

mint amilyen ma. Ahelyett, hogy a proletarizációt mint a kapitalizmus alapszükségletét írjuk le, hasznosabb ezt úgy fölfogni mint egy konfliktusos folyamatot, amelynek eredménye egy lassú, de stabil tendencia, ami fokozatosan, évszázadokon át tart aszimptotája felé.

A kapitalista gazdasági rendszerben osztályokról beszélhetünk: hiszen nyilvánvaló, hogy az emberek különböző pozíciókat foglalnak el a gazdasági rendszerben, ennek megfelelően eltérő jövedelemmel és érdekekkel rendelkeznek. Például nyilvánvalóan a munkások érdekében áll, hogy bérük növelésére törekedjenek, és ugyanilyen nyilvánvaló, hogy az alkalmazóknak érdeke, hogy ellenálljanak ennek, legalábbis általában. De, ahogy az előbb láttuk, a bérmunkások háztartási struktúrákba beágyazva léteznek. Nincs értelme azt mondani, hogy egy adott munkás ehhez az osztályhoz tartozik, míg háztartásának más tagjai egy másikhoz. Azaz nyilvánvalóan a háztartás, nem pedig az egyén, az az egység, amiről azt mondhatjuk, egy adott osztályhoz tartozik. Azok az individuumok, akik szeretnének az osztályok között mozogni, gyakran szembesülnek vele, hogy ki kell lépniük eredeti háztartásukból ahhoz, hogy elérjék céljukat. Az ilyesmi persze sosem könnyű, ugyanakkor egyáltalán nem lehetetlen.

A háztartások azonban nem csak osztályok részeként léteznek. Szintén tagjai különböző státusz- vagy identitáscsoportoknak. (Ha a *státuszra* helyezzük a hangsúlyt, akkor azt emeljük ki, hogyan jelenik meg a csoport mások számára, azaz valamennyire objektív kritériumokkal definiáljuk az adott csoportot. Ha az *identitásra* helyezzük a hangsúlyt és identitáscsoportról beszélünk, akkor azt emeljük ki, hogyan érzlelik a csoport tagjai önmagukat, azaz szubjektív kritériumokat használunk. De bárhog is nevezzük ezeket a csoportokat, a modern világrendszer intézményes valóságát alkotják.) A státusz- vagy identitáscsoporthoz tartozás olyasmi, amit nem magunk választunk, ugyanis ezekbe beleszületünk, vagy legalábbis azt szokás gondolni,

hogyan beleszületünk ezekbe a csoportokba. Általában elég nehéz ilyen csoportokhoz önszántunkból csatlakozni, habár nem lehetetlen. Ezek a státusz- vagy identitáscsoportok alkotják azokat a „közösségeket” [„peoples”], amelyeknek mind tagjai vagyunk: nemzetek, fajok, etnikai csoportok, vallási közösségek, de ide tartoznak a nem és szexuális preferencia szerinti csoportok is. A legtöbb ilyen kategóriáról szokás azt gondolni, hogy a premodern idők anakronisztikus maradványai. Ez azonban meglehetősen félrevezető premissza. A státusz- vagy identitáscsoportokhoz való tartozás nagyon is része a modernitásnak. Ezek a struktúrák nemhogy eltűnőben lennének, hanem jelentőségük egyenesen növekszik, azzal párhuzamosan, ahogy a kapitalista rendszer logikája egyre általánosabbá válik, és egyre mélyebben áthatja életünket.

Azt mondtuk, minden háztartás és ezáltal a háztartás minden tagja egy adott osztályon belül helyezkedik el. Elmondhatjuk ugyanezt a státusz- vagy identitáscsoportokkal kapcsolatban is? Annyi kétségtelen, hogy a háztartásokon belül általában óriási hangsúlyt helyeznek arra, hogy fönntartsanak egy közös identitást, hogy az adott háztartás egy és csakis egy státuszcsoport (identitáscsoport) része legyen. Ez a nyomás elsősorban azokkal szemben érvényesül, akik házasodnak, és akiknek ezáltal kötelességük (vagy legalábbis erősen presszionálják őket ilyen irányban), hogy az adott státuszcsoporton (identitáscsoporton) belül keressenek partnert.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy az egyének állandó mozgása a modern világrendszeren belül, valamint azok a normatív beállítottságok, amelyek a státuszcsoporthoz (identitáscsoporthoz) való tartozás helyett meritokratikus szempontok érvényesítésének irányában hatnak, összességében azt eredményezik, hogy a háztartásokon belüli eredeti identitásképletek szüntelenül változnak, illetve jelentős mértékben keverednek más identitásokkal. Mégis, a legtöbb esetben az történik, hogy minden háztartás valamiféle

egységes identitás kialakítása felé törekszik; új, gyakran kezdetben homályosan artikulált státuszcsoporth-identitások formálódnak, amelyek megszilárdítják, kikristályosítják a kezdetben keverékként ható identitásképleteket, újraegyesítve a háztartásokat státuszcsoporth-identitásuk tekintetében. Az a követelés például, hogy tegyék törvényessé a homoszexuálisok házasságát, azt a sok érintett által átérzett szükségletet tükrözi, hogy újraegyesítsék a homoszexuális háztartások identitását.

Miért olyan fontos a háztartások számára, hogy egységes osztály- és státuszcsoporth-identitással rendelkezzenek, vagy legalábbis ilyen látszatot tartsanak fenn? Ez a homogenizáló törekvés természetesen segíti a háztartás mint jövedelem-megosztási egység egyben tartását, valamint a fogyasztásban és döntéshozásban meglévő belső egyenlőtlenségek miatt esetlegesen fellépő centrifugális tendenciák legyőzését. Mégis hiba lenne a közös identitás kialakulása felé ható tendenciát elsősorban belső csoportvédelmi mechanizmusnak látni. A háztartási struktúrákon belül érvényesülő homogenizáló tendenciák ugyanis a világrendszer egésze számára is előnyt jelentenek.

A háztartások alkotják a világrendszer elsődleges szocializációs instanciáit. A háztartások megpróbálják átadni a társadalom tagjainak – különösen a fiatalabbaknak – a társadalmi szabályok ismeretét és az irántuk érzett tiszteletet. Természetesen ebben segítségükre vannak az állami intézmények, mint például az iskolák vagy a katonaság, továbbá a vallási intézmények és a média is. De ezek közül egyik sem bír olyan erős és kézzelfogható hatással, mint a háztartások. Mi határozza meg, hogy hogyan szocializálják a háztartások tagjaikat? Nagyrészt az, hogy az imént fölsorolt másodlagos intézmények milyen normákat adnak át a háztartásoknak. Az pedig, hogy a főnti intézmények képesek legyenek hatékonyan átadni ezeket, nagymértékben függ a háztartások relatív homogenitásától – azaz attól, hogy a háztartásoknak jól meghatározott szerepe legyen a fönnálló

társadalmi rendszeren belül, és ezt a szerepüket át is lássák. Egy háztartás, amely biztos státuszcsoporthoz tartozásában – nemzeti, faji és etnikai hovatartozásában, vallásában, szexuális moráljában –, pontosan tudja, hogyan szocializálja tagjait. Egy olyan háztartás, amelynek identitása kevésbé biztos, de aktívan törekszik egy akár újszerű, de homogén identitásra, majdnem ugyanilyen sikeres lehet. Azonban egy olyan, amelyik nyíltan föl vállalja, hogy identitása permanensen meghasonlott és széttöredezett, szocializációs funkcióját szinte biztosan nem tudja betölteni és még csoportként való túlélése is veszélybe kerülhet.

Természetesen egy adott társadalmi rendszer valódi hatalombirtokosai mindig azt remélik, hogy a szocializáció eredménye a fönnálló hierarchiák elfogadása lesz. Létérdekük az is, hogy a szocializáció magával vonja a rendszer mítoszainak, retorikájának és uralkodó elméleteinek elfogadását. Ez részben meg is szokott történni, habár sosem teljes mértékben. A háztartások ugyanis mindig lázadásra, visszahúzódnásra és devianciára is szocializálják tagjaikat. Bizonyos szintig persze az ilyen rendszeridegen szocializáció is hasznos lehet a rendszerre nézve – mivel egyfajta biztonsági szelepként működhet a nyugtalan szellemek számára –, egészen addig, amíg a rendszer egésze relatív egyensúlyban van. Ebben az esetben az várható, hogy a negatív szocializációs minták csak korlátozott hatással lesznek a rendszer funkcionálására nézve. Amikor azonban a történelmi rendszer strukturális válságba kerül, ezek a rendszeridegen szocializációs minták rendkívül destabilizáló szerepet játszhatnak.

Eddig, amikor a háztartások kollektív önkifejezési módjairól beszéltünk, csupán két módját említettük ezeknek: az osztályidentitást és a státuszcsoporthoz tartozást. Nyilvánvaló azonban, hogy a státuszcsoporthoz tartozásnak sok fajtája van, s ezek nem mindig teljesen konzisztensek egymással. Másrészt, a történelmi fejlődés előrehaladásával a státuszcsoporthoz tartozás típusainak a száma nőtt, nem pedig csökkent.

A huszadik század második felében például az emberek elkezdtek olyan szexuális identitásokat magukénak vallani, amelyek a megelőző évszázadokban nem adták háztartási együttélés alapjait. Mivel mindannyian státuszcsoporthoz (identitáscsoportokhoz) sokaságának vagyunk tagjai, fölmerül a kérdés, hogy van-e valamiféle prioritássorrend az identitáskötődéseknél? Ha konfliktus lép föl közöttük, melyik kapjon elsőbbséget? Tipikusan melyik szokott elsőbbséget kapni? Lehet egy háztartás homogén egy adott identitás szempontjából, de egy másik szempontjából viszont nem? A válasz nyilvánvalóan igen, de mi következik ebből?

Először is vizsgáljuk meg a háztartásokra kívülről nehezedő nyomást. A legtöbb státuszcsoport rendelkezik valamiféle, a háztartások fölötti intézményes kifejeződéssel is. Ezek az intézmények pedig közvetlen nyomást gyakorolnak a háztartásokra, nem csak normáik és kollektív stratégiájuk követését kikényszerítve, hanem azt is, hogy prioritást adjanak nekik. A háztartások fölött álló intézmények közül az államok tudják legnagyobb sikerrel kontrollálni a háztartásokat, mivel az államok rendelkeznek a legközvetlenebb nyomásgyakorló eszközökkel (jogrendszer, jelentős kiosztható kedvezmények, hozzáférés a médiához). De ha az állam bárhol gyengébbé válik, akkor a vallási struktúrák, az etnikai szervezetek és hasonló csoportok válhatnak meghatározó hanggá a háztartások prioritásának megszabásában. Még ha egy státuszcsoport magát rendszerellenesnek is definiálja, lehetnek más hasonló csoportok is, amelyekkel rivalizálni kényszerül: ilyenkor pedig az egyes csoportok híveiktől elsődlegességet követelhetnek meg. A háztartások identitáskötődéseinek ez a bonyolult forgataga adja a modern világrendszerben folyó politikai harcok alapját.

A világgazdaság, a vállalatok, az államok, a háztartások és a háztartásokat osztály- és státuszalapon összefogó intézmények komplex viszonyrendszerét áthatja két ellentétes – de mégis szimbiotikus viszonyban lévő – ideológiai

motívum: egyrészt az univerzalizmus, másrészt pedig a rasszizmus és a szexizmus motívuma.

Az univerzalizmus egyike azon motívumoknak, amelyeket a leggyakrabban kötnek a modern világrendszerhez. Sőt, sok tekintetben az univerzalizmus mondhatni a modernitás egyik fő büszkesége. Az univerzalizmus általában véve azt jelenti, hogy elsőbbséget biztosítunk az olyan szabályoknak, amelyek mindenkire egyaránt és ugyanúgy vonatkoznak, elutasítva a partikuláris elfogultságot az élet legtöbb szférájában. Az univerzalizmus fogalma értelmében csakis azok a szabályok tekinthetők elfogadhatóknak, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a szűken értelmezett világrendszer megfelelő működésével.

Az univerzalizmus igen sokféle kifejeződéssel rendelkezik. Ha a vállalat vagy az iskola szintjére fordítjuk le az univerzalizmust, akkor például azt jelenti ez az elv, hogy a személyek kinevezése képzettségük és képességeik alapján történik (ezt a gyakorlatot szokták meritokráciának is nevezni). Ha a háztartás szintjére fordítjuk le, akkor többek között azt jelenti, hogy a házasság motivációja a „szerelem” kell, hogy legyen, nem pedig a vagyon, az etnicitás vagy bármely más partikuláris szempont. Ha az állam szintjére fordítjuk le, akkor olyan szabályokat jelent, mint az általános szavazati jog és a jog előtti egyenlőség. Az univerzalizmus mantrái mindannyiunk számára ismerősek, hiszen a közbeszédben többé-kevésbé rendszeresen ismétlődnek. Mi több, ezek a mantrák elvileg szocializációnk központi elemei. Természetesen mindannyian tudjuk, hogy a világrendszer különböző részein különféle mértékben váltak hivatalos igazsággá ezek az elvek (s később majd kitérünk rá, miért is van ez így), és azt is, hogy a gyakorlatban nem nagyon beszélhetünk arról, hogy bárhol is teljesen követnék őket. Mégis az univerzalizmus a modernitás hivatalos hitvallásává vált.

Az univerzalizmus pozitív norma, azaz a legtöbb ember hangsúlyozza, hogy maga is hisz benne, és szinte mindenki úgy gondolja, hogy az univerzalizmus erény. A rassziz-

musról és a szexizmusról ennek pontosan az ellenkezője mondható el. Ezek is normák, azonban negatív normák és a legtöbben tagadják, hogy hinnének bennük. Szinte mindenki úgy gondolja, hogy ez a két izmus bűn, ennek ellenére tagadhatatlanul normákról van szó. Sőt, a rasszizmus és a szexizmus negatív normáinak a gyakorlati érvényesülése legalább olyan fokú, sőt a legtöbb esetben jóval nagyobb fokú, mint az univerzalizmus erényeinek követése. Ez esetleg anomáliának tűnhet, valójában azonban nem az.

Nézzük meg mit is értünk pontosan a „rasszizmus”, illetve a „szexizmus” alatt. Ezek a kifejezések valójában csak a huszadik század második felében terjedtek el széles körben. A rasszizmus és a szexizmus tulajdonképpen csak két megnyilvánulása egy jóval általánosabb társadalmi jelenségnek, amelyre nincs egyetlen szavunk, de talán használhatnánk rá az anti-univerzalizmus kifejezést: ez nem jelent mást, mint az aktív intézményes diszkriminációt egy adott státuszcsoport (identitáscsoport) tagjaival szemben. Minden identitáshoz tartozik egy szociális hierarchiarendszer. Ez a rendszer lehet egyszerű és elnagyolt, mindössze két kategóriával, vagy lehet kifinomult, a kategóriák bonyolult, lépcsőzetes rendszerével. Ugyanakkor minden hierarchiában van egy csoport fölül és van egy – vagy több – csoport alul. Ezek a hierarchiarendszerek globálisan és lokálisan is léteznek, és óriási mértékben befolyásolják mind az egyes emberek életét, mind a kapitalista világgazdaság működését.

A modern világrendszer meghatározó globális hierarchiarendszereit mindannyian jól ismerjük: a férfiak a nők fölött, a fehérek a feketék (vagy nem fehérek) fölött, a felnőttek a gyerekek (vagy öregek) fölött, a képzetebbek a képzetlenebbek fölött, a heteroszexuálisok a melegek és leszbikusok fölött, a burzsoák és értelmiségiek a munkások fölött, a városlakók a vidékiek fölött. Az etnikai hierarchiák lokálisabbak, de minden országban azonosítható egy domináns etnikum, amellyel szemben a többi másodrendűnek számít. A vallási hierarchiák a világ különböző részein egész más formákat

ölnenek, de egy adott régióban mindenki tisztában van vele, hogy hogyan is néznek ki. Ami a nacionalizmust illeti, itt gyakran olyan képletekkel van dolgunk, amelyek úgy keletkeznek, hogy számos ellentétpár egyik pólusát összekötik és egyetlen kategóriává egyesítik: így jött létre például az a norma, hogy csak a felnőtt, fehér, heteroszexuális férfiak – adott etnikumból és vallási csoportból – számítanak egy nemzet „igazi” tagjainak.

A fönti leírás az univerzalizmusról és ellentétpárjáról több kérdést is fölvet. Hogyan lehetséges, hogy gyakran univerzalizmusról szónokolnak és közben ezzel ellentétesen cselekednek? Miért létezik az anti-univerzalizmusnak olyan sok fajtája? Szükségszerű része a modern világrendszernek az univerzalizmus és az anti-univerzalizmus antinómiája? Az igazság az, hogy az univerzalizmus és az anti-univerzalizmus attitűdjei egyaránt nap mint nap jelen vannak, de más szférákban. Az univerzalizmus elsősorban, hogy úgy mondjuk, a világrendszer káderei számára vezérelv: a káderek számára, azaz nem azoknak, akik a hatalom és a pénz szempontjából legfőlül vannak, és nem is a többség, azaz a munkások és egyszerű emberek számára, hanem a kettő között elhelyezkedő köztes csoport tagjai számára, akiknek van valamilyen mértékű vezetői vagy irányítói-felügyelői funkciójuk a különböző társadalmi intézményekben. Az univerzalizmus olyan norma, amely ideális a technikai-tudományos és a kulturális káderek kiválasztásához. Ez a köztes csoport nagyobb vagy kisebb, az ország világrendszeren belüli helyzetének és belső politikai viszonyainak megfelelően. Minél erősebb az ország gazdasági pozíciója, annál nagyobb a káderek csoportja. Amikor a világrendszer egy adott részében az univerzalizmus megszűnik domináns attitűd lenni még a káderek körében is, akkor általában válságról kezdenek el beszélni és pillanatokon belül politikai nyomás jelentkezik (országon belüli csoportok részéről, és/vagy a világ más részeiből) valamiféle univerzalisztikus kritériumok újbóli fölállítására.

Ennek két – meglehetősen eltérő jellegű – oka van. Egyfelől, az univerzalizmusról úgy tartják, előnyére szolgál a relatív gazdasági hatékonyságnak és ezáltal végső soron a világgazdaság egészségének, azaz javítja a tőkefelhalmozás lehetőségeit. A termelési folyamatok kontrollálói tehát általában támogatni fogják az ilyen univerzalisztikus attitűdök elterjedését. Az univerzalisztikus kritériumok természetesen akkor váltanak ki ellenérzést, ha alkalmazásukat hallgatólagosan megelőzi valamilyen partikularisztikus kritérium érvényesítése. Ha a közalkalmazotti státusz csak bizonyos vallású és etnikumú személyek számára elérhető, akkor az adott kategórián belüli választás ugyan lehet univerzalisztikus, de a választás egésze mégsem az. Ha csak a személyek kiválasztásának pillanatában hivatkoznak univerzalisztikus kritériumokra, miközben elhallgatják azokat a partikularisztikus kritériumokat, amelyek alapján az egyének hozzáférhetnek (illetve nem férhetnek hozzá) a szükséges képzettséghez, ez szintén ellenérzést vált ki. Ha azonban a kiválasztási folyamat valóban univerzalisztikus, ez sem zárja ki az elégedetlenség megjelenését, mivel a kiválasztás egyben kizárást is jelent. Ilyenkor megjelenhetnek „populista” követelések, amelyek a pozíciókhoz való rangsorolás nélküli hozzáférés mellett emelnek szót. Bármelyik is áll fönn a leírt helyzetek közül, az univerzalisztikus kritériumok mindegyikben fontos csoportlélektani szereppel bírnak a meritokratikus kiválasztási folyamat legitimációjában. Az univerzalisztikus kritériumok ugyanis lehetővé teszik, hogy azok, akik sikeresen megszerezték az adott („káder”) státuszt, jogosnak és legitimnek érezzék előnyüket és szemet hunyjanak afölött, hogy azok az – úgy mond – univerzalisztikus kritériumok, amelyeknek pozíciójukat köszönhetik, valójában mégsem voltak teljességgel univerzalisztikusak; valamint ignorálják mások követeléseit mindazon anyagi javakkal kapcsolatban, amelyekhez ők mint káderek hozzájuthatnak. Az univerzalizmus normája

rendkívül kényelmes és megnyugtató a rendszer hasznélvezőinek: általa úgy érezhetik, megérdemlik mindazt, ami van nekik.

Másrészt az sem tagadható, hogy a rasszizmus, a szexizmus és más anti-univerzalista normák a modern világrendszerben szintén igen fontos szereppel bírnak a munkalehetőségek, a hatalom és a privilégiumok allokációjában. Ez utóbbi normák a társadalmi térből való kirekesztés mechanizmusainak tűnnek. Valójában inkább az inklúzió mechanizmusai, ámde az alacsonyabb hierarchiaszinten való inklúzióé. Ezek a normák arra szolgálnak, hogy igazolják az alacsonyabb szintre való besorolást, hogy kikényszerítsék annak elfogadását, és – perverz módon – valamennyire még vonzóvá is tegyék az alárendeltséget az érintettek számára. Az anti-univerzalista normák általában úgy jelennek meg, mint természeti, örök igazságok kodifikációi, amelyeket a társadalmi változások nem érinthetnek. Nem egyszerűen mint kulturális igazságok jelennek meg a társadalom előtt, hanem – implicate vagy akár explicite – mint az emberi természet örök biológiai szükségszerűségei.

Ezek az anti-univerzalista normák részben az állam, a munkahely és a társadalmi élet normáivá váltak. Egyben a háztartások számára is normákként jelennek meg, amelyek elsajátítására rá kell kényszeríteniük tagjaikat: ez a szocializációs kényszer általában meglehetősen sikeres. Ezek az attitűdök a világrendszerben jelentkező polarizáció legitimációs eszközeiként szolgálnak. Mivel a polarizáció állandóan nő, ezért a rasszizmus, a szexizmus és az anti-univerzalizmus más formái is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, habár az ellenük folytatott politikai harc szintén egyre erősödik a modern világrendszerben.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a modern világrendszernek fejlődése során központi és alapvető elemévé vált az univerzalizmus és az anti-univerzalizmus párhuzamos létezése, terjedése és gyakorlata. Ez az ellentmondásos

duó épp olyan alapvető a rendszer működése szempontjából, mint a globális munkamegosztás tengelyszerű, centrum-periféria szerkezete.

3. A modern államrendszer kialakulása: szuverén nemzetállamok, gyarmatok és az államközi rendszer

A MODERN ÁLLAM szuverén állam. A szuverenitás fogalma a modern világrendszer *par excellence* terméke. Jelentése *prima facie* a következő: teljes mértékben autonóm államhatalom. A modern államok azonban valójában az államok sokaságának tágabb rendszerében helyezkednek el, amelyet államközi rendszernek nevezünk. Meg kell tehát vizsgálnunk, mi is ennek az előfeltételezett autonómiának a tényleges mértéke és tartalma. Ha a modern államról van szó, a történészek általában ki szokták emelni az „új monarchiák” (Anglia, Franciaország és Spanyolország) tizenötödik század vége felé (azaz a modern világrendszer kezdetekor) megtörtént kialakulását. Ami az államközi rendszert illeti, ennek csíráit általában az itáliai félsziget reneszánsz diplomáciájában látják, míg az államközi viszonyok tényleges intézményesítésében a vesztfáliai békét (1648) szokás döntő momentumként megjelölni. Ez, a legtöbb európai állam által aláírt megállapodás kodifikálta az államközi viszonyok bizonyos szabályait, amelyek meghatározták az egyes államok relatív autonómiájának határait, s egyben garanciáit is. Ezeket a szabályokat később a nemzetközi jog területén finomították tovább és terjesztették ki.

Az új monarchiák erősen centralizáló jellegű struktúrák voltak. Arra törekedtek tehát, hogy az országon belüli regionális hatalmi struktúrák egyértelműen alá legyenek rendelve a király mindenre kiterjedő hatalmának. Ennek biztosítása érdekében elkezdtek hozzálátni az állami és katonai bürokrácia megerősítéséhez (vagy inkább létrehozásához). Ami pedig a legfontosabb, hatalmuk növelését

adószedési képességük jelentős kiterjesztésével próbálták megvalósítani – aminek első feltétele az volt, hogy elég embert lehessen sorba állítani az adók beszédésére.

A tizenhetedik században ezeknek az új monarchiáknak az uralkodói „abszolút” monarchának deklarálták magukat. Ez arra látszik utalni, hogy hatalmuk korlátlan volt. Valójában azonban hatalmuk nemcsak hogy nem volt korlátlan, hanem valójában meglehetősen korlátozott volt. Az abszolút monarchiák uralkodói pusztán a korlátlan hatalom jogát követelték meg maguknak. Az „abszolút” kifejezés a latin *absolutus*-ból származik, ami nem azt jelentette, hogy a monarcha teljhatalmú, hanem azt, hogy a törvények rá nem vonatkoznak (mentesítve van a törvények hatálya alól), és ezért senki más nem korlátozhatja legitim módon az uralkodó legjobb szándéka szerinti cselekvését. Ez lehetővé tette, hogy az uralkodó hatalmával önkényesen éljen, de ez nem jelentette azt, hogy hatalma igazán kiterjedt vagy hatékony lett volna (és – mint már mondtuk – nem is volt az). Nem kétséges, az államok évszázadokon át törekedtek rá, hogy túllépjenek gyengeségükön és valódi hatalomra tegyenek szert, és valamilyen mértékben sikeresek is voltak ebben. Ennek következményeként a modern világrendszer kialakulásától kezdve több évszázadot átívelő trend a tényleges állami hatalom lassú, egyenletes növekedése (legalábbis kb. az ezerkilencszázhetvenes évekig). Ha összehasonlítjuk a tényleges hatalmat (azt a képességet, hogy a fönt meghozott döntéseket végre is hajtsák), amellyel XIV. Lajos, az abszolút hatalom legklasszikusabb megtestesítője bírt (aki 1661 és 1715 között volt Franciaország uralkodója), mondjuk a 2000-es Svédország miniszterelnökének hatalmával, azt kell látnunk, hogy az utóbbi nagyobb tényleges hatalommal rendelkezett, mint XIV. Lajos.

A monarchák által használt fő eszköz tényleges hatalmuk kiterjesztésére a bürokráciák fölépítése volt. Mivel kezdetben nem rendelkeztek elégséges adóbevételekkel a bürokráciák finanszírozására, a hivatalok eladásával oldot-

ták meg a dolgot, így egyszerre jutottak bürokratákhoz és bevételekhez – s ezzel némileg kiterjesztették hatalmukat, habár nem annyira, mintha közvetlen alkalmazással töltöték volna föl az új bürokráciákat, amint később tették. Ahogy az uralkodók már rendelkeztek egy minimális működő bürokráciával, arra kezdték használni, hogy kialakítsák az állam szilárd kontrollját olyan különböző politikai funkciók területén, mint az adószedés, a bíróságok, a törvényhozás és az erőszakszervezetek (rendőrség és katonaság). Ezzel párhuzamosan arra is törekedtek, hogy mindezekben a területeken fölszámolják, vagy legalábbis korlátozzák a lokális előkelőségek autonóm hatalmát. Emellett egyfajta hírszerzési hálózat kialakítására is törekedtek, hogy ellenőrizni tudják, valóban tiszteletben tartják-e az uralkodói intenciókat. Franciaországban az abszolút monarchia kialakította a prefektusok rendszerét – a prefektusok a központi állam képviselői, akik az ország minden részén jelen vannak –, amelyet aztán más-más formában szinte minden modern állam lemásolt.

A szuverenitás nemcsak az országon belüli hatalom deklarációjaként jelent meg, hanem egyben mint hatalmi igénybejelentés kifelé, más államokkal szemben is. A szuverenitás az országhatárok szigorú meghatározását is jelentette, amely határokon belül az adott állam szuverén és más államnak nincs joga semmiféle hatalmat gyakorolni – sem végrehajtói, sem törvényhozói, sem bírói, sem pedig katonai hatalmat. Természetesen ezeket az előírásokat „megtörni tisztesb, mint megtartani”³, és ez mindig is így volt. Mégis, maga az igénybejelentés korlátozta és korlátozza a beavatkozás mértékét. Eközben persze a határok sem voltak mozdulatlanok. Az államok szüntelenül igényt formálnak egymás területére, újra és újra határkonfliktusok

³ (Arany János fordítása.) Az eredetiben: „honored in the breach than sedulously observed”. Utalás Shakespeare *Hamletjére*: „More honour'd in the breach than the observance”. Azaz: megszegni nagyobb dicsőség az adott szabályt, mint betartani. (A fordító megjegyzése.)

alakulnak ki. Azonban egy adott pillanatban szinte mindig meghatározhatók a *de facto* határok, amelyeken belül az állami szuverenitást gyakorolják.

Van egy további alapvető sajátossága a szuverenitásnak. A szuverenitás – mint mondtuk – egyfajta igénybejelentés; márpedig ennek csak akkor van jelentősége, ha mások is elismerik. Lehetséges, hogy mások nem *respektálják* az adott igénybejelentést, de ez kevésbé fontos annál, minthogy formálisan *elismerjék*. A szuverenitás ugyanis mindenké előtt a legitimitástól függ. A modern világrendszerben a szuverenitás legitimitásáról csak kölcsönös elismerés esetén beszélhetünk. A szuverenitás amolyan hipotetikus csereüzlet, ahol két potenciálisan (vagy ténylegesen) szemben álló fél, számba véve a *de facto* erőviszonyokat, kölcsönösen jelzi a másik fél elismerését, mivel ez a legkevésbé költséges stratégia mindkét fél számára.

A kölcsönös elismerés viszonya az államközi rendszer fundamentumát alkotja. Gyakran jelentek meg olyan entitások (és ma is léteznek ilyenek), amelyek szuverén államoknak nyilvánították magukat, de nem tudták elnyerni a többi állam többségének elismerését. E nélkül az elismerés nélkül viszont a szuverenitás deklarálása lényegében értéktelen, még akkor is, ha az adott entitás képes *de facto* kontrollt gyakorolni az adott terület fölött. Az ilyen entitások helyzete ennél fogva igen instabil. Általában elmondható, hogy egy adott történelmi pillanatban a legtöbb állam rendelkezik az összes többi állam elismerésével. Általában van néhány „lebegő” állam is, amelyeket senki nem ismer el, vagy csak egy-két másik állam (amelyek gyakorlatilag protektor államokként működnek). A legbonyolultabb szituációk természetesen akkor adódnak, amikor egy államot jelentős számú más állam ismer, ugyanakkor más államok hasonlóan népes tábora nem. Ilyen szituáció előállhat egy országrész egyoldalú leválása vagy forradalmi jellegű rezsimváltások következtében. Amikor ilyen megosztottság van egy állam elismerésének kérdésében, ez megoldásra

váró dilemmát és feszültségforrást jelent az államközi rendszerben, amelyet az érintett államoknak ilyen vagy olyan módon rendezniük kell.

Könnyen fölhozhatunk három példát az ilyenkor kialakuló lehetséges szituációkra a huszonegyedik század első évtizedéből is. Ott van például az Egyesült Államok és Kuba viszonya: ezek az országok ugyan politikailag ellenségesek egymással szemben, de egyik sem vitatta el a másik szuverenitását és ezt mások sem tették velük szemben. Vegyünk egy másik esetet: a Kínai Népköztársaság kikiáltása 1949-ben – emlékezzünk: az új népi kormány kivívta a szárazföldi Kína fölötti *de facto* kontrollt, míg a régi kormány Tajvanra menekült, miközben továbbra is saját magát tartotta az egész Kínai Köztársaság szuverén kormányának – olyan köztes szituációt teremtett, amelyben a nemzetközi közösség egyik fele az egyik kormányt ismerte el Kína egésze szuverén hatalmának, míg a másik a másikat. Ez a szituáció aztán a hetvenes években nagyjából megoldódott, amikor is az ENSZ elismerte a Kínai Népköztársaságot, helyet adva az országnak a Közgyűlésben és a Biztonsági Tanácsban – egyúttal pedig visszavonta a Kínai Köztársaság (*de facto* Tajvan) tagságát. Ez a lépés nagyjából ugyanakkor történt, amikor az Egyesült Államok és számos más ország is elismerte a Kínai Népköztársaságot mint az „egy Kína” egyetlen legitim kormányát, miközben nem bolygatták az egykori kínai kormány Tajvan fölötti *de facto* kontrollját sem. Innentől kezdve már csak kevés (főleg kisebb) ország maradt, amely továbbra is Tajvant ismerte el Kína egészének legitim kormányaként: az erőfölény egyértelműen a Kínai Népköztársaság javára billent át. A harmadik jellegzetes szituáció az Észak-Ciprusi Török Köztársaságé. Ez az entitás magát szuverén államnak deklarálta és képes is volt *de facto* ellenőrzést gyakorolni a sziget északi fele fölött. Szuverén államként azonban kizárólag Törökország ismerte el. Észak-Ciprus így nem rendelkezett nemzetközi legitimitással, mivel a világ többi része továbbra is csak

a Ciprusi Köztársaság Ciprus egészére (az Észak-Ciprusi Török Köztársaság által megszállt területre is) kiterjedő (teoretikus) szuverenitását ismerte el. Ha nem lett volna jelen Törökország határozott (végső soron katonai) támogatása, akkor az Észak-Ciprusi Török Köztársaság hamar megszűnt volna létezni. Ez a három különböző szituáció jól tükrözi a kölcsönös elismerés kritikus jelentőségét.

Vizsgáljunk meg egy hipotetikus, de egyáltalán nem elképzelhetetlen szituációt is. Tegyük föl, hogy a Parti Québécois 1976-ban, első hatalomra kerülésekor azonnal szuverén államnak mondja ki Québec-et (végső soron ez volt a párt programjának a lényege). Folytassuk a hipotetikus forgatókönyvet: a kanadai kormány a lehető legkeményebben tiltakozik a lépés ellen, politikai és esetleg katonai eszközöket is bevetve. Tegyük föl továbbá, hogy Franciaország elismeri Québec-et, Nagy-Britannia nem, miközben az Egyesült Államok megpróbál semleges maradni. Hová vezetett volna ez a szituáció és vajon szuverén állammá válna Québec?

A kölcsönösség elve az államokon *belül* is érvényesül, habár ezt általában más kifejezésekkel írjuk le. A helyi hatalmi intézmények kötelesek „elismerni” a központi állam szuverén hatalmát, és megfordítva, a központi hatalomnak el kell ismernie és meg kell határoznia a lokális hatóságok legitim hatáskörét. Számos országban ezeket a kölcsönös elismerési viszonyokat az alkotmányban rögzítik, vagy specifikusan erre vonatkozó törvényekben, amelyek megszabják a központi és a lokális intézmények közötti hatalommegosztást. Ez a megállapodás természetesen bármikor fölbomolhat és ez gyakran meg is történik. Ha a megállapodás fölbomlása valóban alapvető és súlyos, akkor polgárháborúról beszélhetünk. Az ilyen konfliktusokat gyakran a központi hatalom nyeri meg. De az sincs kizárva, hogy ennek az ellenkezője történik és egy vagy több lokális hatalmi intézmény kerül ki győztesen belőle. Ez utóbbi esetben vagy alapvetően megváltoztatják a hatalommegosztás szabályait a meglé-

vő határokon belül, vagy új szuverén állam(ok) jöhet(nek) létre az anyaállamról való leválással. Ekkor persze megint fölmerül az a probléma, hogy az újonnan létrejött szuverén állam(ok)nak meg kell szereznie (szerezniük) a többi állam elismerését. Jugoszlávia szétesése jó példa erre: a szövetségi állam szétesése egész sor tisztázatlan kérdést hagyott maga után a határokat és az autonómiaköveteléseket illetően, olyannyira, hogy még egy évtizeddel az esemény után is voltak olyan *de facto* meglévő határok, amelyeket más államok nem ismertek el.

A szuverenitás tehát olyan jogi igénybejelentés vagy követelés, aminek politikai következményei igen súlyosak. Ennek köszönhető, hogy a szuverenitással kapcsolatos problémák központi jelentőséggel bírnak a politikai konfliktusokban, mind az államokon belül, mind nemzetközileg, az államok között. A kapitalista világ gazdasági térben tevékenykedő vállalkozók szempontjából legalább hét olyan kérdés van, amelyben az állami szuverenitás érvényesítése közvetlenül érinti az ő érdekeiket is: (1) az államok meghatározzák, hogy az áruk, a tőke és a munkaerő mennyiben és milyen feltételek mellett léphetnek át határaikon; (2) meghatározzák az államon belül fönnálló tulajdonjog-rendszert; (3) fölállítják a foglalkoztatással és az alkalmazottak bérezésével kapcsolatos szabályokat; (4) döntenek arról, mik azok a költségek, amelyeket a cégeknek internalizálniuk kell; (5) döntenek arról, mik azok a gazdasági tevékenységek, amelyek monopolizálhatók és milyen mértékig; (6) adókat szednek; (7) nyomást gyakorolhatnak más államokra, amennyiben azok döntései kihatnak az adott ország vállalataira is. A lista meglehetősen hosszú és már ennyiből is világosan látszik, hogy a vállalatok szempontjából az állam lépéseinek óriási jelentősége van.

Az államok és a vállalatok közti viszony megértése kulcsfontosságú a kapitalista világ gazdaság működésének megértéséhez. A kapitalisták hivatalos ideológiája általában a *laissez faire*, azaz az a doktrína, hogy az állam ne avatkozzék

be a vállalatok piaci interakciójába. Fontos megérteni, hogy habár a vállalkozók általában hangosan hangoztatják ezen meggyőződésüket, valójában nem akarják, hogy ez legyen az állam tényleges gyakorlata, vagy legalábbis nem ebben a tiszta formában – a tőkések konkrét tetteiből pedig végképp nem az tükröződik, hogy valóban hinnének a *laissez faire* doktrínájában.

Nézzük először a határok átjárhatóságának kérdését. A szuverén államnak elvileg jogában áll eldöntenie, hogy mi az, ami áthaladhat a határain, és milyen feltételek mellett. Minél erősebb az adott állam, annál nagyobb bürokratikus gépezettel rendelkezik és ezért annál inkább képes arra, hogy valóban ellenőrizze a határain átvívelő tranzakciókat. Ezeknek a tranzakcióknak három fő típusa van: az áruk, a tőke és a személyek mozgása. Az adott árukat értékesítő vállalatok abban érdekeltek, hogy áruik ellenőrzés és adózás nélkül áthaladhassanak a határokon. Másrészt, az adott határokon belüli, azonos piacra termelő vállalatok nagyon is amellett fognak kardoskodni, hogy az állam avatkozzék be, és kvótákkal, vámokkal vagy szubvenciókkal védje a belföldi termelőket. Bármilyen döntést is hoz az állam, az bizonyos vállalkozóknak kedvezni fog – mások rovására. Semleges pozíció nincsen. Ugyanez igaz a tőkemozgásokkal kapcsolatban is.

A fenti három mozgás közül mindig is a személyek határokon való átlépése volt a legszigorúbban kontrollált, és ez természetesen érinti a vállalatokat is, amennyiben az ő munkásaikról van szó. Általában véve a munkások áramlása egy adott országból egy másikba piaci előnyt jelent a fogadó ország vállalatai számára és hátrányt a fogadó ország lakossága számára, ha a jelenséget egyszerű rövidtávú kereslet-kínálat modellben vizsgáljuk. Azonban ebből a modellből kimarad két elem, amely nagyon fontos szerepet játszhat a kérdés megítélésében: az egyik a bevándorlás hatása az érintett ország belső társadalmi struktúrájára; a másik pedig a bevándorlás hosszú távú gazdasági hatása

(ami lehet igen pozitív is, még akkor is, ha a rövid távú hatás negatív, legalábbis bizonyos személyek számára). Itt megint azt látjuk, hogy nincsen semleges pozíció.

A tulajdonjogi viszonyok természetesen a kapitalista rendszer középpontjában állnak. Nem lenne lehetséges a tőke vég nélküli felhalmozása, ha nem lenne garantálva a már felhalmozott tőke fölötti rendelkezés. A tulajdonjogrendszer mindazokat a törvényeket jelenti, amelyek korlátozzák azt, hogy az állam elkobozza mások pénzét, hogy távolabbi rokonok igényt formáljanak mások pénzének egy részére, és hogy valakik egyszerűen ellopják mások pénzét. Ezen fölül elmondható, hogy a kapitalista rendszernek működéséhez szüksége van arra, hogy legyen valami minimális mértékű kölcsönös bizalom a tranzakciók tisztességes voltával kapcsolatban, ezért a csalások elkerülése fontos társadalmi követelmény. Mindez olyan nyilvánvaló, hogy úgy tűnhet szinte nem is érdemes elmondani. A tulajdonjogok fő védelmezője az állam, az egyetlen intézmény, amelynek legitim joga van a szabályok kialakítására. Természetesen e jogoknak mindig vannak bizonyos korlátai. S az is világos, hogy sokszor az is vitatott, hogy valóban magántulajdonról van-e szó. A nézeteltérések ezen a területen is konfliktusokhoz vezetnek, amelyeket az adott állam bíróságainak rendezniük kell. Az államilag garantált módon védett jogok bizonyos köre nélkül azonban a kapitalista rendszer egyáltalán nem is tudna funkcionálni.

Általában szokás azt gondolni, hogy ha van olyan terület, ahol a vállalkozók soha nem akarták és ma sem akarják az állami beavatkozást, az a munkahelyen belüli szabályokba való beleszólás. Különösen aggodalmasak az alkalmazottakhoz fűződő viszonyokkal kapcsolatban. Ide tartoznak: a bérszínvonal, a munkakörülmények, a munkahét hossza, a munkavédelmi előírások, valamint az alkalmazottak felvételének és elbocsátásának feltételei. A munkások viszont hosszú időn át épp azt követelték, hogy az állam avatkozzon be ezeken a területeken, az elfogadható munkakörülmények

kialakításának érdekében. Az ilyesfajta állami intervenció rövidtávon a munkások pozícióit erősíti alkalmazóikkal szemben, ezért az előbbiek támogatása általában adottnak vehető. Ugyanakkor sok vállalkozó belátta az idők során, hogy az állami beavatkozás nekik is hasznos lehet. A munkahelyi szabályozás ugyanis elősegítheti többek között a stabil munkaerő-kínálatot, a megfelelő szintű hatékony keresletet és a társadalmi stabilitást. Következésképpen bizonyos mértékű intervenció nagyon is pozitív fogadtatásra találhat az alkalmazók részéről – legalábbis azoktól, akik elég nagy, ezért hosszabb távra tervező vállalatokat vezetnek.

Van az állami szabályozásnak egy olyan területe, amely nagyon kritikus jelentőségű a vállalatok számára, de mégis gyakran megfélemlítjük róla: nevezetesen annak meghatározása, hogy a vállalatoknak termelési költségeik mekkora részét kell ténylegesen megfizetniük. A közgazdászok gyakran beszélnek a költségek externalizálásáról. Ez azt jelenti, hogy a termelési költségek egy bizonyos részét a vállalat mérlegéből a „társadalomra”, erre a meglehetősen nehezen definiálható, amorfképződményre hárítják át. Az, hogy lehetséges a költségek externalizálása, úgy tűnhet, ellentmondásban van a kapitalista termelés alappremisszájával: hiszen a vállalatok elvileg profitorientált termelést folytatnak, ahol a profit a bevételek és a termelési költségek különbségeként adódik, a hatékony termelés jutalmaként. A kimondatlan előfeltételezés itt az – és ez egyben a profit egyfajta morális igazolásaként is szolgál –, hogy a termelő minden költséget megfizet.

A gyakorlatban azonban nem egészen így működik a dolog. A profit nem pusztán a termelés hatékonyságától függ, hanem attól is, hogy az adott termelési egység mennyiben tud hozzáférni az állam segítségéhez. Ritka az olyan vállalat, amely minden termelési költséget teljes egészében megfizet. Három olyan költségtípusról beszélhetünk, amelyeket gyakran jelentős mértékben externalizálnak: a toxikus szennyezés kármentesítési költségei, az erőforrások kimerülésének

költségei és a szállítási költségek. Szinte minden termelési folyamat eredményez valamiféle toxikus szennyezést, azaz a természeti környezet valamilyen mértékű járulékos károsítását, ami konkrétan jelenthet szemétermelést, kémiai szennyezést, vagy egyszerűen az érintett ökoszisztéma lassú megváltoztatását. A vállalatok számára a szennyezés kezelésének legkevésbé költséges módszere az, ha egyszerűen nem törődnek vele, azaz másokra, a vállalat magánterületén kívülre hárítják a szennyező anyagokat. Az ökoszisztéma alapvető átalakításának kérdésével úgy a legkevésbé költséges szembenézni, hogy egyszerűen ignoráljuk. Mindkét módszer csökkenti a termelés azonnali költségeit. Ami azonban ekkor történik, az a költségek externalizációja, ami azt jelenti, hogy akár azonnal, akár – ami gyakoribb – később valakinek meg kell fizetnie a negatív következmények költségeit: el kell takarítani a szennyezést, és helyre kell állítani az eredeti ökológiai egyensúlyt. Ez a „valaki” általában mindenki más – azaz a költségek az adófizetők összességét terhelik az államon keresztül.

A költségek externalizálásának második típusa az, amikor a vállalatok ignorálják az erőforrások kimerülésének problémáját. Végső soron minden termelési folyamatnak vannak – szerves vagy szervetlen – nyersanyagai, amelyek részeivé válnak a piacon eladott „végső” árunak a termelés transzformatív folyamata során. A nyersanyagforrások előbb-utóbb kimerülnek, némelyik gyorsabban, mások rendkívül lassan, a legtöbb a kettő között valahol. Megint csak azt látjuk, hogy a helyreállítás (vagy a pótlás) költségei szinte soha nem képezik részét az internalizált termelési költségeknek. Ez egy adott nyersanyagnál azt jelenti, hogy az emberiség vagy fölhagy használatával, vagy pedig megpróbálja pótolni valamilyen módon. Ez részben a technológiai fejlődés segítségével történik és érvelhetünk amellet, hogy ebben az esetben a pótlás elhanyagolásának gazdasági költségei rendkívül kicsik, vagy nem léteznek. De sok esetben ez nem lehetséges, s ekkor az államnak megint csak be kell

avatkozni, helyreállítva vagy újratermelve az adott erőforrást, aminek költségeit természetesen nem azok fizetik, akik az erőforrás kitermelése során a nyereséget realizálták. Olyan erőforrásra, amely nem lett megfelelő mértékben helyreállítva, jó példa a világ erdőállománya. Írország erdeit például szinte teljesen kivágták a tizenhetedik században. A modern világrendszer története során újabb és újabb erdők tűntek el, anélkül, hogy pótolták volna őket. Ma már arról beszélünk, hogy mik lesznek annak a következményei, ha nem védjük meg az *utolsó* létező nagyobb esőerdőt a braziliai Amazonas-medencében.

És végül ott vannak még a szállítási költségek. Habár igaz, hogy a vállalatok általában véve valamilyen árat fizetnek áruik szállításáért, ez az ár igen ritkán éri el a szállítás valódi, teljes költségét. A szállításhoz szükséges infrastruktúra – hidak, csatornák, vasúthálózatok, repülőterek – kialakításának költségei óriásiak, s ezeknek a költségeknek a nagy részét általában nem az infrastruktúrát használó vállalatok, hanem a társadalom egésze viseli. Ennek igazolásául általában arra szoktak hivatkozni, hogy ezek a költségek olyan hatalmasak, az egy cég által elérhető előnyök pedig annyira kicsik, hogy az ilyen infrastruktúra soha nem jöhetne létre, ha az állam nem vállalná magára a költségek jelentős részét. Még ha túlzás is ez ebben a formában, kétségtelenül van benne némi igazság. Mindenesetre ez csak újabb bizonyíték arra, hogy mennyire központi szerepet játszik az aktív állami beavatkozás a tőke vég nélküli felhalmozásának folyamatában.

Már volt róla szó, hogy a monopóliumok (vagy inkább kvázi-monopóliumok) létrehozása mennyire fontos a tőkefelhalmozás szempontjából. Ehhez csak annyit kell hozzátennünk: minden olyan döntés, amely valamiféle kvázi-monopóliumot teremt meg, előnyt jelent valakinek és hátrányt másoknak. Itt, éppúgy, mint a többi esetben, azt látjuk, hogy nem létezik semleges pozíció, ha a tőkefelhalmozás állami elősegítéséről van szó. A tőkefelhalmozás ugyanis

mindig adott személyek, vállalatok (vagy más entitások) által folytatott felhalmozás. A tőkések közti verseny pedig elkerülhetetlen a kapitalizmusban.

Amikor a vállalatok tevékenységébe való állami „beavatkozásról” van szó, akkor általában arra mutatnak rá legelőször, hogy az államok adót szednek. Ez nem meglepő. Adószedés nélkül az államok nem is tudnának létezni. Arra is kitértünk már korábban, hogy az állami struktúrák kiépítésében a legkritikusabb lépés nem az adószedés *jogosttványának* kialakítása volt, hanem az adók tényleges beszedésére való *képesség* kialakítása. Szokás mondani, hogy senki sem szereti az adókat. Ennek valójában az ellenkezője igaz, még ha kevesen is vallanak be. Mindenki – a vállalatok és a magánszemélyek egyaránt – igényt tart az adók által lehetővé tett állami szolgáltatásokra. Az embereknek általában két gondja van az adókkal. Az egyik az az érzés, vagy gyanú, hogy az állam az adókat nem a hozzánk hasonló tisztességes(nek feltételezett) adófizető polgárok megsegítésére költi, hanem valami másra (a politikusok maguk tüntetik el a pénzt, elnyeli a bürokrácia, vagy adóinkat az állam más cégekre, a szegényekre és haszontalanokra, sőt külföldiekre költi). Ebben a vonatkozásban a legtöbben azt szeretnék, hogy alacsonyabbak legyenek az adók és felhasználásuknak ezek a nem kívánatos módjai szűnjenek meg. Az adókkal kapcsolatos második panasz természetesen igaz: az adók formájában kisajátított pénz máskülönben ott maradhatott volna az állampolgároknál, akik saját kedvük szerint költhetnék el azt. Végső soron tehát arról van szó, hogy az embernek át kell engednie az adott pénzmenyiség fölötti kontrollt egy kollektív entitásnak, amely maga dönt a beszedett pénz elköltéséről.

A gyakorlatban a legtöbb ember és vállalat hajlamos elfogadni, hogy megadóztassák, cserébe azokért a minimális állami szolgáltatásokért, amelyekről úgy véli, az ő érdekeit szolgálják. Azonban e szint fölött senki sem lesz hajlamos vagy kész arra, hogy adót fizessen. A kritikus kérdés min-

dig az, hol húzódik ez a választóvonal, amely elválasztja a legitimnek észlelt adószintet az illegitimtől. Mivel az egyes emberek és vállalatok érdekei különböznek, ezért ezt a választóvonalat más-más szintnél fogják meghúzni. Mivel az állam az adók *szintjének* megválasztása mellett számtalan *adónem* között is választhat, ezért a magánszemélyek és a vállalatok küzdeni fognak azon adóformák mellett, amelyek őket a legkevésbé, míg a többi szereplőt a lehető legnagyobb mértékben érintik. Összességében nem meglepő tehát, hogy az adók állandó szereplői a modern politikának, éppúgy, mint az adókkal kapcsolatos konfliktusok. Az állam semleges ugyan nem maradhat, viszont nagymértékben befolyásolni tudja, mely személyek és vállalatok legyenek adópolitikájának kedvezményezettjei.

Egészen eddig úgy beszéltünk az állam és a vállalatok közötti relációról, mintha ez egy kizárólag államhatárokon belül fölmerülő kérdés lenne. Természetesen azonban a vállalatokat nem csak saját államuk döntései érintik, hanem más államokéi is, amennyiben áruik, tőkebefektetései vagy dolgozói (vagy vezetőik) határokon is átlépnek. Márpedig ez utóbbi áramlás folyamatosan zajlik és nem is kis mértékben. Kevés vállalat engedheti meg magának, hogy közömbös maradjon más (az anyaországon kívüli) államok politikájával szemben. A kérdés mármost az, mit tudnak tenni a vállalatok idegen államokkal szemben. Azt válaszolhatjuk, hogy kétféleképpen is hathatnak rájuk: direkt és indirekt módon. A direkt módszer az, amikor a vállalatok úgy viselkednek, mintha saját anyaországuk államával állnának szemben, és bevetnek minden olyan mechanizmust és érvet, amelyet saját anyaországuk államával szemben is bevetnének: a megvesztegetést, a politikai nyomásgyakorlást és az óvatos kompromisszumkeresést, az előnyök kölcsönös fölkinálását. Ezek a módszerek elegendők is lehetnek a cél elérésére, de a „külföldi” vállalat sokszor jelentős hátránnyal rendelkezik a lokális politikai erőtéren belül. Ha az adott vállalat mögött „erős” állam van, akkor támaszkodhat „saját”

államára, hogy ez utóbbi használja erejét a befogadó állam presszionálására, hogy az teljesítse a szóban forgó vállalatok igényeit és követeléseit. Ez a folyamat természetesen az államközi viszonyok meghatározó eleme. A huszadik század utolsó harmadában például az amerikai autó-, acél- és repülőgép-ipari vállalatok nem haboztak többször is az amerikai kormányhoz fordulni, hogy vegye rá Japánt és a nyugat-európai országokat az amerikai nagyvállalatoknak kedvező gazdaságpolitika követésére (ezen kívül szintén lobbiztak az amerikai légitársaságok transzóceáni közlekedési jogosítványainak kiterjesztése mellett).

Minden államról elmondható, hogy lakosságának nagy többségét a vállalatoknak vagy más szervezeteknek dolgozó bér munkások (illetve az ő háztartásaik) alkotják. A kapitalista rendszerben működik egyfajta mechanizmus a megtermelt értéktöbblet elosztására, s ez a folyamat egy adott pillanatban mindig mint zéró összegű játék írható le. Minél több jut a tőkefelhalmozás számára, annál kevesebb az értéktöbbletet megtermelő egyének megfizetésére. Az egyik alapigazság itt az, hogy az értéktöbbletnek ez a felosztása rendelkezik bizonyos „kemény” korlátokkal (nem lehet az értéktöbblet 100 százalékát csak egy célra fordítani, míg minden másra 0 százalékot), habár a köztes lehetőségek spektruma meglehetősen széles, legalábbis rövid távon, de bizonyos mértékig még hosszú távon is.

Logikusan következik ebből, hogy az értéktöbblet elosztása körül szüntelen harc fog folyni. Ezt a harcot szokás „osztályharcnak” is nevezni. Bárhogyan is viszonyul az ember politikailag az osztályharchoz, a kategória maga analitikusan kikerülhetetlen; az osztályharc léte verbálisan ugyan elpalástolható, de teljesen ignorálni lehetetlen. Az is nyilvánvaló, hogy az osztályharc folyamatában (amely nem kétséges, hogy igen bonyolult jelenség, és nem mondhatjuk, hogy a résztvevő felek lojalitásai mindig teljesen tisztán a két pólus egyikéhez kötődnek) az állam központi szerepet játszik az értéktöbblet végső elosztásának kialakításában.

Emiatt az osztályharcban résztvevő mindkét fél arra törekszik, hogy nyomást gyakoroljon az államra mint a fő végrehajtó és törvényhozó szervre. Ha hosszabb távon szemléljük az államok belső politikai életét a kapitalista világ gazdaság története során, azt láthatjuk, hogy a dolgozó osztályoknak sokáig, általában több száz évig tartott, míg képesek voltak magukat megszervezni annyira, hogy bármilyen mértékben hatékonyan részt vegyenek a politikai játszmákban.

A történelmi fordulópont minden kétséget kizáróan a francia forradalom volt. A francia forradalom ugyanis – mint már említettük – két alapvető módosulást hozott magával a modern világrendszer geokultúrájában: a változást (ti. a politikai változást) „normális” jelenséggé tette, mint ami a dolgok rendje szerint való, sőt, még kívánatos is. Ez volt a politikai kifejeződése annak a haladásfogalomnak, amely olyannyira központi szerepet játszott a felvilágosodás gondolatrendszerében. Másodszor pedig a francia forradalom teljesen újradefiniálta a szuverenitás fogalmát, amely addig az uralkodó személyéből (vagy a törvényhozói szervből) volt levezetve, attól fogva azonban a népakaratból. Onnantól fogva, hogy a népszuverenitás (a nép mint *a* szuverén) szeleme egyszer kibújt a palackból, soha többé nem kerülhetett vissza. Lassanként aztán a népszuverenitás gondolata az egész világrendszer alapölcsességévé vált.

Annak a gondolatnak, hogy a nép maga a szuverén, egyik fő konzekvenciája az volt, hogy innentől fogva a nép minden tagja „állampolgárnak” számított. Ma ez utóbbit annyira magától értetődőnek éljük meg, hogy nehéz elképzelnünk, mennyire radikális fordulat történt, amikor „alattvalók” helyett „állampolgárokról” kezdtek el beszélni. Állampolgárnak lenni azt jelentette: minden állampolgár ugyanúgy rendelkezik az állam alapvető döntéseiben való részvétel jogával. Ez egyben azt is jelentette: nincsenek olyan személyek, akik az állampolgárságnál magasabb státusszal rendelkeznek (mint pl. arisztokraták). Minden állampolgár definíciószerűen racionális lénynek van kimondva, aki

képes politikai döntések meghozására. Az állampolgár fogalmának logikus folyománya az általános választójog. S mint tudjuk, a francia forradalmat követő 150 évben valóban lassan, de biztosan, egyik ország után a másikban, végbement a szavazati jog stabil kiterjesztése.

Ma szinte minden országban az a hivatalos filozófia, hogy az összes állampolgár egyenlő és hogy a szuverenitást az általános szavazati jog intézményén keresztül gyakorolja a nép. Ennek csak annyi szépséghibája van, hogy mindannyian tudjuk, a valóságban ez így nem egészen igaz. A legtöbb országban ugyanis csak a lakosság egy része rendelkezik minden állampolgári joggal. A probléma kézenfekvő, hiszen ha a nép maga a szuverén, akkor el kell dönteni, ki is tartozik bele a nép kategóriájába – s ekkor szokott kiderülni, hogy történetesen igen sokan nem tartoznak bele. Vannak emberek, akiknek kizárása a többség számára „nyilvánvalónak” tűnt: ide tartoznak azok, akik csak ideiglenesen tartózkodnak az országban (idegenek); azok, akik túlságosan fiatalok ahhoz, hogy döntést hozzanak; vagy például az elmebetegek is. De mi a helyzet a nőkkel? Mi van az etnikai kisebbségek tagjaival? Hát a tulajdonnal nem rendelkezőkkel vagy a börtönbüntetésre ítélt bűnözőkkel? Ha egyszer belekezdünk, hogy felsoroljuk, kik alkotják a kivételeket, amikor azt mondjuk „nép”, a lista igen csak hosszúra nyúlhat. A „nép” fogalma, amely a befogadás eszköze lett volna eredetileg, igen gyorsan a kirekesztés eszközévé vált.

Ennek eredményeképpen a befogadás és a kirekesztés kérdése a francia forradalmat követő kétszáz évben a nemzeti politika legfontosabb kérdésévé vált. A valamilyen értelemben kirekesztett csoportok arra törekedtek, hogy befogadást nyerjenek, míg azok, akik már „belül” voltak, általában arra hajlottak, hogy szűkebben értelmezzék az állampolgári jogok körét, fönntartva a kirekesztés viszonyait. Ez azt jelentette, hogy a kirekesztés ellen küzdő csoportok kénytelenek voltak a parlamentáris politika érdekérvényesítő csatornáin kívül szerveződni ahhoz,

hogy hangjukat hallathassák. Azaz, egész egyszerűen a demonstratív politizálás, a lázadás, időnként pedig akár a forradalmi aktivitás eszközeihez kellett nyúlniuk.

Erre a problémára válaszul a tizenkilencedik század első felében egy alapvető stratégiai vita bontakozott ki az uralkodó osztályok körében. Először is, voltak olyanok, akik annyira félelmetesnek látták ezeket a mozgalmakat, hogy teljes elfojtásuk mellett törek lándzsát (sőt, a népszuverenitás elvét mint olyat is elvetették). Ezek az emberek magukat konzervatívoknak nevezték és általában nagy tisztelettel beszéltek a „tradicionális” társadalmi intézményekről – a királyságról, az egyházzal, a nemességről, a családról – mint védőbástyákról a mindent fölforgató változással szemben. Volt azonban egy velük ellentétes másik csoport is, akik úgy gondolták, a konzervatívok stratégiája kudarcra van ítélve, és a változás mértékének és ütemének korlátozása csak úgy lehetséges, ha – belátva a változás elkerülhetetlenségét – *valamilyen* mértékű változásnak tudatosan utat engednek. Ez utóbbi csoport tagjai hívták magukat liberálisnak. A liberálisok ideális állampolgárként a „művelt egyént” jelölték meg, míg a társadalmi és politikai döntések egyetlen kompetens meghozójaként a képzett szakértőt. Ennek megfelelően amellet érveltek, hogy a társadalom többi rétegére csak lassan szabad kiterjeszteni az állampolgári jogok összességét, ahogy az oktatási rendszer bővülésével a társadalom tagjainak műveltségi szintje képessé teszi őket arra, hogy megfontolt döntéseket hozzanak. A fejlődés elfogadásával, sőt helyeslésével a liberálisok arra törekedtek, miszerint úgy alakíthassák a fejlődést, hogy a „veszélyes osztályok” fokozatosan kevésbé veszélyessé váljanak, a politikai, gazdasági és társadalmi intézmények kulcspozíciói pedig azoknak jussanak, akik a megfelelő „érdemekkel” bírnak. A konzervatívok és liberálisok mellett volt még természetesen egy harmadik csoport is, a radikálisok. Ezek az emberek általában a rendszerellenes mozgalmakhoz kötődtek, sőt, rendszerint ezek élén voltak megtalálhatók.

Az ideológiák e hármas képletében (konzervativizmus, liberalizmus, radikalizmus), amely a francia forradalmat követően kialakult, a liberális centrum volt az, amely a világrendszer domináns ideológiájává vált, legalábbis igen sokáig. A liberalizmus óvatos változtatásokat proponáló programja mindenhol meghatározóvá vált, és rávette a konzervatívokat és a radikálisokat is, hogy tegyék mérsékeltebbé pozíciójukat, aminek köszönhetően mind a konzervatívok, mind a radikálisok gyakorlatilag a centrista liberalizmus klónjaivá váltak.

A tényleges politikai gyakorlatot mindhárom irányzatnál nagymértékben meghatározta az, hogy az állam, ahol képviselői tevékenykedtek, mennyire volt erős. Jól tudjuk, bizonyos államok erősebbek, mások gyöngébbek. De mit jelent az, hogy egy állam „befelé” erős? Ennek semmiképpen sem lehet az a mércéje, hogy a központi hatalom mennyire jár el önkényes vagy kegyetlen módon, habár sokan és sokszor szokták ezt a kritériumot használni. Az állami autoritások diktatórikus viselkedése gyakrabban az állam gyengeségét jelzi, mintsem erejét. Az állam erejének legjobb indikátora az, hogy mennyiben képes törvényekben rögzített döntéseit ténylegesen végrehajtatni. (Idézzük föl korábbi példánkat XIV. Lajos és Svédország jelenlegi miniszterelnöke hatalmának különbségéről.) Ennek a képességnek egyszerű és kézzelfogható mérőszáma az, hogy a kivetett adók hány százalékát bírja ténylegesen beszedni az adóhivatal. Az adóelkerülés természetesen sosem irtható ki. De mégis, a különbség a között a szint között, amit az erős államok tudnak beszedni (általában 80 százalék) és a között, amit a gyengék (20 százalék körül), óriási. Az alacsonyabb szint a gyengébb bürokratikus apparátust jelzi, a képtelenség a megfelelő mennyiségű adó beszedésére viszont épp azt teszi lehetetlenné az állam számára, hogy megfelelő forrásokat fordítson ennek a bürokráciának a megerősítésére.

Minél gyengébb az állam, annál kevésbé lehetséges a gazdagság fölhalmozása produktív gazdasági tevékeny-

ségek által. Ez aztán az államapparátust magát teszi meg a vagyonszétválás egyik elsődleges – vagy nemegyszer az elsődleges – helyszínévé: ez jelentkezhet az állami vagyonszétválás ilyen vagy olyan mértékű rendszeres meglopása és a megvesztegetés formájában. Nem arról van szó, hogy ez ne fordulna elő az erős államokban is – mert igenis előfordul –, hanem hogy a gyengébb államokban ez válik a vagyonszétválás legfőbb módjává, ami viszont kikezdi az állam működőképességét. Amikor az államapparátus válik a vagyonszétválás fő eszközévé, akkor a hivatalok rendezett átadása az utódoknak általában igen bizonytalanra válik, ami aztán a választások (ha egyáltalán vannak választások) meghamisításához és kaotikus interregnumokhoz vezet, szükségszerűen megnövelve a katonaság politikai szerepét. Az erőszak egyetlen legitim alkalmazója – elvileg – az állam, amely monopóliumot élvez ezen a területen. E monopólium gyakorlásának elsődleges eszközei a rendőrség és a katonaság, amelyek elvileg pusztán az államhatalom instrumentumai. A gyakorlatban azonban ez a monopólium nem tökéletes, és annál messzebb van a tökéletességtől, minél gyengébb az állam. Ennek eredményeképpen a politikai vezetők számára egyre nehezebbé válik az ország fölötti tényleges kontroll fenntartása, ami viszont növeli a katonaság vezetés számára, hogy átvegye a végrehajtó hatalom fölötti rendelkezést, ha az adott rezsim már teljesen képtelennek tűnik arra, hogy garantálja a belső rendet. Amit itt észben kell tartani az az, hogy ezek a jelenségek nem rossz politikai döntések következményei, hanem az állami struktúrák inherens gyöngeségéből fakadnak az olyan régiókban, ahol a termelési folyamatok nagy része perifériás jellegű, s ezért a vagyonszétválás alapjai gyengék. Az olyan államokban, ahol a világpiacon igen nyereségesen értékesíthető nyersanyagok találhatók (mint pl. az olaj), az ebből származó állami jövedelmek gyakorlatilag járadékjövödelmek, s ezért az államapparátus fölötti *de facto* kontroll azt jelenti, hogy a járadékok jelentős része magánkezekbe

juttatható. Nem véletlen, hogy az ilyen államokban igen gyakori a hadsereg közvetlen hatalomgyakorlása.

Végül azt is ki kell emelnünk, hogy az állam gyengesége egyben a lokális hatalmasok (arisztokraták, hadurak) relatíve nagyobb erejét jelenti, akik uralmuk alá hajtának bizonyos, a központi állam által nem kontrollált régiókat valamilyen helyi haderő segítségével, amit gyakran valamilyen lokális legitimációval kombinálnak (például etnikai motívumokkal, tradicionális családi vagy arisztokratikus hatalmi formákra való hivatkozásokkal). A huszadik század során többször is előfordult, hogy nemzeti felszabadító mozgalmakként induló szervezetek jutottak ilyen lokális hatalomhoz, majd az elhúzódó konfliktusok során fokozatosan amolyan lokális hűbéri rendszert hoztak létre. Az ilyen lokális kiskirályságok általában felszínre hozzák a kapitalista vállalkozói tevékenység maffiózói oldalát. A maffiák lényegében ragadozók, akik a termelési folyamaton élősködnek. Ha valahol a termelési folyamatok kismértékben monopolizáltak, és az egyes vállalatok profitabilitása alacsony, akkor a jelentős mennyiségű tőke felhalmozásának kevés módja közül az egyik az, hogy létrehoznak egyfajta monopolisztikus „tölcsért”, amelyen minden termelési folyamatnak keresztül kell mennie – és ezt a „kell”-t a nem-állami erőszak valamilyen formája biztosítja. A maffiák elsősorban az illegális áruk (mint pl. drogok) forgalmazásáról ismeretek, de gyakran szerepet vállalnak többé-kevésbé legális termelési folyamatokban is. A maffia-jellegű kapitalista vállalkozásnak természetesen inherens része, hogy életveszélyes magukra a maffiózókra nézve is. Ezért történelmileg nézve elmondhatjuk, hogy a maffiózók általában, ha sikerül valamennyi tőkét fölhalmozniuk, arra törekednek, hogy pénzüket tisztára mosva átalakuljanak legális vállalkozókká (gyakran erre már nem nekik, hanem csak gyerekeiknek van lehetőségük). Ott, ahol a szigorú állami szabályozás összeomlik, vagy hatóköre limitált, mindig vannak újonnan megjelenő maffiák.

Az egyik módja annak, ahogy az államok megpróbálják megerősíteni autoritásukat és hatalmukat, és csökkenteni a maffiák szerepét az, hogy saját lakosságukból megpróbálnak „nemzetet” kovácsolni. Nem kétséges, hogy a nemzetek mítoszok, abban az értelemben, hogy minden nemzet társadalmi konstrukció, s ebben a folyamatban az államnak mindig központi szerepe van. Egy nemzet létrehozásának része a nemzeti történelem megalkotása (ami jelentős mértékben föltalálást jelent), egy hosszú kronológia kialakítása és a nemzet állítólagos alapjegyeinek meghatározása (ami még akkor is megtörténik, ha a nemzetet alkotó lakosság jelentős része nem is rendelkezik az adott tulajdonságokkal).

A „nemzetállam” fogalmát fölfoghatjuk egyfajta aszimptotaként, amely felé minden állam közelíteni próbál. Bizonyos államok hivatalos filozófiája tagadja ezt, azt állítva, hogy „soknemzetiségű” vagy „nemzetek szövetsége” típusú államról van szó, de valójában még ezek az államok is arra törekednek, hogy létrehozzanak valamilyen egységes, az egész államot átfogó identitást. Erre jó példa a Szovjetunió, amely, ameddig csak létezett, mindig azt állította magáról, hogy „soknemzetiségű” állam, de ugyanakkor törekedett a „szovjet” nép gondolatának elterjesztésére is. Ugyanez mondható el pl. Svájjal és Kanadával kapcsolatban is. A nacionalizmus a státuszcsoport identitás egy típusa, valószínűleg mind közül a legfontosabb a modern világrendszer összetartása szempontjából, hiszen az államközi rendszerben elhelyezkedő szuverén államok struktúráján alapszik. A nacionalizmus az állami struktúrák nélkülözhetetlen, minimális kötőanyaga. Ha közelről megnézzük, azt láthatjuk, hogy a nacionalizmus nem pusztán a gyenge államokra jellemző jelenség. Valójában a nacionalizmus rendkívül erős a leggazdagabb országokban, még akkor is, ha ezekben nyilvánosan kevesebbet hangoztatják, mint a közepes erejű államokban. Még egyszer hangsúlyozzuk: a nacionalista motívumok nyilvános népszerűsítését az állami vezetők részéről úgy kell fölfogni mint törekvést az állam

megerősítésére, nem pedig annak jeleként, hogy az adott állam már eleve erős. Történelmileg nézve azt láthatjuk, hogy az államok három fő eszközt használtak a nacionalizmus elterjesztésére: az állami iskolarendszert, a kötelező sorkatonaságot és az állami ünnepségek rendszerét. Mind a három eszköz folyamatosan használatban van.

Az államok – mint ahogy már többször kiemeltük – az államközi rendszerbe ágyazottan léteznek, és relatív erejüket nem pusztán az mutatja, mennyire képesek hatalmukat határaikon belül hatékonyan érvényesíteni, hanem az is, mennyire képesek helytállni a teljes világrendszer kompetitív környezetében. Elvileg minden állam szuverén, de az erős államoknak sokkal könnyebb „beavatkozni” a gyenge államok belső ügyeibe, mint fordítva, és ezt mindenki jól tudja.

Az erős államok rendszeresen nyomást gyakorolnak a gyengébbekre, hogy az utóbbiak nyissák meg határaikat a termelési tényezők szabad áramlása előtt, kedvezve az erős államokban működő cégeknek – azonban a kölcsönös-ség bármiféle fölkínálása nélkül. A világkereskedelemmel kapcsolatos viták során az Egyesült Államok és az Európai Unió állandóan azt követeli, hogy a világ többi országa nyissa meg határait az előbbiek feldolgozóipari termékei és szolgáltatásai előtt. Ugyanakkor mind az USA, mind az EU meglehetősen határozottan elutasítja, hogy teljes mértékben megnyissa saját határait a perifériaállamok mezőgazdasági és textilipari termékei előtt, amelyek konkurenciát jelenthetnének saját termelőik számára. Az erős államok nyomást gyakorolnak a gyengébbekre amikor kikényszerítik, hogy a gyengébb államok az előbbiek számára elfogadható vezetőket válasszanak (és tartsanak meg a hatalomban), vagy hogy csatlakozzanak hozzájuk más gyengébb államok presszionálásában, az erős államok adott politikai igényeinek megfelelően. Az erős államok nyomást gyakorolnak a gyengébb államokra, amikor rákényszerítik őket, hogy adott kultúrpolitikát kövessenek – adott nyelvpolitikát,

oktatáspolitikát (pl. azt, hogy hol tanulhatnak külföldön az egyetemi hallgatók) és médiapolitikát –, amelyek tovább erősítik a hosszú távú kötődésüket az erősebb államokhoz. Az erős államok úgy is nyomást gyakorolnak még a gyengébbekre, hogy ráveszik őket, igazodjanak hozzájuk a nemzetközi kapcsolatok területén (szerződések, nemzetközi szervezetek). S míg az erős államok időnként megvásárolják a gyengébb államok egyes vezetőit, addig a gyengébb államok úgy vásárolják meg az erősebbek védelmét, hogy biztosítják a tőke szabad befektetését és repatriálását az erős államok tőkései számára.

A leggyengébb államok természetesen azok, amelyeket gyarmatoknak szoktunk nevezni. Gyarmatnak olyan adminisztratív egységet nevezünk, amely hivatalosan nem szuverén, és egy másik (általában távolabbi) állam fönntartósága alá tartozik. A modern gyarmatok kialakulása a világrendszer gazdasági expanziójához köthető. Az expanzió e folyamata során a centrum erős államai arra törekedtek, hogy újabb és újabb zónákat vonjanak be a modern világrendszer anyagcseréjébe. Időnként ezek a terjeszkedő centrumállamok olyan bürokratikus egységekbe ütköztek, amelyek elég erősek voltak ahhoz, hogy szuverén államoknak nevezzük őket, de ahhoz azért általában mégsem eléggé, hogy képesek lettek volna a terjeszkedőben lévő világrendszeren kívül maradni. A katonailag erős államok (amelyek általában Nyugat-Európában voltak találhatóak, de a listát ki kell bővíteni még az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és Japánnal is) olyan területekre is behatoltak, ahol igen gyenge politikai struktúrákkal kerültek szembe. Hogy biztosítsák ezeknek a területeknek a világrendszerbe való integrációját, a centrumállamok megszállták őket és területükön gyarmati rezsimeket állítottak föl. A gyarmati apparátusok épp olyan funkciókat láttak el az adott területeken, mint a szuverén államok: a tulajdonviszonyok garantálása, a határokon való átkelés szabályozása, a (mindig rendkívül korlátozott) politikai részvétel formáinak kialakítása, a

munkakörülményekről való döntés és gyakran annak meghatározása is, milyen típusú termelés folyjon (elsősorban) a gyarmat területén. Természetesen azok az emberek, akik mindezeket a döntéseket meghozták, szinte kizárólag a gyarmatosító hatalom által odaküldött személyek voltak, nem pedig a helyi lakosságból származók. A gyarmati hatalmak uralmukat és a pozíciók anyaországból származó emberekkel való feltöltését sajátos érvrendszerrel próbálták igazolni: egyrészt rasszista érvekkel a helyi lakosság kulturális alsóbbrendűségéről és alkalmatlanságáról, másrészt pedig a gyarmati hatóságok „civilizáló” szerepéről alkotott önigazolással.

A gyarmatosítás alapvető valósága az, hogy a gyarmati állam egyszerűen a leggyengébb, a legkisebb mértékű autonómiával bíró állam az államközi rendszeren belül, amely ezért maximálisan ki van szolgáltatva egy másik ország (az „anyaország”) cégeinek és magánszemélyeinek, ami a kizsákmányolás rendkívül magas fokát teszi lehetővé. Természetesen a gyarmatosító hatalom azon kívül, hogy keményen kontrollálta a gyarmat területén folyó termelési folyamatokat, arra is törekedett, hogy biztosítsa, a világrendszer más relatíve erős államai ne férhessenek hozzá a gyarmat erőforrásaihoz és piacaihoz, vagy csak minimális mértékben. Ezáltal viszont elkerülhetetlenül megjelentek előbb-utóbb a gyarmati lakosság körében a nemzeti felszabadítási mozgalmak, amelyek deklarált céljukként a függetlenség kivívását (azaz a szuverén államiság státuszát) jelölték meg. A nemzeti függetlenséget a felszabadítási mozgalmak vezetői úgy tekintették, hogy az az első lépés az ország (és lakossága) világrendszeren belüli relatív helyzetének javításához.

Ha azonban csak az erős államokat a gyenge államokkal összekötő viszonyokra figyelünk oda, akkor megvan annak a veszélye, hogy elhanyagoljuk az erős államok közötti, ugyanúgy kritikus jelentőségű viszonyokat. Ezek az államok definíciószerűen egymás riválisai. Mindegyik állam cégek

adott csoportja felé visel felelősséget – ezek a nemzeti gazdasági blokkok egymásnak szintén riválisai. De ahogy a nagy cégek közti versenyt is fékezi egy ellentmondás, ugyanígy van ez az erős államok versenyénél is. Miközben ugyanis minden állam küzdelmet folytat mindegyik másik állammal egyfajta – elvileg – zéró összegű játszma keretében, ugyanezeknek az államoknak közös érdeke az államközi rendszer, illetve a modern világrendszer egészének összetartása. Ezért az államok külpolitikája általában egyszerre tartalmaz olyan elemeket, amelyek az államközi rendszer viszonyait anarchikus, konfliktuózus irányba sodorják és olyanokat, amelyek az államközi rendszer koherenciáját és rendezettségét erősítik. Ennek az eredménye, mint ahogy az várható, olyan struktúrák összessége, amelyekre e két véglet (az anarchia illetve a teljes koherencia és rendezettség) közötti állapot jellemző.

A konfliktusoknak ebben az ellentmondásos folyamatában nem szabad megfélekednünk a félperiféria államainak speciális szerepéről. Ezek a közepes erejű államok hatalmas energiákat fordítanak arra, hogy – minimum – megtartsák pozíciójukat a középmezőnyben, de számításaikban és reményeikben természetesen az a lehetőség is ott szerepel, hogy esetleg följebb léphetnek a világrendszer hierarchiájában. Az állam a félperiféria országaiban hatalmát meglehetősen tudatosan használja arra, hogy javítsa az ország státuszát a termelészerkezet szempontjából, a felhalmozás dinamikája szempontjából és a katonai erő szempontjából. A félperiféria országai előtt álló alternatíva meglehetősen egyszerű: vagy sikerül följebb lépniük a hierarchiában (vagy legalább megőrizni eredeti pozíciójukat) vagy pedig mások fogják lejjebb szorítani őket.

Ezért szövetségeseiket és (gazdasági) kitörési pontjaikat meggondoltan és gyorsan kell kiválasztaniuk. A félperiféria országai ugyanis elsősorban egymással versenyeznek. Ha például egy Kondratyev-ciklus B-fázisában végbe megy valamilyen korábbi vezető iparág jelentős mérté-

kü áthelyeződése, akkor ennek a folyamatnak általában a félperiféria országai lesznek a célpontjai. Azonban nem *minden* félperiféria-ország lesz az áthelyeződés célpontja, sőt, lehetséges, hogy csak egy vagy két országba fogják áttelepíteni az adott iparágat. Az egész világrendszer termelészerkezetében nincs meg rá a kapacitás, hogy ez a fajta áthelyeződés (amelyet „gazdasági fejlődésnek” szoktak nevezni) párhuzamosan túl sok országba történjen meg. Az, hogy mondjuk tizenöt ország közül melyik lesz egy iparág áthelyeződésének célállomása, előre nehezen megjósolható, sőt gyakran visszatekintve is nehéz megmagyarázni a pontos mechanizmust. Amit viszont könnyű megérteni, az az, hogy nem lehet egyszerre minden ország szerencsés kiválasztott, máskülönben a profitok szintjében hirtelen és meredek zuhanás következne be.

Az erős államok egymással folytatott versenye, és a félperiféria-államok státuszuk javítására és befolyásuk növelésére irányuló állandó erőfeszítései miatt folyamatos az államok közötti rivalizálás, ami általában valamiféle „erőegyensúlyban” fejeződik ki: ez alatt olyan szituációt értünk, amikor egyetlen állam akarata sem érvényesül automatikusan az államközi rendszerben. Ez nem jelenti azt, hogy az erősebb államok ne törekednének épp ilyen jellegű hatalmi helyzet elérésére. A dominancia elérésének azonban két, meglehetősen eltérő módja van. Az egyik a világgazdasági rendszer átalakítása világbirodalomká. A másik pedig a világrendszeren belüli (bevett kifejezéssel élve) hegemonia kialakítása. Fontos ennek a két modalitásnak a megkülönböztetése és annak a megértése, miért nem volt képes soha egyetlen állam sem a modern világrendszer világbirodalomká váló átalakítására, ugyanakkor többször is előfordult már, hogy egy-egy állam képes volt a hegemonia elérésére.

Világbirodalom alatt azt értjük, amikor egyetlen politikai autoritás uralja az egész világrendszert. Az utóbbi ötszáz évben számos komolyabb kísérlet is történt efféle világbiro-

dalmak létrehozására. Az első ilyen kísérlet V. Károlyé volt a tizenhatodik században (amelyet szerényebb formában utódai is folytattak). A második Napóleoné a tizenkilencedik század elején. A harmadik pedig Hitleré a huszadik század közepe felé. Mindhárom kísérlet rendkívül nagyszabású volt – és végül mindhárom elbukott, miután képtelennek bizonyult céljai elérésére.

Hegemónia eléréséről azonban három nagyhatalom esetében is beszélhetünk, habár ez a hegemon státusz mindig csak relatíve rövid ideig tartott. Az első ilyen sikeres hegemonia az Egyesült Tartományoké (a mai Hollandia) volt a tizenhetedik század derekán. A második hegemon hatalom az Egyesült Királyság volt a tizenkilencedik század közepén. Az (eddig) utolsó hegemon pedig az Egyesült Államok volt, a huszadik század középső évtizedeiben.

Ami miatt azt mondhatjuk, hogy ezek az országok hegemonok voltak, az az, hogy bizonyos ideig képesek voltak meghatározni az államközi rendszer alapszabályait, uralni a világgazdaságot (a termelés, a kereskedelem és a pénzügyek területén egyaránt), érvényesíteni politikai akaratukat úgy, hogy csak minimális mértékben kellett katonai erejükkel élniük (amelyben egyébként szintén nem szűkölködtek), és kialakítani azt a kulturális formanyelvet, amely a világra való reflektálás elsődleges eszközévé vált.

Itt két kérdést kell föltennünk. Az első a következő: miért nem volt lehetséges soha a világgazdaság világbirodalom-má való átalakítása, miközben a hegemonia elérése igen? A második pedig az: miért van az, hogy a hegemonia soha nem tartott sokáig? Ha fölidézzük mindazt, amit eddig elmondtunk, akkor bizonyos értelemben nem is olyan nehéz megválaszolni ezeket a kérdéseket. Láttuk, hogy az a sajátos szerkezet, amely a világgazdasági rendszereket jellemzi (globális munkamegosztás, állami struktúrák sokasága, amelyek egy államközi rendszerbe kapcsolódnak össze, és kultúrák sokasága egy domináns geokultúra kontextusán belül), különösen összeillik a kapitalista rendszer

szükségleteivel. A világbirodalmak viszont megfojtánák a kapitalizmust, ugyanis a „világbirodalom” nem jelent mást, mint hogy létezik egy olyan politikai struktúra, amely képes a tőke vég nélküli felhalmozásának prioritását saját szükségletei alá rendelni. Természetesen épp ez az, ami a modern világrendszer megszületése előtt létezett világbirodalmakkal történt. Valahányszor egy állam szándékot mutatott arra, hogy a világrendszert világbirodalommal alakítsa, rá kellett jönnie, hogy előbb-utóbb beleütközik a világgazdaság legjelentősebb tőkés vállalatainak ellenállásába.

De akkor hogyan lehetséges, hogy bizonyos államok mégis képesek voltak a hegemon státusz elérésére? A hegemonia – mint ahogy az a történelemben sokszor kiderült már – nagyon is hasznos lehet a tőkés vállalatok számára, különösen, ha a vállalatok politikai kapcsolatban állnak a hegemon hatalommal. A hegemonia tipikusan a korábbi világrend relatív összeomlásának hosszú időszaka után tud kiépülni. Ez az összeomlás gyakran ölti egy „harmincéves háború” alakját. Ezekre a háborúkra az jellemző, hogy a világrendszer minden fontosabb helyszínét érintik és általában egy (feltételezhetően) *világbirodalom* felépítésére törekvő hatalom körüli szövetséget állítanak szembe egy másik szövetségi rendszerrel, melynek középpontjában tipikusan egy (feltételezhetően) *hegemoniára* törekvő hatalom áll. A hegemonia létrehozza azt a szükséges stabilitást, amely mellett a tőkés vállalatok és különösen az erősen monopolizált vezető iparágak jól tudnak működni. A hegemonia általában népszerű és támogatást élvez az egyszerű emberek tömegei körében, mert az ő szemükben úgy tűnik, a hegemonia stabilitása nem csak a rendet garantálja, hanem egyben a nagyobb jövőbeli jólétet is.

De akkor miért nem tart a hegemonia örökké? Ahogy a termelésnél a kvázi-monopóliumok elpusztítják önmagukat, úgy a hegemoniáknál a kvázi-abszolút hatalom teszi ugyanezt. Ahhoz, hogy egy állam hegemon hatalommá

válják, létfontosságú, hogy területén elősegítse a termelés lehető leghatékonyabb módjainak elterjedését, létrehozva a hegemonia anyagi bázisát. A hegemonia fönntartásához azonban a hegemon hatalomnak olyan politikai és katonai funkciókat kell betöltenie, amelyek egyrészt költségesek, másrészt pedig fölemésztik az adott hatalom erejét. Egy idő után (általában nem is olyan sok idő után) más államok is korszerűsítik termelészerkezetüket, aminek következtében a hegemon hatalom gazdasági fölénye fokozatosan minimálisra csökken, végül pedig megszűnik. Ezzel pedig politikai dominanciájának napjai is meg vannak számlálva. S ekkor kényszerül rá először igazán, hogy bevesse katonai erejét is: az pedig, hogy katonai eszközökhöz nyúl, nem csak gyöngeségének jele, hanem a további hanyatlás okává is lesz. A „birodalmi” haderő használata gazdaságilag és politikailag is aláássa a hegemon hatalmat, amelynek katonai kalandjait – először külföldön, majd az országon belül is – egyre többen látják a gyengeség, mintsem az erő jelének. Ami pedig az uralkodó kulturális formanyelvet illeti, a hanyatló hegemonnak egyre többször kell azzal szembe-sülnie, hogy saját nyelve nemcsak, hogy nem meghatározó többé, hanem kezd elavulttá válni és már nem fogadják el automatikusan mindenhol.

Ahogy egy hegemon hatalom hanyatlása megkezdődik, mindig megjelennek mások, akik megkísérelnek a helyére lépni. De ehhez a „helycseréhez” sok időre van szükség, végső soron pedig egy újabb „harmincéves háborúra”. Mindezeket tekintetbe véve elmondhatjuk tehát: a hegemonia kritikus jelentőségű, ciklusokban változó és mindig viszonylag rövid ideig tartó jelenség. A kapitalista gazdaságnak szüksége van az államokra, az államközi rendszerre és a hegemon hatalmak periodikus megjelenésére. De a kapitalisták számára soha nem ezeknek a struktúráknak a fönntartása, még kevésbé a tisztelete a prioritás. A prioritás számukra mindig a tőke vég nélküli felhalmozása marad – ezt a célt pedig a politikai és kulturális dominancia szüntelenül moz-

gásban lévő rendszere biztosítja legjobban, amelyen belül a tőkés vállalatok szabadon manőverezhetnek, törekedve az államok támogatásának megszerzésére, de ugyanakkor kibújva túlzott dominanciájuk alól.

4. A modern világrendszer geokultúrájának létrehozása: ideológiák, társadalmi mozgalmak és a társadalom tudománya

A francia forradalom – mint már megjegyeztük – fordulópontot jelentett a modern világrendszer kultúrtörténetében. Két olyan alapvető változást hozott magával, amelyekről elmondhatjuk, hogy a modern világrendszer geokultúrájának alapját jelentik: a forradalom egyrészt elfogadottá tette a politikai változást, másrészt újraalkotta a szuverenitás fogalmát, amelynek középpontjában ettől fogva a nép állt, melynek tagjai „állampolgároknak” minősültek. A nép fogalmának pedig – mint már elmondtuk – elvileg a befogadás lett volna a lényege, a gyakorlatban azonban igen sokakat kizárt magából.

A modern világrendszer tizenkilencedik és huszadik századi politikátörténete annak a vitának a története egyben, hogy hol húzódjon a választóvonal a nép teljes jogú tagjai (azaz az állampolgárok) és a népből kirekesztettek között. Ez a vita azonban egy *olyan geokultúra keretein belül zajlott, amely mindenki befogadását, a teljes jogkiterjesztést deklarálta céljaként, illetve az ilyen társadalmat definiálta a jó társadalomként.* Ennek a politikai dilemmának a kihordása három különböző területen zajlott le: az ideológiai küzdelmek, a rendszerellenes mozgalmak és a társadalomtudományok területén. Ezek egymástól független, elkülönült területeknek tűntek és ezt is állították magukról. Valójában azonban számos ponton szoros kapcsolat volt közöttük. Vizsgáljuk meg külön-külön a három terület mindegyikét.

Az ideológia többet jelent, mint gondolatok, vagy elméletek halmazát. Több mint egy morális elkötelezettség, vagy világnézet. Az ideológia olyan koherens, a társadalmi

térben alkalmazható stratégia, amelyből konkrét politikai következtetések vezethetők le. Ezért bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a korábbi világrendszerekben nem volt szükség ideológiákra, sőt a modern világrendszerben sem, egészen addig, amíg a francia forradalom által meghonosított két alapvető újdonság (a politikai változás normális és elfogadott dologként való fölfogása, valamint az ezeket a változásokat előidéző állampolgár fogalma) nem vált a politikai intézmények strukturális alapelvévé. Az ideológiák jelenléte ugyanis előfeltételezi, hogy konkurens stratégiával rendelkező, egymással versenyhelyzetben lévő társadalmi csoportok vannak jelen, eltérő elképzelésekkel a változás kívánatos irányáról és vezetőiről. A modern világrendszer alapideológiái a francia forradalmat követően, arra válaszképpen jöttek létre.

A három nagy ideológia közül az elsőszülött a konzervativizmus volt. Ez azoknak az embereknek a hitvallása volt, akik úgy gondolták: a francia forradalom és az általa képviselt alapelvek társadalmi katasztrófát okoztak. A forradalom kitörése után szinte azonnal megszületett néhány alapvető konzervatív szöveg: először Edmund Burke könyve Angliában, 1790-ben, majd Joseph de Maistre több írása Franciaországban. Mindkét szerző magát korábban mérsékelt reformernek tartotta. Azonban a forradalom hatására mindketten egy ókonzervatív ideológia felé fordultak, válaszképpen arra, ami szemükben a társadalom alaprendjébe való veszélyes és radikális beavatkozási kísérlet volt.

Ami különösen földühítette a két gondolkodót, az az a gondolat volt, hogy a társadalmi berendezkedés szabadon alakítható és jobbá tehető, s hogy a változást fölgyorsító tudatos politikai beavatkozás lehetséges és kívánatos is. A konzervatívok az efféle beavatkozást a legveszélyesebb hübrisz megnyilvánulásának tartották. Saját elképzeléseiket az ember erkölcsi hajlamairól mély pesszimizmus jellemezte, ezért hamisnak és elviselhetetlennek látták

a francia forradalom vezetőinek mély optimizmusát. A konzervatívok úgy látták, bármilyen súlyos hibákkal is rendelkezik a társadalmi rend amelyben élünk, így még mindig kevesebb tér nyílik az emberi gonoszság számára, mint akkor, ha a fönti hübrisz által vezérelt emberek szabad utat kapnak és maguk kezdenek el intézményeket létrehozni. 1793 és a Terror időszaka után – amely során forradalmárok más forradalmárokat küldtek a vérpadra azért, mert nem voltak eléggé radikálisak forradalmiságukban – a konzervatív ideológusok általában úgy érveltek, a forradalmak természetükből adódóan, szinte elkerülhetetlenül ilyen rémuralomhoz vezetnek.

A konzervatívok ellenforradalmárok voltak. „Reakciósak”, a szónak abban az értelmében, hogy a forradalom jelentette drasztikus változásokra reagáltak, és a forradalom előtti rend (az akkoriban elterjedő kifejezéssel élve: az *ancien régime*) restaurálását kívánták. A konzervatívok nem álltak föltétlenül szemben a szokások és a szabályok mindenféle változásával vagy evolúciójával. Egyszerűen csak rendkívüli óvatosságot szorgalmaztak, és ragaszkodtak ahhoz, hogy bármiféle változásokról van is szó, csak a tradicionális társadalmi intézmények felelős vezetői dönthetnek felőlük. Különös gyanakvással tekintettek arra a gondolatra, hogy a társadalom minden tagja állampolgárrá – azaz egyenlő jogokkal és kötelességekkel bíró személlyé – válhat. Szerintük ugyanis a legtöbb ember nem rendelkezett (és soha nem is fog rendelkezni) megfelelő ítélőképességgel ahhoz, hogy fontos szociális és politikai kérdésekben döntést hozzon. Ehelyett a konzervatívok hitüket a hierarchikus politikai és egyházi struktúrákba vetették – természetesen a hagyományos „nagy” intézményekbe, de bizonyos értelemben még ennél is inkább a *lokális* struktúrákba: a legjobb családokba, a „közösségbe” és bármibe, amit helyi előkelőségek vezettek. És természetesen hitet tettek a család mellett is, pontosabban a hierarchikus, patriarchális családstruktúra mellett. Ez a hierarchiába (mint egyszerre elkerülhetetlen és

kíváncsi jelenségekbe) vetett hit a konzervativizmus legfőbb ismertetőjele.

A konzervatívok politikai stratégiája világos volt: visszaállítani és fenntartani ezeknek a tradicionális intézményeknek az autoritását, és elfogadni (valamint másokkal elfogadtatni) tanításait. Ha ez azt jelentette, hogy a politikai változás folyamata nagyon lelassul, vagy megáll, hát legyen. Ha a tradíció intézményei a lassú változások bevezetése mellett döntöttek, akkor – mondták a konzervatívok – legyen így. A hierarchia tisztelete, vélekedtek, az egyetlen dolog, ami garantálhatja a rend fenntartását. A konzervatívok tehát irtóztak a demokrácia intézményétől, mert úgy látták, az a hierarchia tiszteletben tartásának végét jelenti. Szintén gyanakvással szemlélték az oktatás széles néprétegekre való kiterjesztését, mert elképzelésük szerint az oktatási rendszert az elit kádereinek kiképzésére kell korlátozni. A konzervatívok szerint a szakadék, ami a felső és alsó osztályok képességei között van, nemcsak szükségszerű, hanem az emberi alaptermészet visszatükröződése, és ezáltal az isteni rend szerint való.

Ha a francia forradalomról szűk értelemben beszélünk, akkor tulajdonképpen azt mondhatjuk, elég rövid ideig tartott. A forradalmi rezsimből végül létrejött Napóleon Bonaparte rendszere, aki a forradalom univerzalisztikus magabiztosságát és térítői lelkesedését a francia birodalmi terjeszkedés formájában vitte tovább, igazolásképpen Franciaország forradalmi örökségét fölhasználva. Politikailag a konzervatív ideológia 1794-et követően mindenhol előretörőben volt, és Napóleon 1815-ös veresége után úgy tűnt, hatalma biztosítva lesz a Szent Szövetség által uralt Európában. Mindazok, akik addig azt gondolták, hogy az *ancien régime*-hez való visszatérés egyrészt nem kíváncsi, másrészt nem is lehetséges, kénytelenek voltak rendezni soraikat és fölépíteni egy rivális ideológiát a konzervativizmussal szemben. Ez a rivális ideológia a liberalizmus néven vált ismertté.

A liberálisok célja az volt, hogy megszabaduljanak a stigmától, amelyet a jakobinus rémuralomhoz való bármiféle kötődés jelentett, és mégis megőrizték a francia forradalom szellemiségének lényegét. A liberálisok ragaszkodtak ahhoz, hogy a változás nem csak normálisnak tekinthető, hanem kívánatos is, mivel az emberi történelmet a jó társadalom felé tartó szüntelen haladás jellemzi. Azt készséggel elismerték, hogy a túlságosan gyors változás könnyen visszaüthet (ez a történelem során valóban többször megtörtént), de mégis, szemükben a *tradicionális* hierarchiák fönntarthatatlanok és alapvetően illegitimek voltak. A francia forradalom számukra legvonzóbb szlogenje a következő volt: „a tehetség előtt nyitva áll minden pálya” (*la carrière ouverte aux talents*) – ezt a gondolatot ma mint „esélyegyenlőséget” vagy „meritokráciát” ismerjük inkább. A liberálisok ilyen szlogenek köré építették föl ideológiájukat. A liberalizmus hívei általában megkülönböztették a hierarchia különböző típusait. Voltak olyan hierarchiák, amelyeket ők maguk is *természetes* hierarchiáknak tekintettek, s ezek ellen nem is volt kifogásuk. Amivel szembe akartak szállni, az elsősorban az *örökletes* hierarchia volt. A természetes hierarchiák – érveltek – nemcsak természetesek, hanem elfogadhatók is a lakosság többsége számára, s ezért a társadalmi rend legitim és állandóan újra legitimálódó alapját képezik. Az örökletes hierarchiákról ezzel szemben nem mondható el ugyanez, mivel ezek lehetetlenné teszik a társadalmi mobilitást.

A magukat a „Rend Pártjaként” beállító konzervatívokkal szemben a liberálisok úgy prezentálták magukat mint a „Haladás Pártja”. A társadalmi szituáció megváltoztatása az intézmények állandó *reformját* követelte meg. A következő társadalmi változás azonban természetes ütemben kell, hogy történjen – se nem túl lassan, se nem túl gyorsan. A liberálisok által fölvetett kérdés az volt, hogy ki hajtsa végre ezeket a szükséges reformokat. A tradicionális hierarchiákban – legyenek azok nemzetiek vagy lokálisak, egyháziak vagy világiak – nem bíztak. De hasonló gyanak-

vást tápláltak a lakosság széles rétegei, a „csőcselék” iránt is, akiket alapvetően tanulatlannak, következésképpen irracionálisnak tartottak.

Ez pedig összességében azt jelentette – vonták le a konklúziót a liberálisok –, hogy egyetlen társadalmi csoport van csak, amely alkalmas arra, hogy levezényelje a reformokat és felelősséggel döntsön arról, milyen változtatások szükségesek: ez a szakértők csoportja. A szakértők, definíció szerint, átlátják saját szakterületük viszonyait, s ezért az adott területen ők a legalkalmasabbak arra, hogy megfogalmazzák, milyen reformok szükségesek és kívánatosak. A szakértők alapos oktatásuk miatt hajlanak az óvatosságra, valamint a gyors és mély helyzetfelismerésre. Átlátják a változásnak mind a lehetőségeit, mind az esetleges zsákutcáit. Mivel minden *tanult* ember valaminek a szakértője, ebből következett, hogy az állampolgári szerep nekik kell, hogy megadassék. Később talán mások is megkaphatják ezeket a jogokat, amennyiben megkapják a szükséges oktatást, amely által immár csatlakozhatnak a racionális, tanult emberek társadalmához.

De milyen oktatásról volt itt szó? A liberálisok mellett érveltek, hogy az oktatás súlypontjának át kell helyeződnie a tudás „tradicionális” formáiról (mai kifejezéssel élve: a humán tudományokról) a természettudományokra, amelyek az alkalmazható tudás egyetlen biztos teoretikus bázisát képezik. A természettudományoknak (amelyek az elképzelés szerint nem csak a teológiát kell, hogy helyettesítsék, hanem a filozófiát is) köszönhetően szabad út nyílt az anyagi és technológiai fejlődés és ezáltal a morális fejlődés előtt is. Minden szakértő közül a természettudós jelentette az intellektuális munka abszolút csúcsát, a *summum bonum*-ot. A liberalizmus számára tehát csak azok a politikai vezetők voltak a társadalom jövőbeli jólétének megbízható szolgálói, akik programjukat tudományos ismeretekre alapozták. Mint látható, a liberalizmus a társadalmi változással kapcsolatos attitűdjeit tekintve meglehetősen mérsékelt ideológia. Ezt

a mérsékletet, politikai értelemben vett „centrizmusukat” a liberálisok mindig is hangsúlyozták. Az 1950-es években a vezető amerikai liberális ifj. Arthur Schlesinger, amikor könyvet írt a liberalizmusról, a következő címet adta neki: *Az életfontosságú centrum* [The Vital Center].

A tizenkilencedik század első felében az ideológiai mezőt lényegében a konzervatívok és liberálisok közötti küzdelem jellemezte. Nem igazán volt semmilyen egyéb erősebb csoport, amely radikálisabb ideológiát hirdetett volna. Azok, akik mégis valamilyen radikálisabb álláspont felé hajlottak, gyakran a liberális mozgalmakhoz csatlakoztak afféle függelékként, vagy pedig megpróbálták létrehozni valamilyen aprócska miliőt az ellenzéki vélemények számára. Ezek az emberek magukat a „demokrata”, a „radikális” vagy a „szocialista” szóval írták le. Természetesen a konzervatívok iránt nem viseltettek sok rokonszenvvel. Ugyanakkor számukra úgy tűnt, hogy a liberálisok – akik ugyan elfogadták a változás szükségességét és (legalábbis elméletben) támogatták az állampolgárság gondolatát – borzasztóan óvatoskodók és valójában félnek a fundamentális változástól.

Az 1848-as „világforradalom” volt az, ami az ideológiai panorámát kétpólusú rendszerből (konzervatívok versus liberálisok) hárompólusúvá alakította át: a jobbszélen a konzervatívokkal, a liberálisokkal a centrumban és a balszélen a radikálisokkal. Mi történt 1848-ban? Lényegében két dolog. Egyrészt, ez volt a modern történelem első valódi „társadalmi forradalma”. Nagyon rövid ideig úgy tűnt, hogy a nagyvárosi munkások által támogatott mozgalom valamilyen mértékű hatalomra tesz szert Franciaországban, és jelszavai más országokban is bizonyos visszhangra találnak. Ez a kezdeményezés nem sokáig tudott politikailag a felszínen maradni. Mégis ijesztő jelenség volt ez a hatalom és a különböző privilégiumok birtokosai számára. Ezzel párhuzamosan egy másik forradalom (vagy inkább egy egész sor forradalom) is lejátszódott, amelyet a történészek a „népek tavaszaként” szoktak emlegetni. Egész sor európai országban nemzeti,

nacionalista felkelések robbantak ki. Ezek a felkelések ugyan mind sikertelennek bizonyultak, mégis mélységesen megrémítették a hatalom birtokosait. A radikális politikának és a nacionalizmusnak ez a kombinációja egy olyan mintázat első megjelenése volt, amely a következő száz évben (és azután is) meghatározó sajátása lett a világrendszernek: innentől fogva a rendszerellenes mozgalmak folyamatosan kulcsszereplői voltak a világtörténelemnek.

1848 világforradalma hirtelen föllángolás volt, amelyet kioltottak, majd a kíméletlen represszió évei következtek. De a forradalom alapvető stratégiai, azaz ideológiai kérdéseket vetett föl. A konzervatívok számára a tanulság világos volt. Metternich herceg vakon reakciós politikája, amelyet negyven éven át folytatott mint a Habsburg-birodalom kancellárja (elsősorban mint külügyminisztere) és mint a minden európai forradalmi mozgalmat elfojtani próbáló Szent Szövetség irányító szelleme, nem vezet a kívánt eredményekhez. Ez a taktika hosszútávon nem segítette elő sem a tradíciók megőrzését, sem pedig a fönnálló rend védelmét. Ehelyett inkább ideális táptalaja volt a haragnak, a neheztelésnek és a fölforgató szervezetek burjánzásának, ezáltal végső soron aláaknázza azt a rendet, amelyet megőrizni hivatott volna. A konzervatívoknak rá kellett ébredniük, hogy az egyetlen ország, amely 1848-ban sikeresen elkerülte a forradalmi helyzet kialakulását, Anglia volt, annak ellenére, hogy a megelőző évtizedben ebben az országban működtek Európa legjelentősebb radikális mozgalmai. A dolog nyitja – úgy tűnt – a Sir Robert Peel által hirdetett és gyakorolt sajátos konzervativizmusban rejtett, amely a megfelelő időben (korlátozott) engedelmeyeket tett ezeknek a mozgalmaknak, ezáltal csökkentve a radikális politika vonzerejét hosszú távon. A következő két évtizedben egész Európában elterjedtek ezek a peel-i taktikák, a nemcsak Angliában, de Franciaországban és Németországban is sikeresen alkalmazott „fölvilágosult konzervativizmus” képében.

Eközben a radikálisok is levonták a maguk stratégiai következtetéseit a forradalmi hullám kudarcából. Többé már nem akarták a liberalizmus csatolmányainak szerepét játszani. Egyúttal azonban tisztán megmutatkoztak a spontaneitás súlyos korlátai is, márpedig ez volt a radikálisok egyik fő eszköze 1848 előtt. A spontán erőszak azonban olyan hatással bírt csak, mint amikor egy darab papírt meggyújtunk: a tűz egy pillanatra föllángol, de épp oly gyorsan ki is alszik. Az effajta erőszak tehát nem bizonyult hatékony eszköznek a társadalmi változás elérésére. Bizonyos radikálisok 1848 előtt ezzel a módszerrel az utópikus közösségek létrehozásának alternatíváját állították szembe, lemondva a szélesebb társadalmi hatásról. De ez a projektum a legtöbb ember számára nem volt túl vonzó és a társadalmi rendszerre még annál is kisebb hatással bírt, mint a spontán lázadások. A radikálisok tehát hatékonyabb alternatív stratégia után kezdtek el kutatni és ezt az önszerveződésben találták meg – a szisztematikus, hosszú távra építő önszerveződésben, amely politikailag előkészíti a talajt a fundamentálisabb társadalmi változás számára.

És végül, a liberálisok is levonták a maguk következtetését az 1848-as forradalmakból. Be kellett, hogy lássák, nem elégséges amellett érvelni, hogy helyesebb a szakértőkre támaszkodni az ésszerű és rendezett társadalmi változás eléréséhez. A liberálisok most már úgy látták: az ügy képviselői aktívan részt kell, hogy vegyenek a politikai küzdelmekben, hogy a döntéseket végül valóban a szakértők hozhassák meg. A liberálisok számára ez azt jelentette, hogy egyszerre kellett szembenézniük régi riváisaikkal, a konzervatívokkal és az ekkoriban megjelenő újabb kihívókkal, a radikálisokkal. Amennyiben a liberálisok továbbra is azt akarták, hogy magukat mint a politikai centrumot definiálhassák, ehhez olyan programot kellett alkotniuk, amely követeléseiben „centrista” volt és olyan taktikát, amellyel magukat a változásokkal makacsul szembenálló konzervatívok és az azonnali és gyors változásokat követelő

radikálisok közé tudták pozícionálni, mintegy a két véglet közötti arany középútként.

Az 1848 és az első világháború közti időszakban a modern világrendszer centrumállamaiban fokozatosan kikristályosodtak a liberális program részletei. Ezek az országok arra törekedtek, hogy magukat „liberális állammá” tegyék – azaz olyan állammá, amelynek jogrendje az állampolgárság fogalmán alapul, ahol jogi garanciák védik az állampolgárokat az állami önkénnyel szemben és ahol a közéletet bizonyos mértékű nyitottság jellemzi. A liberálisok által kidolgozott programnak három alappillére volt: az első a választójog fokozatos kiterjesztése, ezzel egyidejűleg és ennek kritikus előfeltételeként az oktatási rendszer expanziója; a második az állam szerepének kiszélesítése a munkajogi-munkavédelmi szabályozásban, az egészségügyi rendszer kiépítésében (és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférésben) és az egyes állampolgár életében föllépő jövedelemfluktuációk kiegyenlítésében; a harmadik pedig az ország állampolgárainak egy „nemzetbe” való összekovácsolása. Ha jobban megnézzük, ez a három elem nem más, mint a „szabadság, egyenlőség, testvériség” szlogenjének konkrét politikai programra való lefordítása.

Ezzel a liberális programmal kapcsolatban két fő dolgot kell megjegyezni. Az első az, hogy az első világháború kitöréséig – legalábbis a páneurópai világban – ennek a programnak nagy része valósággá vált. A második pedig, hogy nem mindig a liberális pártok voltak azok, amelyek ténylegesen fő szerepet játszottak a program megvalósításában. Némileg talán furcsa módon, a liberális program megvalósítói az esetek jelentős részében egyáltalán nem a liberálisok voltak: ez annak következményeként vált lehetségessé, hogy a három nagy politikai stratégia mindegyikében jelentős revíziók történtek 1848 forradalmai után. A liberálisok a forradalmi hullámot követően némileg visszavonultak, megijedve saját programjuk végső konzekvenciáitól: attól féltek, saját programjuk esetleg egy újabb

1848-hoz hasonló robbanást válthat ki. A konzervatívok viszont a maguk részéről úgy döntöttek, a liberális program nem is olyan túlzó, sőt alapvetően ésszerű. Ennek jegyében hozzá is kezdtek törvényekbe iktatásához: Disraeli a választójog kiterjesztésével, III. Napóleon a szakszervezetek legalizálásával, Bismarck pedig a jóléti állam fölépítésével. Ami a radikálisokat illeti, minden ellenérzésük ellenére támogatták ezeket a korlátozott reformokat, sőt nyilvánosan is kiálltak mellettük, közben folytatva saját szervezeteik létrehozását, készülve arra, hogy a jövőben majd egyszer átvegyék a kormányzást is.

A három ideológiának e taktikai súlyponteltolódásai azt eredményezték, hogy a liberális program lényegében az egész geokultúra közös meghatározó jegyévé vált, mivel a konzervatívok és a radikálisok a liberalizmusnak mintegy klónjaivá váltak, a köztük és a liberalizmus között lévő különbségek pedig egyre inkább marginálisnak, mintsem fundamentálisnak kezdtek tűnni. Különösen a „testvériségnél”, a hármas szlogen harmadik tagjánál láthatjuk a három ideológiai alappozíció jelentős közeledését. Hogyan lehet létrehozni egy nemzetet? Úgy, hogy világossá tesszük, hogyan rekeszti ki az állampolgárság fogalma a „kintlévőket” a nemzet fogalmából. A nemzet létrehozásához ezen kívül szükséges a nacionalizmus elterjesztése. A tizenkilencedik század során a társadalom nacionalizmussal való átítatása elsősorban három intézmény révén történt: az általános iskolákon, a hadseregen és a nemzeti ünnepek rendszerén keresztül.

Az általános iskolai rendszer a liberálisok legfőbb büszkesége volt, amelyet a radikálisok is méltattak, a konzervatívok pedig hajlandók voltak elfogadni. Ez a rendszer állampolgárokat csinált a munkásokból és a parasztokból, azaz olyan embereket, akik rendelkeztek azokkal a minimális képességekkel, amelyek szükségesek voltak a hazafias kötelességek ellátásához: ez az olvasás, az írás és a számolás híres triója. Az iskolák a diákokba plántálták a

honpolgári erényeket, fölülírva a család közvetítette partikularizmusokat és előítéleteket. Mindenekelőtt azonban: megtanították a nemzeti nyelvet. A tizenkilencedik század elején kevés európai országról lehetett elmondani a gyakorlatban, hogy nemzeti nyelvvel rendelkezett. A század végére szinte az összesről.

A nacionalizmus érzetét a mindenkori ellenségekkel szembeni gyűlölet fogja össze. A legtöbb centrumállam mindent megtett azért, hogy belenevelje lakosságába ezt a gyűlöletet valamelyik szomszédos állammal szemben, ilyen vagy olyan indokkal. De volt a gyűlöletnek egy másik formája is, amely végső soron még fontosabb volt ennél: ez az Európán kívüli világhoz való viszonyulásban nyilvánult meg. Ennek a gyűlöletnek intézményesített formája a *rasszizmus* volt. Legjellemzőbb kifejeződési formája a „civilizáció” elterjesztésének gondolata – „a” civilizációé, egyes számban, ami kifejezte, hogy csak az európai civilizáció érdemli meg ezt a nevet. A pán-európai világ, amely gazdaságilag és politikailag is uralta a világrendszert, magát úgy definiálta mint annak a civilizációs folyamatnak a kulminációját, amely – általában így vélekedtek – Európa (vélt) antikvitásbeli gyökereitől egészen a modern európai kultúráig törés nélkül ível. Saját civilizációs és technológiai szintjére hivatkozva a tizenkilencedik századi pán-európai világ kötelességének nyilvánította, hogy saját berendezkedését kulturális és politikai tekintetben is mindenki másra rákényszerítse – gondoljunk csak Kipling „Fehér ember terhe” c. versére, az Egyesült Államokban uralkodó „nyilvánvaló elhivatottság” [manifest destiny] elképzelésére, vagy a francia *mission civilisatrice*-ra [civilizációs misszió].

A tizenkilencedik század tehát a kiújult direkt imperalizmus és gyarmatosítás százada lett, ami kiegészült a fönti (rasszista) mozzanattal. A gyarmati hódítás immár nem egyszerűen egy állami politika (vagy akár az egyházak által bátorított állami politika) volt. Támogatása az egész nemzet szenvedélyévé, az állampolgárok hazafias

kötelességévé vált. S a liberális programnak ezt az utolsó aspektusát a konzervatívok a legnagyobb hévvel ragadták meg, tökéletes eszközt látva benne az osztályellentétek tompítására és ezáltal a belső rend biztosítására. Amikor 1914-ben majd minden európai szocialista párt támogatta saját országa részvételét a háborúban, nyilvánvalóvá vált, hogy a konzervatívok reményei teljességgel megalapozottak voltak azzal kapcsolatban, milyen hatást gyakorol a nacionalizmus a (korábban) „veszélyes osztályokra”.

Az, hogy a liberalizmusnak sikerült alapvetően meghatároznia a modern világrendszer geokultúráját a tizenkilencedik század során (és a huszadik század nagy részében is), azáltal vált lehetővé, hogy kialakultak a liberális állami jogi alapjai. De szintén fontos szerepet játszott ebben a rendszerellenes mozgalmak növekvő jelentősége. Ez első pillantásra paradoxnak tűnhet, hiszen ezek a mozgalmak elvileg a rendszer aláaknázására, nem pedig fönntartására törekedtek. Mégis, tevékenységük összességében a rendszer megerősítését eredményezte. Ennek a látszólagos paradoxonnak a megfejtése kulcsfontosságú ahhoz, hogy megértsük, mi tartja össze a – szüntelenül egyre kiterjedtebbé váló és egyre nagyobb gazdagságot, de egyúttal egyre nagyobb polarizációt is létrehozó – kapitalista világ gazdaságot.

Az egyes államokon belül a rendszerellenes mozgalmak elsősorban az állampolgári státusz megszerzéséért küzdő csoportok formájában jelentkeztek, azaz olyan szervezetek formájában, amelyek a társadalom szerveződésének alapvető átalakítására törekedtek. Bizonyos értelemben ezek a mozgalmak arra irányultak, hogy megvalósítsák a szabadság, egyenlőség, testvériség szlogenjét, de a liberálisok interpretációjától eltérő értelemben. Az első kirekesztett csoport, amely létrehozta a maga komoly szervezeteit, a nagyvárosi ipari munkásság, más néven a proletariátus volt. Ez a csoport néhány nagyvárosi térségbe koncentrálódva élt, és tagjai könnyen tudtak kommunikálni egymással. Amikor az önszerveződés útjára léptek, munkakörülményeik

és jövedelmi helyzetük értelemszerűen rendkívül rosszak voltak. Emellett az is elmondható, hogy ez a csoport kulcsszerepet játszott az értéktöbbletet létrehozó fő termelési tevékenységekben.

A tizenkilencedik század közepére megjelentek az első munkahelyi szervezetek (szakszervezetek) és politikai szervezetek (munkás- és szocialista pártok), először a fő ipari központokban (Nyugat-Európa és Észak-Amerika), majd máshol is. A tizenkilencedik század egészében és a huszadik század egy jelentős részében az államapparátusok, csakúgy, mint a vállalatok, ellenségesen tekintettek ezekre a szervezetekre. Ebből következőleg az osztályharc mindvégig meglehetősen egyenlőtlen küzdelem volt, a „társadalmi mozgalmaknak” végig nehéz, hegynek fölfelé folytatott harcot kellett vívniuk az egymást követő, általában meglehetősen apró engedményekért.

A politikai küzdelmeknek ebben a némileg lefojtott rendszerében van egy olyan elem, amelyhez kapcsolódva érdemes visszatérnünk a háztartások és a státuszcsoporth-identitások kérdéséhez. A szóban forgó társadalmi mozgalmak harcukat mint a munkásoknak a tőkések elleni harcát írták le. De kik voltak konkrétan a „munkások”? A gyakorlatban általában felnőtt férfiak, akik az adott ország domináns etnikumából kerültek ki. Többnyire szakmunkásokról, vagy betanított munkásokról volt szó, akik rendelkeztek valamennyi iskolázottsággal és a tizenkilencedik században a globális ipari munkaerő nagy többségét adták. Azok, akik ebből a kategóriából ki voltak „rekesztve”, úgy találták, hogy mivel a szocialista (munkás-) szervezetekben számukra nem nagyon mutatkozik hely, ezért státuszcsoporth kategóriák (nők, faji, vallási, nyelvi és etnikai csoportok) alapján kell megszervezni magukat. Ezek a csoportok gyakran épp úgy rendszerellenesek voltak, mint a munkás- és szocialista mozgalmak, de sérelmeiket mégis egészen máshogy fogalmazták meg.

Miközben azonban megszervezték magukat ezen választóvonalak mentén, gyakran verseny-, sőt konfliktushelyzet-

be kerültek a munkások osztályalapú szervezeteivel. 1830 és 1970 között a rendszerellenes mozgalmak e két típusának viszonyát többnyire erős feszültség, sőt, nyílt ellenszenv jellemezte, s ezen a szimpátia és az együttműködés rövid, alkalmi intermezzói változtattak csak időről-időre. Ezenkívül elmondható volt az is, hogy a különböző státuszcsoport-identitás alapon szerveződő mozgalmak egymással sem találták egyszerűbbnek az együttműködést, mint a munkás- és szocialista szervezetekkel.

Bárhogy is definiálták ezek a státuszcsoport-identitás alapján szerveződő mozgalmak hosszú távú céljaikat (és nem egy közülük ezzel kapcsolatban inkább hallgatott), középtávú céljaik középpontjában mindig az állt, hogyan tudnák elérni az állampolgári jogoknak az érintettekre (az adott kirekesztett csoportra) való kiterjesztését. Minden ilyen mozgalom azzal szembesült, hogy javaslataikat (amelyekben azt követelték, fogadják el őket a liberális állam teljes jogú állampolgáraiként) minimum vonakodva, de sokkal gyakrabban kifejezetten ellenségesen fogadják. Ekkor két alapvető stratégiai kérdéssel kerültek szembe. Az egyik az volt, melyik középtávú stratégia lenne a leghatékonyabb céljaik elérésére. A második pedig az, hogy a többi rendszerellenes mozgalom köréből milyen szövetségeseket keressenek. Egyik kérdésre sem volt egyszerű és gyors válasz.

A kirekesztett csoportok politikai szerveződésük során mindig szembekerültek bizonyos nyilvánvaló, azonnali problémákkal. A jogrendszer gyakran sok tekintetben korlátozta a szerveződésre való jogukat. A mozgalmak potenciális tagjai általában a hétköznapi érdekérvényesítés szempontjából gyenge individuumok voltak. Jelentősebb pénzügyi forrásokkal kollektíve sem rendelkeztek (többnyire individuálisan sem). A legtöbb állam fő intézményei általában ellenségesen álltak szemben erőfeszítéseikkel. Ezért ezeket a csoportokat elég könnyű volt elnyomni. Ez összességében azt jelentette, hogy a szerveződés hosszú és lassú folyamat volt, és a mozgalmak inkább csak arra

voltak képesek, hogy valahogyan a felszínen maradjanak mint szervezetek.

Az egyik alapvető vita azzal volt kapcsolatos, hogy az elnyomott csoportok számára mi a fontosabb: megváltoztatni magukat, vagy megváltoztatni az őket elnyomó intézményeket. Időnként ezt a dilemmát úgy írták le, mint a kulturális és a politikai stratégia közti választást. Például egy nacionalista mozgalom számára mi a fontosabb: a kihalóban lévő nemzeti nyelv újraélesztése, vagy a mozgalom reprezentánsainak bejuttatása a parlamentbe? A munkásmozgalom számára mi a fontosabb: elutasítani minden állam legitimitását (anarchizmus), vagy átalakítani a fönnálló állami struktúrákat? Ezek a mozgalmakon belüli viták a helyes stratégiáról általában rendkívül hevesek, kompromisszumot nem ismerők, a résztvevőket igen mélyen érintők és megosztók voltak.

A főnti két hangsúly (ti. a politikai és a kulturális) nem föltétlenül zárta ki egymást, de sokan érezték úgy, hogy egészen másféle stratégiához vezetnek. A – mondjuk így – kulturális megközelítés melletti fő érv mindig is az volt, hogy a politikai változások végső soron fölszíniek és kooptáló hatással bírnak, ezzel elvágva a radikális (rendszerellenes), alapvető célok felé vezető utat. A kulturális megközelítés híveinek volt még egy szociálpszichológiai érvük is: nevezetesen az, hogy a rendszer fogva tartja az egyszerű embereket pszichéjük uralása által – és az embereknek ezt a pszichológiai szocializációját mindenképpen le kell rombolni ahhoz, hogy a társadalmi változás lehetségessé váljon. A politikai megközelítés melletti fő érv az volt, hogy a kulturális megközelítés képviselői naiv illúziók rabjai, amikor azt képzelik, hogy a hatalom megengedné nekik, hogy megvalósítsák az általuk vizionált alapvető kulturális változásokat. A politikai megközelítés mellett érvelők mindig a hatalom valóságosságát hangsúlyozták, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a hatalmi viszonyok átalakítása – nem pedig az elnyomottak pszichéjének a megváltoztatása – az előfeltétele bármiféle tényleges változásnak.

Harminc-ötven év barátságos és kevésbé barátságos vitái után végül minden rendszerellenes mozgalmon belül a politikai megközelítés hívei győztek. Mivel a mozgalmakat (akár a kulturális, akár a politikai megközelítéssel próbálkoztak) a hatalom folyamatosan elnyomta, a kulturális megközelítés annak minden formájában használhatatlannak tűnt a rendszerellenes mozgalmak számára. Egyre több ember látta jobb megoldásnak az „aktivizmust” (hogy mai kifejezéssel éljünk), és egyre több aktivista a „hatékony szerveződést”, e kettő kombinációja pedig csak a politikai megközelítést követő csoportokban volt megvalósítható. A huszadik század elejére nem csak azt lehetett elmondani, hogy a politikai megközelítés egyértelmű győztese lett a két stratégia közti vitának, hanem azt is, hogy a rendszerellenes mozgalmak lényegében ugyanahhoz a kétlépcsős cselekvési tervhez jutottak el: első lépés az államhatalom megszerzése, majd utána jöhet a világ/az állam/a társadalom átalakítása.

Természetesen ebben a kétlépcsős stratégiában is jócskán akadnak még tisztázatlan elemek. A fő kérdés az volt, mit is jelent az államhatalom megszerzése és egyáltalán hogyan kell ezt végrehajtani. (Arról a kérdésről, hogyan kell átalakítani ezután a világot/az államot/a társadalmat, kevesebb szó esett, talán azért, mert ezt inkább a jövő, mintsem a jelen kérdésének látták.) Például, alkalmas eszköz-e az állami hatalom megszerzésére a választójog kiterjesztése? És a választásokon, majd a kormányokban való részvétel? Jelentheti-e a hatalom megosztását más erőkkkel, vagy épp ellenkezőleg, a hatalom másoktól való megszerzését kell, hogy jelentse? Szükség van-e hozzá az állami struktúrák megváltoztatására, vagy elég egyszerűen a meglévők megragadására törekedni? Ezek a kérdések soha nem lettek teljesen megválaszolva, és a legtöbb szervezet úgy biztosította fennmaradását, hogy megtúrta a különböző, akár egymásnak ellentmondó elképzelések híveit saját falain belül.

A belső viták azután sem szűntek meg, hogy a kétlépcsős politikai stratégiát elfogadták a szervezetek cselekvési

tervének központi elemeként. A kérdés ugyanis innentől fogva az volt: hogyan lehet megszerezni az államapparátus fölötti irányítást? Ennek leghíresebb példája a Második és a Harmadik Internacionálé közötti vita volt, amely mintegy folytatása a korábban már a szociáldemokrata pártokon belül elkezdődött vitának. A dilemmát – kissé megtévesztő módon – gyakran úgy írták le mint a reformizmus és a forradalmi stratégia közötti választást. De mi mellett is érvelt pontosan Eduard Bernstein, amikor arra biztatta Németország Szociáldemokrata Pártjának tagjait, hogy kövessék az ő általa javasolt „revizionizmust” (reformizmust)? Tulajdonképpen érvelésének lényegét a premisszáik következő láncolata adta. A lakosság többsége „munkásokból” áll, ami alatt Bernstein azt értette: ipari munkásokból és családjukból. Ha a (férfi) munkások megkapnák az általános választójogot, ez azt jelentené, hogy teljes értékű, minden joggal rendelkező állampolgárokká válnának. A munkások mármost érdekeiknek megfelelően szavaznának, azaz a Szociáldemokrata Pártot támogatnák. Az általános férfi választójog kivívása tehát azt jelentené, a munkások szavazataikkal hatalomra juttatnák a szociáldemokratákat. Ha pedig egyszer hatalomra jutottak, akkor a szociáldemokraták elfogadnák a szükséges törvényeket, amelyek az országot szocialista társadalommá alakítanák át. A főnti premisszáik közül mindegyik logikusnak tűnt – és mindegyik tévedésnek bizonyult.

A forradalmi stratégia más volt. Ahogy azt Lenin klaszikus módon megfogalmazta, a probléma az, hogy sok országban a proletariátus a lakosságnak csak egy kisebbségét jelenti. Ezekben az országokban gyakran nem voltak szabad választások, s ha mégis voltak, a burzsoázia nem fogadta el az eredményeket, amennyiben azok a proletariátus hatalmi törekvéseinek kedveztek. A proletariátus választásokkal való hatalomra kerülését a burzsoázia egyszerűen nem engedné meg. A forradalmi stratégia hívei ezért a következő alternatív premisszasort állították föl. A városi proletari-

átus az egyetlen progresszív történelmi ágens. Azonban gyakran még a városi proletariátus sincs teljesen tisztában saját érdekeivel (nem beszélve a lakosság más csoportjairól, mint pl. az agrármunkásokról). A munkáspártok hivatásos forradalmárai jobban meg tudják határozni a városi proletariátus érdekeit, mint az átlagos proletár, és egyben arra is képesek, hogy rávezessék a munkásokat saját érdekeik megértésére. A forradalmároknak illegális szervezeteket kell létrehozniuk, a hatalom megszerzéséhez pedig lázadást kell kirobbantaniuk, megnyerve az ipari munkásság támogatását. Ezáltal lehetővé válna a „proletárdiktatúra” bevezetése és a szocialista átalakulás megindítása. Ezek a premisszák is mind logikusnak tűntek – és ezek is mind tévedésnek bizonyultak.

A rendszerellenes mozgalmak egyik legnagyobb problémája a tizenkilencedik század végétől kezdve a huszadik század nagy részén át az volt, hogy képtelenek voltak közös pontokat találni. A rendszerellenes mozgalmak minden variánsára az volt a jellemző, hogy híveik úgy gondolták, az ő mozgalmuk által artikulált sérelmek az igazán alapvetők, a többi mozgalom szempontjai pedig másodlagosak és csak elvonják a figyelmet a fontosabb ügyekről. Minden mozgalom tagjai ragaszkodtak hozzá, hogy először az ő sérelmeikre kell gyógyírt találni. Mindegyik mozgalom amellet érvelt, hogy ha egyszer az ő sérelmeikre megfelelő választ adnának, az olyan szituációt hozna létre, hogy a többi sérelem is könnyen megoldhatóvá válna.

Ez a konfliktusokkal terhes viszony legjobban a munkás-/szocialista mozgalmak és a nőmozgalmak között volt megfigyelhető. A szakszervezetek attitűdje a nőmozgalmakkal szemben lényegében az volt, hogy a nők foglalkoztatása a tőkésék részéről arra szolgáló mechanizmus, hogy olcsóbb munkaerőhöz jussanak, s ezáltal végső soron fenyegetést jelent a munkásosztály érdekeire. A nagyvárosi munkások nagy része a tizenkilencedik században és még a huszadik század jó részében is elfogadta azt a modellt, mely sze-

rint a férjezett nőknek háziasszonyként kell élniük, akik a munkaerőpiacon kívül maradnak. Ahelyett, hogy a nők munkaerőpiacra való belépése mellett harcoltak volna, a szakszervezetek inkább a „családfenntartói fizetés” [family wage] kivívásáért küzdöttek, azaz olyan bérekért a *férfiak* számára, amelyből egy ipari munkás el tudja tartani magát, feleségét és (nem felnőtt korú) gyermekeit.

A szocialista pártok – ha lehetséges – még szkeptikusabbak voltak a női szervezetek szerepével kapcsolatban. Leszámítva maguknak a szocialista pártoknak a női tagozatait – amelyek célja az volt, szervezzék meg a párttagok feleségét és lányait oktatási feladatokra –, a nőszervezeteket burzsoá szervezeteknek tartották, hiszen vezetőik általában ilyen társadalmi háttérrel rendelkeztek, s ezért a mozgalmak céljairól úgy gondolták, legfeljebb másodlagos jelentőséggel bírhatnak a munkásosztály számára. Ami a nők választójogát illeti, bár a szocialista pártok elméletben támogatták azt, a gyakorlatban meglehetősen szkeptikusan viszonyultak hozzá. Úgy gondolták ugyanis, a munkásosztálybeli nők kevésbé megbízható szavazói a szocialista pártoknak, ugyanis potenciálisan az antiszocialista vallási szervezetek hatása alatt állnak.

A nőszervezetek sem maradtak adósak a válasszal. Szemükben a munkás- és szocialista mozgalom annak a patriarchális attitűdnek és gyakorlatnak a folytatója volt, amely ellen ők harcukat vívták. A szüfrazsett szervezetekben tevékenykedő középosztálybeli nők gyakran amellet érveltek, hogy tanultabbak a munkásosztálybeli férfiaknál, s ezért a liberális logika szerint nekik járna hamarabb a teljes állampolgárság – ami a legtöbb országban nem így történt. Az örökösödési jog, a pénz kezelésére, a szerződések aláírására való jog, és általában az, hogy a jogrendszer előtt teljes értékű szubjektumokká válhassanak: ez mind olyan kérdés, amely vagyonos családok számára volt igazán releváns. A nőmozgalmak konkrét szociális problémákkal (alkoholizmus, nők és gyermekek bántalmazása) kapcsola-

tos kampányai pedig gyakran inkább munkásosztálybeli, mintsem középosztálybeli férfiak ellen irányultak.

A munkásmozgalmak (vagy társadalmi mozgalmak) viszonya az etnikai/nacionalista mozgalmakkal hasonló konfliktusokkal volt terhelve. Az egyes országokon belül a munkásmozgalmak mindig úgy tekintettek az etnikai mozgalmakra (bármilyen is volt a céljuk) mint a munkásosztályt megosztó jelenségre. Az elnyomott etnikai vagy faji csoportok követeléseire, hogy hadd lépjenek be a munkaerőpiacra, a munkásmozgalmak épp úgy reagáltak, mint a nőmozgalmak azonos jellegű követeléseire. Úgy látták, ezek a tökések érdekeit szolgálják, lehetővé téve számukra, hogy olcsóbb munkaerőhöz jussanak. Több szakszervezet arra törekedett, hogy kirekessze az ilyen „kisebbségeket” a munkaerőpiacról; természetesen nem teljesen, de legalább a munkaerőpiac azon jobban megfizetett szegmenseiből, amelyeket hagyományosan a domináns etnikai csoportból származó munkások uraltak. Ez a kirekesztő törekvés főleg erősítette a bevándorlással szembeni ellenállást is, nehogy a bevándorlás miatt újabb etnikai kisebbségek jelenjenek meg, vagy megerősödjének a meglévők pozíciói. Sőt, ez az attitűd gyakran ahhoz vezetett, hogy a munkásmozgalmak ellenezték (vagy legalábbis nem támogatták lelkesen) a kényszermunka különböző formáinak a fölszámolását, attól félve, hogy az így fölszabaduló munkások konkurensként jelenhetnek majd meg a munkaerőpiacon.

A szembenállás még erősebb volt, ha a munkásmozgalom (vagy más társadalmi mozgalom) olyan nacionalista mozgalommal került szembe, amely arra törekedett, hogy elszakadjon attól az államtól, amelyen belül az adott munkásmozgalmi szervezet létrejött. Ez akkor is így volt, amikor az adott országon belüli régióban lépett föl a nacionalista mozgalom, és akkor is ha az adott állam által uralt „tengerentúli”, azaz gyarmati területen.

A munkásmozgalmak (vagy társadalmi mozgalmak) lényegében azzal vádolták a nacionalista mozgalmakat

(csakúgy, mint a női mozgalmakat), hogy lényegében burzsoá szervezetek, amelyek a burzsoázia érdekeit képviselik (még ha egy másik burzsoáziát is, mint amelyik ellen a nacionalista mozgalom harcolt). A munkásmozgalmak (társadalmi mozgalmak) képviselői amellett érveltek, hogy a nemzeti „függetlenség” nem feltétlenül jelent előnyösebb helyzetet az elszakadó ország munkásosztálya számára. Sőt, még romolhat is a helyzetük, amennyiben a régi „gyarmati” hatalom jogrendszere vagy államapparátusa kevésbé volt ellességes a munkások érdekeivel szemben, mint a reménybeli „független” hatalom. Bárhogy is van – érveltek a szocialista pártok vezetői –, minden burzsoá állam ugyanolyan, s az egyetlen fontos kérdés az, hogy képes-e a munkásosztály bármelyik államban hatalomra jutni. A nacionalizmus tehát illúzió és tévút.

Az ellenfél itt sem maradt adós a hasonló szellemű válasszal. Rámutattak, hogy a nemzetiségek elnyomása nagyon is valós, kézzelfogható és gyakran minden mást maga alá gyűrő valóság. Úgy érveltek, hogy bármiféle kísérlet egy osztályalapú program követésére azzal járna, hogy megosztaná a „népet” és ezáltal a nemzeti függetlenségért folytatott közös harcot is. Ha vannak speciális problémái a munkásosztálynak – folytatódott az érvelés –, a legjobban ezeket egy önálló állam keretein belül lehetne kezelni. S valóban, a nacionalista mozgalmak kulturális jellegű (például a nyelvvel kapcsolatos) követelései egybeestek annak a munkásosztálynak a közvetlen érdekeivel, amely számára az adott nacionalista mozgalom megpróbált létrehozni egy független államot. Jóval valószínűbb volt például, hogy a létrehozandó új nemzetállam az adott nacionalista mozgalom által javasolt nemzeti nyelvet fogja használni, mintsem annak az államnak a nyelvét, amely ellen a mozgalom föllázadt.

S végül, a nőmozgalmak és az etnikai/nacionalista mozgalmak közötti viszonyok sem voltak sokkal jobbak. Mindkét oldalon ugyanazokat az érveket használták, mint a többi esetben. Az egyik oldalon a nőszervezetek rámutattak, hogy

az állampolgári jogok kiterjesztése a kisebbségek tagjaira vagy a nemzeti függetlenség kivívása számukra semmi előnyt nem jelentene. De arra is gyakran föl hívták a figyelmet, hogy míg tanult középosztálybeli nők nem kapták meg a választójogot, addig lényegében analfabéta kisebbségi és bevándorló férfiak igen. Ami a nemzeti függetlenséget illeti, ezzel kapcsolatban álláspontjuk az volt, az új államban sem kapnának nagyobb valószínűséggel állampolgári jogokat, mint az eredeti államban. Az ellenséges viszonyulás itt is kölcsönös volt. Az etnikai/nacionalista mozgalmak szemében a nőmozgalmak az elnyomók érdekeit képviselték – az ország domináns etnikai csoportjának érdekeit, vagy, a gyarmatok esetében, a gyarmati hatalom érdekeit. A nők jogainak problémáját ezek a mozgalmak másodlagosnak látták, amelyet csak akkor lehet majd kezelni, ha előbb saját sérelmeikre megoldást találnak.

Nem arról volt szó, hogy nem voltak olyan emberek (sőt, csoportok), akik ne próbálták volna elősegíteni ezeknek az antagonizmusoknak a meghaladását, és ne érveltek volna a különböző mozgalmak mélyben meghúzódó azonossága és kíváncsú összefogása mellett. Akadtak ilyen emberek, és megpróbálták egyesíteni a rendszerellenes mozgalmak harcait, bizonyos szituációkban nem is teljesen sikertelenül. Az összkép 1848-tól (legalább) 1945-ig mégis az volt, hogy ezeknek az embereknek kevés hatása volt a rendszerellenes erők globális fejlődési mintázatára. A három fő áramlat, nevezetesen (1) a munkás/társadalmi mozgalmak, (2) az etnikai/nacionalista mozgalmak és (3) a nőmozgalmak alapvetően elkülönülten folytatták harcukat, mindegyik saját ütközeteit vívta, ignorálva a többi rendszerellenes mozgalmat, vagy egyenesen szembeszegülve velük. Mégis, a koordináció (hogy a kooperációról ne is beszéljünk) teljes hiánya ellenére a különböző típusú mozgalmak stratégiai döbbenetes mértékű párhuzamosságot mutattak. Mindegyik mozgalomnál elmondható volt, hogy hosszú távon, a huszadik század második felére elérték kézzelfogható,

elsődleges céljukat – az állampolgárok közösségébe való formális befogadtatást –, de egyikük sem érte el az erre (elvileg) következő, általánosabb célt, nevezetesen azt, hogy az állam fölötti kontrolljukat a társadalom átalakítására használják föl. Ennek a folyamatnak a pontos történetére még vissza fogunk térni.

Láttuk tehát, hogyan kristályosodtak ki és váltak zárttá az alapvető ideológiák és hogyan váltak a rendszerellenes mozgalmak a társadalmi elégedetlenség kifejeződésének elsődleges helyszíneivé. Az egyetlen dolog, amire még szükség volt a geokultúra hatékony működéséhez, a teoretikus apparátus kidolgozása volt. Ez a feladat a társadalomtudományokra várt. Az első fejezetben már leírtuk a „két kultúra” kialakulásának történetét. Tekintsük most át röviden ezt a folyamatot mint a domináns geokultúra kikristályosodásának részét.

A „társadalomtudomány” [social science] kifejezést a tizenkilencedik században találták föl. Mind a „tudomány” kifejezése maga, mind pedig a „társadalom” [social] előtag magyarázatra szorul. Miért „tudomány”? A tizenkilencedik században a „tudomány” a haladás – az egész világrendszer nagy, közös célja – elérésének szinonimája volt. Ma ez nem tűnik különösebben rendkívüli kijelentésnek. Akkoriban azonban – mint láttuk – a tudás világát domináló értékrendszer alapvető megváltozását jelentette: az átmenetet a keresztény megváltás elképzelésétől a fölvilágosodás haladás-elméletéhez. A filozófia és a tudományok ezt követő elválása (erre a jelenségre utaltunk tulajdonképpen a „két kultúra” kifejezéssel) megnyitotta a tudás természetével (hogyan és mit tudunk) kapcsolatos ismeretelméleti vitákat.

A tizenkilencedik században a tudás struktúráit (különösen az újraszervezett egyetemi rendszerben) egyre inkább a természettudósok kezdték uralni, dominánssá válva a filozófusokkal és a humaniórák művelőivel szemben. A természettudósok meggyőződése az volt, hogy az igazság

föltárására az ő módszereik és csakis az ő módszereik alkalmazásak. Mint tudósokat – mondták – őket teljesen hidegen hagyja a jó vagy a szép kérdése, mivel ezek a fogalmak empirikusan nem ellenőrizhetők. A jó és a szép föl kutatásának feladatát átengedték a humaniórák képviselőinek, akik általában el is fogadták, hogy erre korlátozzák tevékenységüket, azonosulva Keats soraival: „A Szép: igaz s az Igaz: szép!/Sose áhítsatok mást, nincs főbb bölcsesség!” Bizonyos értelemben a humaniórák képviselői átengedték az igazság keresésének feladatát a természettudósoknak. Bárhogy is van, a két kultúra jelensége azt jelentette, hogy az emberiség történetében először gyökeresen elvált egymástól a tudás birodalmában az igaz, a jó és a szép fogalma.

Minthogy a természettudósok az anyagi jelenségek tanulmányozására koncentráltak, míg a humán tudományok művelői a művészeti alkotásokra, nyilvánvalóvá vált némi idő után, hogy van egy fontos terület, amelynek elhelyezése nem egyértelmű ebben a fölosztásban. Ez pedig a társadalmi cselekvés területe volt. A francia forradalom mármost az állami vezetők számára rendkívül fontossá tette a társadalom működésével kapcsolatos tudást. Ha a politikai változást normálisnak tekintjük, s elfogadjuk a népszuverenitás elvét is, akkor természetesen óriási jelentőségűvé válik a kérdés, milyen törvényszerűségek szerint konstituálódik és működik a társadalmi élet. Az ezzel kapcsolatos tudás megszerzésére irányuló tevékenységet nevezték el társadalomtudománynak. A társadalomtudomány mint olyan a tizenkilencedik században született meg, s azonnal és lényegéből fakadóan egyrészt a politikai konfliktusok, másrészt a természettudósok és a humán tudományok képviselői (akik egyaránt megpróbálták saját episztemikus beállítottságuk számára kisajátítani ezt az új tudományterületet) közötti harc helyszínévé vált. A társadalom döntéshozói (az államok és vállalatok vezetői) számára a társadalomtudományok fölötti kontroll bizonyos értelemben a jövő kontrollálásának képességét is jelentette. A tudás birodalmán belül dolgozók

(mind a természettudósok, mind a humán tudományok művelői) pedig fontos eszköznek látták ezt az új területet abban a nem különösebben kifinomult harcban, ami az egyetemi rendszeren belül folyt a hatalomért és az intellektuális szupremáciáért.

Mint ahogy korábban már tárgyaltuk, a tizenkilencedik század második és a huszadik első felében hat tudomány volt, amelyek elismerten a társadalmi valóság tanulmányozására voltak szakosodva: történelemtudomány, közgazdaságtan, politikatudomány, szociológia, antropológia és orientalizmus. Ennek a hatos szerkezetnek és ezáltal a társadalomkutatás munkamegosztásának a logikája a tizenkilencedik század (globális) társadalmi szituációjából érthető meg. Három alapvető törésvonal ismerhető itt föl. Az első a „civilizált” Nyugattal és a premodern világgal foglalkozó vizsgálódások közötti. A második distinkció a nyugati világon belüli: a múlt és a jelen tanulmányozása között húzódik. A harmadik pedig szintén a Nyugat jelenén belüli fölosztás, és azt a három szférát választja el, amelyek a liberális ideológia szerint a modern, civilizált társadalmi élet három egymástól elkülöníthető alapterületét jelentik: ezek a piac, az állam és a civil társadalom. Ismeretelméleti szempontból a társadalomtudományok magukat a természettudományok és a humán tudományok közé helyezték el, s ezért szüntelenül megosztották őket a két kultúra közötti ismeretelméleti harcok. Gyakorlatilag az történt, hogy a Nyugat jelenével foglalkozó három stúdium területén (közgazdaságtan, politikatudomány és szociológia) nagyrészt a „szcientizmus” vált jellemzővé és az itt dolgozó tudósok nomotetikus diszciplínának nyilvánították tudományterületüket. A másik három diszciplína – történelemtudomány, antropológia és orientalizmus – ellenállt ennek a hívásnak és továbbra is a humanisztikus avagy idiografikus megközelítés hívének mondta magát.

Ez a letisztult munkamegosztás a világrendszer egy meghatározott berendezkedésén nyugodott, nevezetesen

a Nyugat által dominált világrenden, ahol a Nyugaton kívüli „többi” vagy gyarmat, vagy félgyarmat volt. Amikor ez a berendezkedés elkezdett szétmállani (lényegében 1945 után), a főnti választóvonalak fokozatosan kevésbé magától értetődőnek tűntek, és az egész munkamegosztási rendszer omladozni kezdett. Annak története, hogy mi is történt a társadalomtudományokkal (valamint a fő ideológiákkal és a rendszerellenes mozgalmakkal) ezután egyben annak a története is, milyen hatással volt az 1968-as forradalmi hullám a világrendszerre. A következő, egyben utolsó fejezetben ezt a történetet fogjuk végigkövetni.

A modern világrendszert jellemző geokultúra konstrukciójának folyamata során a három fő ideológia egyfajta tükörként szolgált, a geokultúra fönntartásában pedig paradox módon épp azok a rendszerellenes mozgalmak játszottak kulcsszerepet, amelyek azzal a céllal jöttek létre, hogy leszámoljanak vele. Ebben a bonyolult képletben a társadalomtudományok dolga elsősorban az volt, hogy intellektuálisan alátámasszák azokat az erkölcsi-legitimációs érvelésmintázatokat, amelyek funkciója a modern világrendszer működési mechanizmusainak megerősítése. Ezt a feladatot nagyjából sikeresen el is tudták látni, egészen az 1968-as globális forradalmi hullámgig.

5. A modern világrendszer válsága: bifurkáció, káosz és az előttünk álló választások

Korábban már kifejtettük, hogy a történelmi rendszerek életciklussal rendelkeznek. Adott időben és helyen, meghatározható okokból és módon megszületnek. Ha a születés kritikus pillanatait túléljük, megkezdjük történelmi létezésüket, az őket alkotó struktúrák jellegének megfelelően és az általuk jelentett korlátokon belül, követve a történelmi rendszerekre jellemző ciklikus mintázatokat és bezárva a hosszú távú trendek kemény szükségszerűségeibe. Ezek a hosszú távú trendek elkerülhetetlenül eljuttatják az adott rendszert bizonyos aszimptotákig, ahol a belső ellentmondások elmélyülnek, azaz a rendszer olyan problémákkal kerül szembe, amelyeket nem tud megoldani, s ez *rendszerszintű* válsághoz vezet. Általában az emberek meglehetősen lazán használják a „válság” kifejezést, amely alatt egyszerűen egy nehéz periódust értenek a rendszer életében. De ha a problémák valamilyen módon megoldhatók, akkor nem valódi válságról van szó, hanem csak egy, a rendszeren belüli nehézségről. Az igazi válságot azok a problémák jelentik, amelyek megoldása *lehetetlen* a rendszer keretein belül: megoldásuk csak akkor lehetséges, ha túllépünk a történelmi rendszeren, amelynek a problémák inherens részei. Természettudományos terminológiát használva azt mondhatjuk, ilyenkor a rendszer bifurkál, azaz alapegyenleteinek két merőben más megoldása válik lehetségessé. Hétköznapi nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy a rendszer válságának pillanatában két alternatív megoldás elé kerül, s a továbbhaladás mindkét irányban teljességgel lehetséges. Ilyenkor az adott történelmi rendszerben

élő emberek mintegy kollektíve fölszólíttatnak, hozzanak történelmi döntést, melyik utat akarják választani, azaz milyen új rendszer váltsa föl a régit.

Mivel a fönnálló rendszer ekkor már nem tud megfelelően továbbműködni a saját paraméterei jelentette kötöttségeken belül, ezért a döntéshozatal a kiútról, a létrehozandó jövőbeli rendszerről (vagy rendszerekről) elkerülhetetlen. Az azonban, hogy a rendszerben élő emberek milyen kollektív döntést fognak hozni, a dolog természetéből adódóan kiszámíthatatlan. A bifurkáció folyamata kaotikus folyamat, ami azt jelenti, ebben a fázisban minden kis döntés jó eséllyel jelentős következményekkel jár. Megfigyelhető, hogy ilyenkor a rendszer hajlamos a szélsőséges oszcillációra. Végül azonban mégis elindul valamelyik irányba a kettő közül, bár általában elég sok időbe telik, míg eljön ez az elágazódási pont. Ezt a periódust nevezhetjük az átmenet periódusának. Az átmeneti periódusok végkimenetele mindig bizonytalan. Végső soron azonban kialakul egy új képlet és egyszer csak azt látjuk, már stabilan egy másik történelmi rendszerben vagyunk.

A modern világrendszer – ami nem más, mint a kapitalista világgazdaság – jelenleg pontosan ilyen válságban van, s már egy jó ideje. Ez a válság még eltarthat akár huszonöt vagy ötven évig is. Mivel az átmenet időszakának egyik fő jellemzője az, hogy mindazok a struktúrák és folyamatok, amelyeket a fönnálló világrendszer inherens részeinek ismertünk, szélsőségesen oszcillálni kezdenek, ezért ilyenkor azzal kell szembenéznünk, hogy rövid távú várakozásaink szükségképpen meglehetősen bizonytalanokká válnak. Ez az instabilitás jelentős mértékű zaklatottsághoz és így erőszakhoz vezethet, mivel az emberek megpróbálják megőrizni meglévő privilégiumaikat és a különböző hierarchiákban elfoglalt pozícióikat egy rendkívül instabil környezetben. Általában véve elmondható, hogy ez a folyamat meglehetősen csúnya társadalmi konfliktusokhoz szokott vezetni.

Mikor kezdődött el ez a válságfolyamat? Egy jelenség genezisének körülhatárolása mindig a legnehezebb problémák közé tartozik a tudományos kutatásban. Ennek oka, hogy szinte minden jelenségnél találhatók előzmények és előjelek az azt közvetlenül megelőző vagy akár a távoli múltban. A jelenlegi rendszerszintű válság történetét kézenfekvőnek tűnik például az 1968-as globális forradalmi hullámmal elkezdni, amely jelentős mértékben szétzilálta a világrendszer struktúráit. Ez a forradalmi hullám véget vetett a hosszú ideig tartó liberális hegemoniának, ezáltal destabilizálva az egész geokultúrát, amely addig intakt állapotban összetartotta a világrendszer politikai intézményeit. A geokultúra destabilizálása pedig kirántotta a kapitalista világ gazdaság alapjait is, és teljesen védtelenné tette a rendszert azokkal a politikai és kulturális sokkhatásokkal szemben, amelyek mindig is jelen voltak, de amelyekkel szemben eddig bizonyos fokú védettséget élvezett.

1968 sokkja (amelyre még vissza fogunk térni) azonban nem elég ahhoz, hogy megmagyarázzuk a rendszer válságát. Mint korábban megállapítottuk, a rendszerszintű válsághoz olyan hosszú távú strukturális trendek is kellenek, amelyek elérték aszimptotájukat, ezáltal lehetetlenné téve, hogy a rendszer túllendüljön az ismételten föllépő problémákon, amelyekbe ciklikus működési ritmusát követve minden rendszer beleütközik. Csak ha azonosítjuk ezeket a trendeket és belátjuk, miért válik lehetetlenné a periodikusan jelentkező problémák megoldása, akkor érthetjük meg, hogy miért és hogyan váltotta ki 1968 sokkhatása annak a geokultúrának a szétesését, amely egészen addig összetartotta a rendszert.

A soha véget nem érő akkumulációs hajszában a kapitalisták szüntelenül arra törekednek, hogy növeljék eladási áraikat és csökkentsék termelési költségeiket. De a vállalatok nem növelhetik áraikat önkényesen bármilyen szintre. Két dolog korlátozza őket ebben. Az egyik a versenytársak jelenléte. Ezért olyan fontos az oligopóliumok létrehozása, mert ezáltal csökkenthető a versenytársak száma. A másik

korlátozó tényező a hatékony kereslet szintje – mennyi pénze van összesen a vásárlóknak – és a fogyasztók választásai, hogy mire fordítják korlátozott vásárlóerejüket.

A hatékony kereslet szintjét elsősorban a jövedelmek globális eloszlása határozza meg. Nyilvánvaló, hogy minél több pénzzel rendelkezik egy vásárló, annál többet tud vásárolni. Ez az egyszerű tény egy alapvető és állandóan jelenlévő dilemmát okoz a kapitalisták számára. Egyrészt, a tőkések nyilvánvalóan a lehető legnagyobb profitokat akarják, és ezért megpróbálják minimalizálni a többletnek azt a részét, ami másokhoz, pl. alkalmazottaikhoz kerül. Másrészt a tőkések legalábbis egy részének érdekében áll a megtermelt értéktöbblet bizonyos mértékű újraelosztása, különben az esetek nagy részében nem lenne elég vásárló az összes áru értékesítéséhez. Ezért időnként a vállalkozásoknak legalábbis egy része végső soron támogatni fogja az alkalmazottak jobb megfizetését, a megfelelő szintű hatékony kereslet biztosításának érdekében.

Ha egy időpontban adottnak vesszük a hatékony kereslet szintjét, akkor a fogyasztók választásait – a közgazdaságtan kifejezésével élve – a kereslet elaszticitása határozza meg. Ez a kifejezés arra utal, hogy egy adott vásárló számára pénze alternatív fölhasználási lehetőségeinek a prioritássorrendje milyen, azaz, hogy melyik vásárlási aktusnak mekkora jelentőséget tulajdonít. A vásárlási aktusok spektruma a feltétlenül szükségestől a teljesen opcionálisig terjed. Azt, hogy minek milyen jelentőséget tulajdonít a vásárló, az egyéni pszichológia, a kulturális hatások és a fiziológiai szükségletek komplex összjátéka határozza meg. Az eladók kevéssé tudnak hatni a kereslet elaszticitására, habár a marketingnek (a szó legtágabb értelmében) pontosan az a célja, hogy befolyásolja a fogyasztók döntéseit.

Mindez összességében azt jelenti, hogy az eladók nem emelhetik áraikat olyan szintre, ahol (a) a konkurensok alacsonyabb árakon fogják kínálni áruikat, (b) a vásárlók nem rendelkeznek elég pénzzel az áru megvásárlásához,

(c) a vevők nem hajlandók pénzüknek ekkora részét az adott árura fordítani. Mivel tehát az eladási ár beépített plafonnal rendelkezik, ezért a vállalatok energiájuk java részét inkább arra fordítják, hogy termelési költségeik csökkentésén keresztül fokozzák a tőkefelhalmozás ütemét. Ezt gyakran úgy írják le, mint a *termelés hatékonyságának* növelését. Ahhoz, hogy megértsük, mi történik ma a világrendszerben, meg kell vizsgálnunk, miért emelkednek már régóta a termelési költségek az egész világon a vállalatok minden ellenkező irányú törekvése ellenére, ezáltal egyre összeszűkítve a termelési költségek és a lehetséges eladási árak közötti rést. Más szavakkal, meg kell értenünk, miért alakult ki egy elhúzódó globális profitprés, leszorítva az átlagprofitrátákat az egész világon.

Egy vállalat számára három alapvető termelési költség van. A vállalatnak először is meg kell fizetnie a nála dolgozó alkalmazottakat. Meg kell vásárolnia a termelési folyamat inputjait. Ezen kívül pedig ki kell fizetnie minden adót, amit kivetnek rá mindazok az állami szervek, amelyeknek joga van adót kivetni az adott termelési folyamatra. Vizsgáljuk meg egyesével ennek a három költség típusnak mindegyikét, s főképp azt, miért emelkedik mindegyik a kapitalista világ gazdaság *longue durée*-je során.

Hogyan dönti el egy tőkés, hogy mennyit fizessen alkalmazottainak? Először is, lehetnek olyan törvények, amelyek megszabnak egy minimumszintet. Másrészt mindig és mindenhol létezik a béreknek egy bevett, szokásos szintje, habár ez a szint állandóan változik. Általában azt mondhatjuk, a tőkések mindig kisebb összeget szeretnének följárni, mint amennyit alkalmazottaik kapni szeretnének. A vállalatvezetők és a munkások állandóan alkudoznak és küzdenek egymással ebben a kérdésben. Az ilyen alkudozásnak illetve küzdelemnek a végkimenetele a két oldal – gazdasági, politikai és kulturális – erejétől függ.

Az alkalmazottak építhetnek például az általuk birtokolt szaktudás ritkaságára, ezzel erősítve alkupozíciójukat.

A bérszínvonal meghatározásában mindig jelen van ez a kínálat-kereslet reláció is. Szintén növelhetik erejüket az alkalmazottak azáltal, hogy a kollektív szerveződés útjára lépnek és szakszervezetekbe tömörülnek [engage in syndical action]. Ez a lehetőség nem csak a termelőmunkásoknál (a képzett technikusoktól a képzetlen munkásokig) áll fenn, hanem a menedzseri pozícióban dolgozó alkalmazottaknál is (mind a felsővezetőknel, mind a középszintű kádereknél). Ez a gazdasági erő kérdésének az a része, ami a vállalatokon belüli erőviszonyokból következik. De természetesen van ennek egy külső része is. A gazdaság egészének állapota – lokálisan és globálisan – meghatározza a munkanélküliség szintjét, s ezáltal azt, mekkora mozgástere van a béralkuban az egyik illetve a másik félnek az egyes termelési egységeken belül.

A politikai erő sok mindentől függ: az állami struktúrák apparátusától és az őket kötelező megegyezésektől, a munkások (szak)szervezeteinek [syndical organization] erejétől, és attól, mennyire szorulnak rá a tőkések a menedzserek és középszintű vezetők támogatására ahhoz, hogy képesek legyenek ellenállni az átlagmunkások követeléseinek. A kulturális erő pedig – ami a helyi és nemzeti társadalom attitűdjeiben fejeződik ki – általában a korábbi politikai erő eredménye.

Általában véve elmondható, hogy a munkások kollektív ereje [syndical power] bármely termelési területen nőni fog, ahogy telik az idő, az önszerveződés és az oktatás terjedése miatt. Represszív eszközök természetesen bevethetők, hogy korlátozzák az ilyesfajta szerveződés hatókörét, de ennek is megvannak a maga költségei – adott esetben a magasabb adók, adott esetben a káderek jobb megfizetése vagy épp az elnyomó-apparátusok személyzetének alkalmazása és megfizetése. Ha megnézzük a termelés legnyereségesebb zónáit – azaz a vezető iparágak oligopolisztikus vállalatait – van még egy további tényező is: a nagymértékben profitábilis cégek nem akarnak veszteni értékes termelési idejükből

semmit a munkások elégedetlenkedése miatt. Ebből kifolyólag a bérköltségek az ilyen vállalatoknál általában az idő múlásával emelkedő tendenciát mutatnak. Előbb-utóbb azonban ezeknek a cégeknek fokozódó konkurenciával kell szembenézniük, és ezért kénytelenek visszafogni áraik emelését, ami profitrátájuk süllyedését eredményezi.

Egyetlen dolog van, ami jelentős föltartóztató erőt képviselhet a bérköltségek állandó, lopakodó emelkedésével szemben: a termelés átmenekítése máshová. Azzal, hogy a termelést olyan területekre telepítik, ahol (pillanatnyilag) a termelési költségek jóval alacsonyabbak, a tőkések nemcsak jóval alacsonyabb bérköltségeket nyernek, hanem politikai befolyásuk is megnő abban a régióban, amelyet a vállalat (részben) maga mögött hagy, ugyanis a még megmaradó alkalmazottak így már lehet, hogy hajlandók lesznek alacsonyabb bérekkel is megelégedni, csak hogy megelőzzék a munkahelyek további „menekülését”. Van persze a dolognak egy hátrányos oldala is a tőkések számára – ha nem lenne, a termelés kitelepítése jóval gyorsabban megtörténne. Ott vannak ugyanis az átköltöztetés költségei. A célzónákban ráadásul a tranzakciós költségek általában magasabbak – több okból is: a gyártott termékek fogyasztóitól való távolsága, a rosszabb infrastruktúra, a magasabb „korrupciós” költségek miatt –, ami nem jelent mást, mint, hogy a vállalat kénytelen jelentős összegeket fordítani külső, az alkalmazottak megfizetésén kívüli célokra.

A bérköltségek és a tranzakciós költségek közötti trade-off viszony ciklikus módon nyilvánul meg. A tranzakciós költségek gazdasági expanzió időszakában (a Kondratyev-ciklusok A-fázisában) a dominánsak, míg a bérköltségek a gazdasági pangás (B-fázisok) időszakában válnak meghatározóvá. Mégis, szükséges itt föltennünk a kérdést, miért léteznek egyáltalán olyan régiók, ahol alacsonyabbak a bérek. A dolog kulcsa a nem-városi lakosság mérete az adott országban vagy régióban. Ha valahol a nem-városi lakosság aránya jelentős, akkor azoknak a személyeknek

a száma is elég nagy lesz, akik részben, vagy egészben a bér munkarendszeren kívül vannak. Szintén gyakori, hogy a rurális területeken olyan változások történnek, amelyek sok embert a vidék elhagyására kényszerítenek. Az ilyen emberek számára a városi bér munka lehetősége általában háztartásuk összjövedelmének jelentős megemelkedését jelenti, még akkor is, ha a fölkínált bér jelentősen a nemzetközi normáknak megfelelő bérszint alatt van. Legalábbis kezdetben tehát, az ilyen emberek csatlakozása a helyi bér munkás-állományhoz mindkét félnek kedvező megoldás: alacsonyabb bér költségek a tőkéseknek, magasabb jövedelem az alkalmazottaknak. Ezekben a régiókban nem csak a szakképzetlen munkások bérei alacsonyabbak, hanem az adminisztratív munkát végző alkalmazottakéi [cadres] is. Általában a perifériaterületeken alacsonyabbak az árak és a megélhetési költségek, s ezért az adminisztratív munkát végző alkalmazottak bérei is jóval a centrumban jellemző szint alatt vannak.

A probléma az, hogy a tőkések és az alkalmazottak politikai ereje nincs kőbe vésve: az erőviszonyok folyamatosan változnak. Ha az újonnan városba került alkalmazottak kezdetben nehezen idomulnak a városi környezethez és nincsenek tisztában potenciális politikai erejükkel, a tudatlanságnak ez az állapota nem tart örökké. Huszonöt éven belül például az alkalmazottak (vagy leszármazottaik) minden bizonnyal hozzászoknak az új szituáció realitásaihoz és fölismerik, hogy a nemzetközi normákhoz viszonyítva mennyire rosszul fizetik őket. A reakció ilyenkor a kollektív szerveződés, a szakszervezetek létrehozása [syndical action]. A tőkés ekkor kénytelen újra azokkal a jelenségekkel szembenézni, amelyek elől a vállalat eredetileg el akart menekülni. Ennek eredménye végül az lehet, hogy a gazdasági pangás következő periódusában a vállalat újra megpróbálkozik a „gyárménekítés” taktikájával.

Ahogy azonban az idő múlik, egyre kevesebb olyan zóna marad a kapitalista világ gazdaságban, amely alkalmas

célpontja lenne ennek a stratégiának, melynek célja az emelkedő bérköltségek előli menekülés. Az urbanizáció folyamata az egész világon dinamikusan előrehaladt (és ma is tovább folyik), jelentős részben éppen a bérköltségeket visszafogni kívánó termelés-áttelepítések miatt. A huszadik század második felében radikális mértékben lecsökkent a világ népességének rurális területeken élő hányada. A huszonegyedik század első felében pedig eltűnhetnek az utolsó nagyobb tisztán rurális jellegű zónák. Ha pedig nincsenek többé olyan zónák, ahová a gyárak „menekülhetnek”, akkor nem lesz mód a bérköltségek nemzetközi szintjének jelentősebb leszorítására.

Az emelkedő bérköltségek nem az egyetlen problémát jelentik, amellyel a vállalatoknak szembe kell nézniük. A második problémát a termelési inputok emelkedő költségei képezik. Inputok alatt értjük mind a termeléshez használt gépeket, mind a fölhasznált anyagokat (akár úgynevezett nyersanyagokat, akár fölhasználásra kerülő kész vagy félkész termékeket). A vállalat ezeket természetesen a piacon vásárolja meg és megfizeti, amit meg kell fizetni értük. De van három olyan rejtett költség, amelyet a vállalatok nem feltétlenül fizetnek meg. Ezek a következők: a hulladék (különösen a toxikus anyagok) kezelésének költségei, a nyersanyag-források megújításának költségei és az általánosságban infrastrukturális költségeknek nevezhető kiadások. Számos módja van annak, hogyan lehet elkerülni ezeknek a költségeknek a megfizetését, s ez mindig is fontos eleme volt annak, hogy a cégek alacsony szinten tartsák az inputok árát.

A hulladékkezelés költségei minimalizálásának elsődleges eszköze a szemét közterületre való lerakása [dumping], ekkor minimális, vagy semmilyen kezeléssel a környezetre terhelik a hulladékot. Ha toxikus anyagokról van szó, akkor a dolog eredménye a szabad szemmel is látható szemétkiadásokon kívül az ökoszisztéma károsodása. Egy bizonyos ponton a szemétkiadás és az ökológiai károsodások követ-

kezményei közproblémává szoktak válni, és a társadalom mint közösség kénytelen valamilyen választ adni rájuk. De a szeméttlerakás és az ökológiai károsodások kicsit úgy működnek, mint a rurális zónák zsugorodásának jelensége. A vállalat mindig áttelepülhet egy új területre, ezáltal megszüntetve a problémát, egészen addig, amíg ezek az „érintetlen” zónák el nem fogynak. Globálisan nézve éppen ez történt a kapitalista világ gazdaságon belül. Csak a huszadik század második felében jutottunk el arra a pontra, hogy a hulladékkezelés és a még érintetlen területek rohamos fogyatkozása mint társadalmi probléma jelenjen meg.

A nyersanyagforrások megújításának problémája sok párhuzamosságot mutat ezzel. A nyersanyag vásárlóját általában nem érdekli, hogy az adott nyersanyag hosszú távon is kiaknázható legyen. Az eladók pedig hírhedten hajlamosak arra, hogy alárendeljék a hosszú távú fönnttarthatóságot a rövid távon érvényesülő profitérdeknek. Az utóbbi ötszáz év ahhoz vezetett, hogy sorra kimerültek bizonyos erőforrások és a hozzájuk való hozzáférés költsége folyamatosan növekvő tendenciát mutatott. Ezeket a trendeket csak részben kompenzálták az alternatív erőforrásokat (vagy az azokhoz való hozzáférést) létrehozó technológiai újítások.

Ezt a két kimerülési folyamatot – egyrésről a még érintetlen területek fogyatkozását, másrésről a természeti erőforrások kimerülését – az utóbbi évtizedekben jelentős környezetvédő és zöld társadalmi mozgalmak ragadták meg és tették össztársadalmi témává. Ezek a mozgalmak arra törekedtek (és törekednek ma is), hogy rávegyék az államot, avatkozzon be a közösség szükségleteinek érdekében. Azonban az, hogy ezeket a szükségleteket kielégítsék, pénzt igényel, még hozzá rendkívül sok pénzt. Ki fogja mármost ezt megfizetni? Két reális lehetőség van: az egyik, hogy a társadalom egésze fizeti meg, adókon keresztül; a másik, hogy az adott erőforrásokat fölhasználó vállalatok. Amilyen mértékben a vállalatokat kötelezik ezeknek a tételeknek a megfizetésére – amit a közgazdászok a költségek

internalizálásának szoktak nevezni –, úgy nőnek a termelési költségeik.

Végül ott van még az infrastruktúra kérdése. Infrastruktúra alatt értjük mindazokat a termelési egységeken kívüli fizikai létesítményeket, amelyek szükséges részét alkotják a termelési és elosztási folyamatnak: utak, szállítási szolgáltatások, távközlési hálózatok, biztonsági rendszerek, vízellátás stb. Ezek fönntartása költséges és az idő múlásával egyre költségesebb dolog. A kérdés megint az: ki állja a számlát? Vagy a társadalom egésze, ami adózást jelent, vagy pedig az egyes vállalatok, ami költségeik megemelkedését jelenti. Minél nagyobb mértékben privatizált az infrastruktúra, annál inkább kell az egyes cégeknek állniuk a számlát (még ha közben más cégek profitálnak is az infrastruktúra üzemeltetéséből, s egyes személyek többet is fizetnek személyes fogyasztásukért).

A nyomás a költségek internalizálása irányában a termelő vállalatok számára termelési költségek szignifikáns mértékű megugrását jelenti, hosszabb távon bőven fölülmúlva a technológiai fejlődés költségcsökkentő hatását. A költségek internalizációján kívül pedig még ott vannak a cégek súlyosbodó problémái mindazokkal a bírságokkal, amelyeket a bíróságok és a törvényhozó szervek szabnak ki rájuk a korábban hanyagságból okozott környezeti károkért.

A harmadik költség, amely hosszú távú emelkedő tendenciát mutat, az adóterhelés. Valamiféle adók mindig is voltak, és mindig is lesznek. De az, hogy ki fizesse meg ezeket az adókat és mennyit fizessen belőlük, szüntelen politikai küzdelem tárgya. A modern világrendszerben alapvetően két okból szednek adókat. Az egyik, hogy az államnak meglegyenek a szükséges eszközei, hogy megvédje az ország biztonságát (hadsereg és rendőrség), fölépítse az infrastruktúrát és fönntartsa egy bürokratikus apparátust, amely által egyrészt közszolgáltatásokat nyújtanak, másrészt beszedik az adókat. Ezek olyan kiadások, amelyektől nem lehet megszabadulni, bár természetesen jelentős és

erőteljes nézeteltérések lehetnek abban, hogy közülük mire és mennyit kell költeni.

Van azonban egy második oka is az adószedésnek, amely jóval újabb keletű (szignifikáns mértékben csak a múlt században jelent meg). Ez a második ok a politikai demokratizálódás, aminek következtében az állampolgárok követelni kezdték bizonyos alapvető juttatásokat az államtól, amelyeket egyre inkább alapjogoknak tekintettek. Ezek a következők voltak: oktatás, egészségügyi szolgáltatások és garantált jövedelem az egész életre. Amikor ezeket a juttatásokat a tizenkilencedik században először bevezették, az állami kiadások még jelentéktelenek voltak, és még ezek a jelentéktelen kiadások is csak néhány országban léteztek. A huszadik század során az imént felsorolt három terület mindegyikén folyamatosan kitágult azoknak a szolgáltatásoknak a köre, amelyek biztosítását a lakosság elvárta az államtól. Ezzel párhuzamosan azon államok száma is folyamatosan nőtt, amelyek ezek közül a szolgáltatások közül valóban nyújtottak is valamennyit. Ma gyakorlatilag lehetetlennek tűnik, hogy ezeknek a kiadásoknak a szintjét újra lefelé tolják.

Mivel az ország megvédésének, az infrastruktúra fenntartásának és a lakosság oktatási, egészségügyi és jövedelmi juttatásokkal való ellátásának költségei folyamatosan emelkedtek és emelkednek (nem csak abszolút számokban, hanem a globális többlet százalékában is), ezért az adóterhelés a termelő vállalatok összköltségein belül egyre súlyosbodó terhet jelent, és ez a jövőben is így lesz.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a három fő termelési költség – bérköltségek, termelési inputok és adók – az utóbbi ötszáz évben és különösen az utóbbi ötven évben folyamatosan emelkedő tendenciát mutatott. A másik oldalon azonban az eladási árak nem tudtak lépést tartani ezzel az emelkedéssel, a hatékony kereslet növekedése ellenére sem, ugyanis a termelők száma állandóan nőtt és ezáltal újra és újra lehetetlennek bizonyult az oligopolisztikus viszonyok

fönntartása. Ez az, ami a profitprés, a profitráták süllyedése mögött meghúzódik. Természetesen a vállalatok állandóan megpróbálják visszafordítani ezt a folyamatot, ami napjainkban is megfigyelhető. Ahhoz, hogy megértsük, miért van az, hogy oly kevésbé képesek erre, vissza kell térnünk 1968 kulturális sokkjához.

Az 1945 utáni években a világgazdasági rendszer a termelőerők olyan mértékű kibővülését élte meg, ami példa nélküli a modern világrendszer történetében. Ennek következtében az imént tárgyalt strukturális trendek – a bérköltségek, termelési inputok jelentette költségek és az adóterhelés növekedése – mind nagy mértékben fölgyorsultak, mind a három költség szintje meredeken elindult fölfelé. Ezzel párhuzamosan a rendszerellenes erők, amelyekről korábban már beszéltünk, hatalmas lépéseket tettek közvetlen céljuk, az államhatalom megszerzése irányában. A világ minden részén úgy tűnt, a rendszerellenes mozgalmak realizálni fogják kétlépcsős programjuk első elemét. Északon, a Közép-Európától Kelet-Ázsiáig húzódó hatalmas területen (az Elbától a Jalu folyóig) kommunista pártok voltak hatalmon. A pán-európai világban (Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Ausztrálázsia) szociáldemokrata (vagy ennek megfelelő) pártok kormányoztak, legalábbis időnként. Ázsia többi régiójában és Afrika nagy részében nemzeti fölszabadítási mozgalmak jutottak hatalomra. Ami pedig Latin-Amerikát illeti, itt nacionalista-populista mozgalmak ragadták magukhoz az irányítást.

Az 1945 utáni éveket tehát nagymértékű optimizmus jellemezte. A gazdasági kilátások fényesnek tűntek, a legkülönbözőbb népi mozgalmak pedig elérni látszottak céljaikat. Vietnamban egy függetlenségéért harcoló kis ország – úgy tűnt – sikerrel tartja sakkban a hegemon hatalmat, az Egyesült Államokat. Még soha nem látta ennyi ember ilyen pozitívan a modern világrendszer helyzetét, és ez az érzés sokakra valósággal mámorosítóan hatott, bár más tekintetben ugyanakkor nagyon is stabilizáló hatással bírt.

Mégis, a mélyben növekvő csalódottság volt érezhető éppen a hatalomra jutott népi mozgalmakkal szemben. A kétlépcsős formula második elemének – változtassuk meg a világot – megvalósítása ugyanis, úgy tűnt, olyan messzire tolódik ki, amire a legtöbb ember nem számított. A világrendszer egészében tapasztalható általános gazdasági növekedés ellenére a centrum és a periféria közötti szakadék szélesebbre nyílt, mint valaha. S a rendszerellenes mozgalmak hatalomra kerülésével és a politikai hatalom átvételével a mobilizáció időszakának hatalmas demokratikus elánja is kihunyni látszott. Új privilegizált rétegek jelentek meg. Az egyszerű embereket most arra kérték, ne támaszszanak radikális követeléseket az új hatalommal szemben, amely – szölt az állítás – az ő érdekeiket képviselte. Amikor tehát a beígért fényes jövő végre elérkezett, sok, korábban rendkívül vehemens mozgalmi aktivista tűnődni kezdett, hogy valóban ezt akarta-e, s végül egy részük nyíltan befordult az új berendezkedéssel.

1968 forradalmi hullámát egyszerre okozta a világrendszer általános működésével kapcsolatos hosszú ideje érlelődő harag, valamint a csalódás a rendszerellenes mozgalmak transzformatív képességeiben. Az 1968-as robbanás két olyan motívumot tartalmazott, amelyek szinte mindenhol megjelentek, bármilyen is volt a lokális kontextus. Az egyik az Egyesült Államok hegemoniájának elutasítása volt, amely általában összekapcsolódott azzal a Szovjetuniónak címzett szemrehányással, hogy ez utóbbi, miközben elvileg az Egyesült Államok fő ellenfele, valójában hallgatólagosan támogatja az USA által kialakított világrendet. A másik motívum pedig az volt, hogy a hagyományos rendszerellenes erők hatalomra kerülve nem teljesítették ígéreteiket. A sérelmeknek ez a kombinációja újra és újra mindenhol megjelent és kulturális földrengéshez vezetett. A kirobbanó lázadások, zavargások pusztán rövid föllángolásoknak bizonyultak és nem juttatták hatalomra 1968 forradalmárait, vagy legalábbis huzamosabb ideig nem. Mégis, legitimál-

ták és fölerősítették nem csak a régi rendszerellenes mozgalmakkal szembeni csalódást, hanem azokkal az állami struktúrákkal szembeni elégedetlenséget is, amelyeket ezek a mozgalmak csak stabilizáltak. A folyamatos fejlődésbe vetett remény régi bizonyosságát fölváltotta a félelem, hogy a világrendszer esetleg nem fog megváltozni.

Az uralkodó globális közhangulat megváltozása, ahelyett, hogy megerősítette volna a status quót, inkább szétroncsolta a kapitalista világgazdaság politikai és kulturális tartószervezetét. Az elnyomottak többé nem voltak már biztosak benne, hogy a történelem az ő oldalukon áll. Ezért nem elégedhettek meg többé az apró, folyamatos korrekciókkal, abban reménykedve, hogy majd gyermekeik vagy unokáik életében ezek a változások beérnek. Már nem lehetett arra sem rávenni őket, hogy tekintsenek el pillanatnyi sérelmeiktől, a jobb jövőre gondolva. Röviden, a kapitalista világgazdaság vállalatai számára hirtelen elveszett a rendszer fő rejtett stabilizátora, az elnyomottak optimizmusa. S ez persze épp a legrosszabbkor történt, amikor a profitprés, a profitráták süllyedése is komolyan érezhetővé vált.

1968 kulturális sokkja megszüntette a liberális centrum automatikus dominanciáját, amely az előző globális forradalmi hullám, 1848 óta folyamatosan érvényesült. A jobb- és baloldal egyaránt kitört a centrista liberalizmus klónjának szerepéből, és képesek voltak végre érvényesíteni (vagy újból érvényesíteni) saját, radikálisabb értékeiket. A világrendszer belépett az átmenet fázisába, s mind a jobboldal, mind a baloldal eltökélten várta, hogy a növekvő káoszt arra használja föl, hogy a válság után végül létrejövő új rendszerben (vagy rendszerekben) saját értékei domináljanak.

Kezdetben úgy tűnt, hogy az 1968-as forradalmi hullám azonnali hatása bizonyos baloldali értékek legitimációja lesz, különösen a faji és szexuális kérdésekben. A rasszizmus a modern világrendszernek kialakulásától fogva jelenlevő eleme volt. Kétségtelen, hogy legitimitását ugyan újra és újra megkérdőjelezték az 1968 előtti kétszáz évben is. De

csak a 68-as forradalmi hullám után beszélhetünk olyan kiterjedt antirasszista küzdelemről, amely a nemzetközi politikai harctéren is képes volt központi szerepet játszani; mind a világszerte megjelenő, militáns aktivitást mutató „kisebbségi” identitásmozgalmak, mind pedig az arra tett erőfeszítések formájában, hogy a tudás szféráját átformálva a krónikus rasszizmus kérdését az intellektuális diskurzus középpontjába helyezték. A legalapvetőbb különbség az volt a korábbi antirasszista küzdelmekhez képest, hogy most már az elnyomottak maguk folytatták ezt a harcot, szemben a korábbi hasonló kezdeményezésekkel, amelyeket elsősorban az elitből származó liberálisok vezettek.

A rasszizmusról folytatott viták mellett nehéz lenne nem észrevenni a szexualitás kérdésének központi jelentőségét 1968 globális forradalmi hullámában. A nemi preferenciákkal [gender or sexual preferences] (a legszélső, s ezért perdöntő esetben: a transzszexuális identitással) kapcsolatos politikai attitűdöket tekintve 1968 hatása elsősorban azáltal jelentkezett, hogy hirtelen napfényre hozta és a világ szeme elé tárta: a megelőző fél évszázad lassú változásai következtében mennyire átalakultak a szexuális szokások. Ennek pedig masszív következményei voltak a jogrendszerre, a szokásokra, a vallásokra és az intellektuális diskurzusra nézve.

A hagyományos rendszerellenes erők a maguk idejében mindig elsősorban az államhatalom és a gazdasági struktúrák jelentőségét hangsúlyozták. Az 1968-ra jellemző militáns retorikában mindkét kérdés némileg háttérbe szorult, annyira nagy teret kapott benne ugyanis a rasszizmus és a szexualitás kérdése. Ez világszerte komoly problémát jelentett a jobboldal számára. A jobboldal ugyanis jobban tudta kezelni a geopolitikai és gazdasági kérdéseket, mint a szociokulturális kérdéseket. Ez a centrista liberálisok pozíciója miatt volt így, akik ellenségesen szemlélték a kapitalista világgazdaság alapvető politikai és gazdasági intézményeinek aláaknázására tett bármiféle kísérleteket,

de látens módon (ha nem is nyíltan vagy harcosan) mégis támogatták az 1968-as forradalmak által indukált (és későbbi) szociokulturális hangsúlyeltolódásokat. Az 1968-ra adott reakció ezért kétarcú volt: egyrészt az eliteknek az a törekvése jellemezte, hogy visszaállítsák a rendet és megoldják a kialakulóban lévő profitválság okozta azonnali problémák egy részét, másrészt pedig egy szűkebb területen jelentkező, de annál vadabb kulturális ellenforradalom. Fontos megkülönböztetni ezt a két jelenséget és a hozzájuk kapcsolódó stratégiai elkötelezettségeket.

Ahogy a világ gazdaság ekkoriban egy elhúzódnó Kondratyev B-fázisába jutott, a centrista és a jobboldali erők koalíciója offenzívát indított a növekvő termelési költségek leszorítása érdekében, mind a három költségtípus területén. Megpróbálták csökkenteni a bérköltségeket. Megpróbálták újra externalizálni a termelési inputok költségeit. Megpróbálták csökkenteni az adókat a jóléti állam juttatásainak (oktatás, egészségügy, életre szóló jövedelemgaranciák) rovására. Ez az offenzíva különböző formákban nyilvánult meg. A politikai centrum képviselői a fejlesztéspolitika, illetve a fejlesztő állam [developmentalism] koncepcióját a globalizációéval helyettesítették, amely lényegében a határok teljes megnyitását jelentette az áruk és a tőke (de nem a munkaerő) szabad áramlása előtt. A Thatcher-kormány az Egyesült Királyságban, illetve a Reagan-kormány az Egyesült Államokban élen járt ennek a politikai fordulatnak a végrehajtásában. A fordulat mögött álló elmélet „neoliberalizmus” néven vált ismertté, míg a konkrét gazdaságpolitikai intézkedéscsomagot gyakran nevezték „washingtoni konszenzus”-nak. Az elmélet terjesztésének fő helyszíne a davos-i Világ gazdasági Fórum volt, míg a washingtoni konszenzus tényleges alkalmazásáért elsősorban a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és az újonnan létrehozott Világkereskedelmi Szervezet (WTO) kezkeskedett.

Az 1970-es évektől kezdve minden kormány gazdasági nehézségekkel kellett, hogy szembenézzon (különösen a

harmadik világ és a korábban kommunista befolyás alatt álló területek országaiban), ami rendkívül nehézzé tette az érintett, általában régi rendszerellenes mozgalmak által vezetett államok számára, hogy ellenálljanak a „strukturális kiigazítást” és határaik megnyitását követelő külső nyomásnak. Ennek eredményeképpen sikerült bizonyos mértékig világszerte leszorítani a termelési költségeket, de sokkal kisebb mértékben, mint amit az erre irányuló politikák hívei reméltek és sokkal kisebb mértékben, mint ami szükséges lett volna a krónikus profitválságon való túllendüléshez. A kapitalisták egyre inkább a pénzügyi spekuláció területén keresték a profittermelés lehetőségeit, mintsem a termelés területén. Az ilyesfajta pénzügyi manipulációk adott játékosok számára természetesen hatalmas profitokat hozhatnak, de ugyanakkor nagyon törekennyé teszik a világgazdaság egészét és szélsőséges kilengésekhez vezetnek a valutaárfolyamokban és a foglalkoztatás szintjében. Valójában a pénzügyi spekuláció térnyerése a növekvő káosz egyik jele.

A nemzetközi politikai életben új jelenség volt még az is, hogy a globális baloldal egyre inkább másodlagosnak nyilvánította a választási célkitűzéseket, helyette viszont hozzákezdett a „mozgalmak mozgalma” megszervezéséhez: ezt a mozgalmat gyakran kötik a kezdetben Porto Alegreben megrendezett Társadalmi Világforumhoz, sőt, azt mondhatjuk, a Porto Alegre-i nagygyűlések váltak a mozgalom szimbólumává. A Társadalmi Világforum nem szervezet, hanem találkozási pont a legkülönbözőbb háttérű és meggyőződésű aktivisták számára. A résztvevők a Társadalmi Világforumon kívül a legkülönbözőbb akciókban vesznek részt, a globális vagy regionális demonstrációktól kezdve a bolygó minden pontján megtalálható lokális szerveződésekig. A mozgalom szlogenje – „lehet más a világ” – jól kifejezi, hogy a résztvevők fölismerték: a világrendszer strukturális válságát éli és ezért jelentős politikai döntések állnak előttünk. Sok szempontból azt mondhatjuk, napjaink

világa egyre inkább Davos és Porto Alegre szellemének küzdelméről szól.

Az Oszama bin Ládén által megszervezett drámai terror-támadás a New York-i ikertornyok ellen 2001. szeptember 11-én újabb jelét adta a világméretű politikai káosznak és egyben fordulópontot jelzett politikai szempontból is. A jobboldal azon része számára, amely arra vágyott, hogy elvágja a centrumhoz kötődő szálakat, most lehetségessé vált, hogy hozzálasson az amerikai katonai erő unilaterális érvényesítésére épülő programjához, valamint ahhoz a nagyszabású kísérlethez, hogy semmissé tegye a világrendszer 1968 utáni kulturális evolúcióját (különösen a faji és szexuális kérdésekben). E folyamat során megpróbálták likvidálni az 1945 után létrejött geopolitikai berendezkedés több olyan elemét, amelyekről úgy látták, korlátozzák politikai mozgásterüket. De ezek az erőfeszítések csak azal fenyegettek, hogy tovább súlyosbítják a világrendszer egyébként is növekvő instabilitását.

Eddig a világrendszerben uralkodó kaotikus szituáció empirikus leírását vázoltuk föl. Milyen *várákozásaink* lehetnek mármost egy ilyen szituációban? Az első dolog, amit hangsúlyoznunk kell, az, hogy szélsőséges kilengések várhatók – illetve már tapasztalhatók is – a világrendszer minden intézményi területén. A világgazdaság akut spekulatív nyomásoknak van kitéve, amelyeket képtelenek kontrollálni a nagyobb pénzügyi intézmények illetve felügyeleti szervek, mint például a jegybankok. Az erőszak kisebb-nagyobb, intenzív kitörései jelentkeznek mindenhol, az erőszakos periódusok elkezdenek meghosszabbodni. Már senki nem rendelkezik a megfelelő hatalommal, hogy határozottan elfojtsa ezeket az erőszakkitöréseket. Azok az erkölcsi megkötöttségek, amelyek érvényesülését hagyományosan az államok és az egyházi intézmények együtt biztosítják, rohamosan vesztenek erejükből.

Másrészt, önmagában abból, hogy egy rendszer válságban van, nem következik, hogy ne tennének kísérletet a

megszokott módon való továbbműködtetésére. Általában a rendszer működtetői nagyon is megpróbálják ezt a lehetőséget. Amennyiben a megszokott működési mód aszimptotájukhoz közelítő hosszú távú trendeket jelent, akkor a szokásos működési mechanizmusok erőltetése egyszerűen csak tovább fogja súlyosbítani a válságot. Mégis, a legtöbb ember reakciója általában a szokásos eljárás mód folytatása lesz. Nagyon rövid távon ez nem is feltétlenül rossz válasz. A szokásos eljárás végső soron az ismerős eljárás, amely adott rövidtávú előnyöket ígér, hiszen különben nem ez lenne a szokásos eljárás. S épp mivel a kilengések a válság időszakában szélsőségesebbek, a legtöbb ember úgy törekszik biztonsága megőrzésére, hogy kitart addigi viselkedése mellett.

Természetesen lesznek olyan emberek is, akik középtávon ható módosításokat próbálnak meg eszközölni a rendszerben, amelyek reményeik szerint enyhíteni fogják a meglévő problémákat. Ez is egy szokásos jelenség és a legtöbb ember emlékezetében az él, a múltban ez a taktika már többször sikeres volt, ezért érdemes újra megpróbálkozni vele. A probléma az, hogy a rendszerszintű válság időszakában az ilyen középtávon ható módosításoknak igen szerény foganatja van. Hiszen, mint azt korábban már elmondtuk, épp ez teszi a rendszerszintű válságot rendszerszintűvé.

S lesznek olyanok is, akik a mélyebb átalakulás elősegítésére fognak törekedni, gyakran középtávú módosításoknak beállítva tetteiket. Ezek az emberek arra próbálják meg felfelhasználni az átmenet időszakának szélsőséges kilengéseit, hogy alapvető változásokat kényszerítsenek ki a rendszer működési mechanizmusában, ezáltal a folyamatot az egyik bifurkációs pálya felé elmozdítva. Ebben a periódusban ez a viselkedés a legkövetkezetesebb. A jelenlegi szituációban ezt a viselkedést elsősorban abban a harcban figyelhetjük meg, amelyet mint Davos és Porto Alegre szelleme közti harcot írtunk le. Ez a harc ma még talán nem áll a legtöbb ember figyelmének a középpontjában. S persze az is igaz,

hogy a küzdelemben résztvevők közül sokan úgy találhatják, nem árt elterelni a figyelmet a küzdelem intenzitásáról és valódi tétjükről, ezáltal esetleg megkönnyítve bizonyos célok elérését, ami talán lehetetlenné válna, ha egészen nyíltan kimondanák őket.

Ennél többet nem mondhatunk erről a küzdelemről, amely még csak most kezd kibontakozni, s egyik fő jellemzője végkimenetelének teljes bizonytalansága, valamint a folyamat nehezen átlátható jellege. Úgy is le lehet írni ezt a küzdelmet, mint bizonyos alapértékek összecsapását, vagy akár mint „civilizációk” összecsapását – egészen addig, amíg nem felejtjük el, hogy itt nem népek, vallási csoportok vagy más történelmi csoportosulások állnak egymással szemben. A vita tulajdonképpen azzal kapcsolatos, mennyire kell általában egy társadalmi rendszernek, illetve a mi esetünkben konkrétan az általunk létrehozandó jövőbeni társadalmi rendszernek a társadalomszerveződés két régóta központi jelentőségű kérdésében – nevezetesen a szabadság és az egyenlőség kérdésében – ilyen vagy olyan irányban hajlania. Ez a két kérdés – a szabadság és az egyenlőség kérdése – ugyanis valójában szorosabban összekapcsolódik, mint ahogy azt a társadalomtudományi gondolkodás a modern világrendszer története során eddig hajlandó volt elismerni.

A szabadság (avagy a „demokrácia”) kérdését modern világunkban annyi hiperbola övezi, hogy néha nehéz kivenni, mik is tulajdonképpen a mélyben meghúzódó kérdések. Hasznos talán megkülönböztetni először a többség szabadságát a kisebbség szabadságától. A többség szabadsága abban mérhető, milyen mértékben tükrözik a kollektív politikai döntések a többség preferenciáit, szemben azoknak a kisebb csoportoknak a preferenciáival, akik adott esetben a döntéshozatali folyamatokat gyakorlatilag kontrollálják. Ez nem pusztán az úgynevezett szabad választásokon múlik, habár nem kétséges, hogy a rendszeres, törvényes és nyílt választások szükséges, habár távolról sem elégséges részei

minden valamennyire is demokratikus politikai struktúrájának. A többség szabadságához a többség aktív politikai részvételére van szükség. Szükség van arra is, hogy a többség megfelelő mértékben hozzá tudjon jutni az információkhoz. Szükség van ezenkívül valamiféle átviteli mechanizmusra, amely által a többségi társadalom nézetei a törvényhozói szervek többségi nézeteivé válnak. Igen kétséges, hogy létezik-e ma olyan állam a modern világrendszerben, amely az imént felsorolt összes szempontból teljességgel demokratikusnak mondható.

A kisebbség szabadsága merőben más jellegű kérdés. A kisebbség szabadsága mindazoknak a jogoknak a meglétét jelenti, amelyek lehetővé teszik individuumoknak és csoportoknak, hogy saját preferenciáikat kövessék mindazokon a területeken, ahol semmivel sem igazolható, hogy a többség rájuk erőltesse saját preferenciáit. A modern világrendszer legtöbb állama szavakban legalábbis már régóta respektálja ezeket a jogokat, amelyek egyfajta védettséget adnak a többségi preferenciák diktátumával szemben. Sokszor azért is méltatni szokták ezeket a jogokat, mert nem pusztán negatív értelemben védenek, hanem pozitív értelemben is hozzájárulnak egy sokszínűbb történelmi rendszer létrehozásához. A hagyományos rendszerellenes mozgalmak számára a prioritás mindig az volt, amit a többség szabadságának nevezünk. 1968 globális forradalmának vezetői viszont inkább a kisebbségek jogainak kiterjesztéséért tettek sokat.

Még ha feltételezzük is, hogy mindenki a szabadság pártján van – s ez igen elhamarkodott feltételezés lenne –, még ekkor is ott van az a hatalmas és soha meg nem szűnő nehézség, hogy eldöntsük, hol húzódjon a többség szabadsága és a kisebbség szabadsága közötti határvonal; azaz az egyes kérdéseknél és az egyes területeken melyik szempont kapjon elsőbbséget. A harcban, ami azért folyik, milyen legyen a jelenlegi világrendet követő rendszer (vagy a jelenlegi szisztémát fölváltó rendszerek) az alapvető törésvonal két csoport között húzódik. Az első csoporthoz azok tartoznak,

akik mindkét szabadságot – a többség szabadságát és a kisebbségek szabadságát is – szeretnék kiterjeszteni. A másik oldalon azok vannak, akik egy lényegét tekintve autoritárius [non-libertarian] rendszer létrehozására törekednek, programjuk valódi jellegét azzal leplezve, hogy kijátsszák egymás ellen a többség és a kisebbség szabadságát és csak az egyiket akarják érvényesíteni. Ebben a küzdelemben nyilvánvalóvá válik, mi is a nehezen átlátható viszonyok jelentősége. Az átláthatatlanság zűrzavarhoz vezet, és ez azoknak kedvez, akik a szabadság korlátozására törekednek.

Az egyenlőség fogalmát gyakran úgy állítják be, mint ami konfliktusban áll a szabadság fogalmával, különösen, ha a materiális javakhoz való hozzáférés relatív egyenlőségéről van szó. A valóságban azonban ugyanannak az értelmének a másik oldaláról van szó. Amennyiben a társadalmat jelentős egyenlőtlenségek jellemzik, akkor elképzelhetetlen, hogy minden ember szava ugyanannyira fog számítani, amikor a többség preferenciáinak meghatározásáról van szó. Az is elképzelhetetlen, hogy a kisebbségek szabadságát teljes mértékben tiszteletben tartanák, ha ezeket a kisebbségi csoportokat sokan nem tartják magukkal egyenlőnek. Először a gazdasági és társadalmi egyenlőségnek kell meglennie, hogy aztán a politikai egyenlőség is megvalósulhasson. Az egyenlőség fogalmának jelentősége abban áll, hogy megmutatja, milyen helyzetben kell lennie a többségnek ahhoz, hogy megvalósítsa saját szabadságát, és hogy a kisebbségek szabadságát is tiszteletben tartsa.

Amikor fölépítjük a jelenleg fennálló rendszer utódját (esetleg utódjait), vagy egy olyan hierarchikus rendszert építünk, amelyre rangok és rang szerinti privilégiumok jellemzők (még ha esetleg ezek a rangok meritokratikus kritériumok alapján lesznek is meghatározva), vagy pedig egy olyat, amely többé-kevésbé demokratikus és egalitárius jellegű. A jelenleg fennálló világrend egyik nagy érdeme, hogy habár az ezzel kapcsolatos viták egyikét sem tudta megoldani, de legalább egyre inkább a figyelem középpontjá-

ba állította őket. Nem kérdéses, hogy ma az emberek a világ minden táján sokkal inkább tudatában vannak ezeknek a kérdéseknek, mint száz éve, nem is beszélve az ötszáz évvel ezelőtti helyzetről. Sokkal inkább tisztában vannak jogaikkal és sokkal inkább hajlamosak rá, hogy harcoljanak értük, miközben a hatalmasok retorikájával szemben is szkeptikusabbá váltak. Bármennyire a szélsőséges polarizáció jellemzi általánosságban a jelenlegi rendszert, ez utóbbi mindenképpen egy pozitív örökség.

Egy adott történelmi rendszerből egy másikba való átmenet periódusát mindig heves harcok, kínzó bizonytalanság és a tudás fönnálló formáival szembeni mélységes és elmélyülő szkepszis jellemzik. Első feladatunk az, hogy megpróbáljuk pontosan megérteni mi is történik körülöttünk és velünk. Ezt követően döntenünk kell, milyen irányban akarjuk, hogy a világ továbbhaladjon. S végül, ki kell ötlőnünk azt is, mit kell tennünk ezekben a pillanatokban ahhoz, hogy valóban olyan irányban haladjanak a dolgok, mint ahogy azt szeretnénk. Ezt a három feladatot úgy is leírhatjuk mint az intellektuális, az erkölcsi és a politikai próbatételt: nem azonosak, de szoros kapcsolat van köztük. Egyikünk sem kerülheti el, hogy döntést hozzon ezekben a kérdésekben. Ha azt állítjuk, hogy ez mégis lehetséges, akkor egyszerűen kimondatlan döntést hozunk. A feladatok, amelyek ránk várnak, rendkívül nehezek, ám egyszersmind lehetőséget nyújtanak arra, hogy – mind egyénileg, mind kollektíve – létrehozzunk valamit, vagy legalábbis közreműködjünk a létrehozásában valaminek, ami által a bennünk lakozó közös képességek valósággá válhatnak.

Fogalomtár

Az alábbiakban a könyvben használt alapvető fogalmak gyűjteménye olvasható. Ez egy fogalomgyűjtemény, nem szótár. A legtöbb itt szereplő kifejezésnek nincsen egységes, pontos definíciója. A különböző tudósok gyakran igen eltérő módon definiálják és használják őket. A használatbeli különbségek mögött többnyire az előfeltételezésekben és az általános teoretikus háttérben meglévő különbségek húzódnak meg. Az alább olvasható szöszedet az általam használt kifejezéseket tartalmazza, az általam nekik tulajdonított jelentés megadásával. A kifejezések egy részét a megszokott, standard módon használom, bizonyos esetekben azonban egészen másképp, mint más szerzők. Több esetben a kifejezés általam használt jelentését úgy adom meg, hogy összefüggésbe hozom egy másikkal, ugyanis a két kifejezés véleményem szerint párt alkot. A felsorolt kifejezések nagyrészt explicite vagy implicate már a szövegben is definiálva vannak. Mégis úgy gondoltam, hasznos lehet az olvasó számára, ha a fogalomtár segítségével gyorsan és egyértelműen utánanézhet az egyes fogalmaknak. A fogalomtár egyes szócikkei közötti kereszthivatkozásokat a NAGYBETŰVEL szedett szavak jelzik.

állam: A modern világrendszerben az állam egy határokkal körülvett területet jelent, amely vindikálja magának a SZUVERENITÁS-t és a területén élő emberek [subjects], modern nevükön az állampolgárok fölötti rendelkezést. Ma a bolygó szárazföldi területének egésze államok között van felosztva (kivéve az Antarktisz), és nincs olyan terület, amely egyszerre

több állam részét is alkotná (habár határviták időnként vannak). Az állam a jogrendszer által rögzített monopóliumot élvez területén a fegyverhasználatra, amelynek szabályait az állam törvényei definiálják.

aszimptota: A matematikából származó fogalom, ahol egy olyan egyenest jelent, amelyet egy adott görbe nem érhet el a véges térben. Leggyakrabban olyan görbékre utalunk vele, amelyek az Y tengelyen valamilyen százalékos értéket mutatnak, és amelyeknél az aszimptotát a száz százalék jelenti.

ázsiai termelési mód: Ezt a kifejezést Karl Marx alkotta meg, hogy leírja vele az ókori ázsiai birodalmak működését. Mások szerint centralizált birodalmi struktúrák, amelyeknek fő szervező elve a mezőgazdaság öntözésigényének biztosítása és kontrollja. A lényeges pont Marx számára az volt, hogy úgy látta, ezek a rendszerek kívül esnek az egymást követő „termelési módok” (azaz a termelési rendszerek különböző szerveződési módjai) univerzálisan érvényes, „felfelé” mutató szekvenciáján.

cirkulacionista – produkcionista: Ezek a kifejezések csak a világrendszer-elmélet ortodox marxista kritikáján belül értelmezhetők. Bizonyos marxisták szerint Marx számára egy termelési mód kritikus, meghatározó tulajdonsága maga a termelési rendszer. Ezért bárki, aki a kereskedelem jelentőségét is hangsúlyozni akarja „cirkulacionista”, nem pedig „produkcionista”. Hogy valóban ez volt-e magának Marxnak az álláspontja, az heves viták tárgya. Azt, hogy a világrendszer-elmélet „cirkulacionista” lenne, az elmélet képviselői tagadják.

civil társadalom: Ez a tizenkilencedik század elején föltalált kifejezés igen népszerűvé vált a huszadik század utolsó évtizedeiben. Kezdetben a kifejezést egyszerűen mint az „állam” ellentétét használták. Abban az időben Franciaországban szokás volt szembeállítani a „*pays légal*”-t (az ország mint jogi entitás, avagy az állam) a „*pays réel*”-lel (a valós ország, avagy a civil társadalom). Ez a distinkció azt implikálta, hogy ha az állami intézmények nem tükrözik a társadalom (azaz mindannyiunk) akaratát (mint ahogy nem tükrözték), akkor az állam bizonyos értelemben illegitim. Az utóbbi években a kifejezést ennél szű-

kebb értelemben kezdték el használni, hogy a „civil szervezetek” [non-governmental organizations] sokaságára utaljanak vele, azt szuggerálva, hogy az állam nem lehet valóban demokratikus, amennyiben nem áll mellette egy erős „civil társadalom”. A kifejezést időnként szintén használják (könyvünkben mi is így teszünk) mindazon intézmények megjelölésére, amelyek nem szűk értelemben vett gazdasági vagy politikai intézmények.

centrum – periféria: Ez a két fogalom egymástól elválaszthatatlan, s először akkor váltak széles körben elterjedtté, amikor Raúl Prebisch és az ENSZ Latin-amerikai Gazdasági Bizottságának szakértői az ötvenes években elkezdtek használni őket a világ gazdaság TENGELYSZERŰ MUNKAMEGOSZTÁSÁNAK leírására. A centrum és a periféria fogalma termékekre utal (a centrumra jellemző illetve a perifériára jellemző termelési folyamatok termékei), de gyakran egyszerűen magukra az országokra is alkalmazzák, amelyekben az adott jellegű termékek dominánsak. Könyvünk tézise az, hogy a centrumra és a perifériára jellemző termelési folyamatok közötti különbség a monopolizáció (és ezáltal a profitabilitás) fokától függ.

egyenlőtlen csere: Ezt a fogalmat Arghiri Emmanuel hozta létre az ötvenes években, hogy megcáfolja vele David Ricardónak a KOMPARATÍVELŐNYÖKKel kapcsolatos elméletét. Emmanuel mellett érvelt, hogy amikor alacsony munkaköltségekkel előállított termékeket (ti. a periféria termékeit) magas munkaköltségekkel előállított termékekkel (a centrum termékeivel) cserélnek ki, akkor *egyenlőtlen csere* történik, amelynek nyertese a centrum, és ezáltal értéktöbblet áramlik a perifériáról a centrum felé. Emmanuel könyve heves vitát váltott ki. Az egyenlőtlen csere fogalmát sokan elfogadták, anélkül, hogy akceptálták volna Emmanuel leírását arról, hogy mi a jelenség lényege és magyarázata.

endogén – exogén: Ez a két kifejezés arra utal, mik a társadalmi cselekvés meghatározó alapváltozói, vajon belsők vagy külsők, ahhoz az elemzési kerethez képest, amelyet mint a társadalmi cselekvés alapegységét definiálunk.

episztemikus aktivitás: Semleges kifejezés, amellyel bármilyen típusú tudományos aktivitásra utalunk, elkerülve, hogy véleményt nyilvánítsunk a KÉT KULTÚRA kérdésében.

eurocentrizmus: Pejoratív értelemben használt kifejezés. Eurocentrizmusnak szoktak titulálni minden olyan megközelítést, amely előfeltételezi, hogy azok a mintázatok, amelyek a páneurópai történelmi és társadalmi struktúrák tanulmányozásából kivehetők, univerzálisan érvényesülő mintázatok, s ezért implicit modellként is szolgálnak a világ többi részén élők számára.

exogén: ld. ENDOGÉN.

értéktöbblet: Ez a kifejezés az ellentmondások és időnként okkult viták súlyos örökségét hordozza magával. Ebben a könyvben értéktöbbleten pusztán a termelő által realizált tényleges profitot értjük – amelyet a termelő könnyen elveszíthet az EGYENLŐTLEN CSERE jelensége által.

félperiféria, félperifériás: Félperifériás *termékekről* beszélni nincs értelme, szemben azzal, ahogy beszélhetünk a centrumra és a perifériára jellemző *termékekről*. Azonban ha kiszámoljuk, hogy egy adott ország termelési folyamatainak mekkora része centrum-jellegű folyamat és mekkora perifériás, akkor látni fogjuk, hogy bizonyos országokban a kettő nagyjából ugyanolyan mértékben van jelen, azaz ezek az országok centrum-jellegű termékeket cserélnek ki a perifériával, és perifériás termékeket a centrummal. Ebben az értelemben beszélhetünk félperifériás országokról, amelyek speciális politikai viszonyokkal és a világrendszer működésén belül sajátos szereppel bírnak.

feudalizmus: A középkori Európában fönnálló történelmi rendszer standard megnevezése. A feudalizmus decentralizált, hatalmi szigetek sokaságából álló szisztéma volt, a hűbéresek és hűbérurak lépcsőzetes rendszerével, akiket kölcsönös társadalmi kötelezettségek kötöttek egymáshoz (például földhasználati jog valamiféle fizetség és társadalmi védettség fejében). Az, hogy meddig létezett ez a rendszer Európában és hogy léteztek-e hasonló társadalmi rendszerek a világ más részein, igen vitatott a tudósok körében.

geokultúra: A „geopolitika” kifejezésének mintájára létrehozott terminus. Olyan normák és diskurzustípusok összességére utal, amelyek adott időszakban széles körű legitimitást élveznek a világrendszerben. Könyvünkben amellet érvelünk, hogy egy geokultúra nem jön létre automatikusan a világrendszer kialakulásával, hanem létre kell hozni.

geopolitika: Tizenkilencedik századi kifejezés, amely az államközi rendszeren belüli hatalmi viszonyokra és machinációkra utal.

globalizáció: Ezt a kifejezést a nyolcvanas években találták ki. Általában a terminus használóinál azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a világgazdaságban az utóbbi időben jelentős átalakulás ment végbe, amelynek következtében kivételes mértékben megnőtt a kormányokra nehezedő nyomás, hogy nyissák meg határaikat az áruk és a tőke szabad áramlása előtt. Mindez – szól az érvelés – technológiai újítások eredménye elsősorban, különösen az informatika területén. A globalizáció kifejezése legalább annyira egy *előírást* fejez ki, mint egy *leírást*. A világrendszer-elmélet művelői szerint ez az újnak beállított összefüggés (többé-kevésbé nyílt határok) valójában a modern világrendszer történetében ciklikusan visszatérő jelenség.

hegemónia: Ezt a kifejezést gyakran nagyon tág értelemben használják, hogy egy adott politikai szituáción belüli domináns szerepre utaljanak vele. Antonio Gramsci olasz kommunista teoretikus Machiavellit követve kiemelte, hogy a hegemónia ideológiai és kulturális dimenzióval is rendelkezik, amennyiben azt is magában foglalja, hogy a hatalmat a lakosság valamilyen értelemben legitimnek ismerje el. Ez a legitimációs folyamat Gramsci szerint kritikus jelentőséggel bír abban, hogy az eliten képesek fenntartani hatalmukat. A világrendszer-elméletben a kifejezést ennél szűkebb értelemben használjuk. Olyan szituációkat jelölünk vele, amelyekben egy állam képes arra, hogy gazdasági, politikai és pénzügyi értelemben egyértelműen a többi erős állam fölé kerekedjen, ezáltal katonai és kulturális értelemben is egyértelműen vezető helyzetbe kerüljön. A hegemón hatalom képes meghatározni a nemzetközi játékszabá-

lyokat. Ha így definiáljuk a hegemonia fogalmát, akkor ez azt is magában foglalja, hogy a hegemonia soha nem tart túl sokáig, végső soron önmagát pusztítja el.

hermeneutika: Eredetileg a bibliai szövegek tudományos értelmezését jelenti. Ma a kifejezés alatt inkább egyfajta ismeretelméleti megközelítést értenek, amely lehetővé teszi az elemző számára, hogy empatikusan azonosuljon a vizsgált társadalmi cselekvéssel és így interpretálja. Ezt a módszert gyakran szembeállítják a tudás olyan „objektív” módjaival, mint pl. a statisztikai elemzés.

heurisztika: A problémamegoldás intuitív [exploratory] módja, amely hozzásegít a tudás megszerzéséhez, anélkül, hogy túlságosan rigorózus lenne.

háztartás: A világrendszer-elméletben sajátos módon használt kifejezés: emberek (általában 3-10 ember) csoportja, amelyre a tagok különböző típusú jövedelmeinek hosszabb időn át (mondjuk harminc évig) tartó megosztása jellemző. Új tagok lépnek be a háztartásba és régi tagok halnak meg. A háztartás tagjai nem feltétlenül vérrokonai egymásnak és nem feltétlenül egy térben laknak, habár mindkettő gyakori.

identitások: ld. STÁTUSZCSOPORTOK.

ideológia: Ideológia alatt általában gondolatok olyan koherens halmazát értjük, amely egyfajta általános orientációt és nézőpontot ad. A kifejezés használható semleges (mindenki rendelkezik ideológiával) vagy negatív értelemben (mások álláspontja csak ideológia, szemben a mi tudományos igényességű elemzésünkkel). A világrendszer-elméletben a kifejezést ennél szűkebb értelemben használjuk; olyan, a társadalmi életben hasznosítható koherens stratégiát értünk alatta, amelyből politikai következtetések vonhatók le. Ebben az értelemben ideológiákról csak a francia forradalom óta beszélhetünk, amely után szükségessé vált koherens stratégiák kialakítása a politikai változás szüntelenül jelentkező követeléseivel kapcsolatában. Három ilyen ideológia alakult ki: KONZERVATIVIZMUS, LIBERALIZMUS és RADIKALIZMUS.

idiografikus – nomotetikus: Ezt a fogalompárt a tizenkilencedik század végi Németországban alkalmazták először a társadalomtudósok között folyó úgynevezett *Methodenstreit* (módszerek csatája) során, amely jelezte a tudományos élet meghasadását a KÉT KULTÚRÁRA. A nomotetikus megközelítést valló tudósok ragaszkodtak a reprodukálható, „objektív” eredményeket produkáló módszerekhez, s abban látták saját feladatukat, hogy a társadalmi valóságot megmagyarázó általános törvényeket fedezzenek föl. Az idiografikus módszert képviselő tudósok nagyrészt kvalitatív, narratív jellegű anyagot használtak föl, magukat humán tudósoknak tartva, akik inkább a HERMENEUTIKA módszereit részesítik előnyben. Ez utóbbiak számára a hangsúly az interpretáción, nem pedig a törvényszerűségek felfedezésén volt, amivel kapcsolatban egyébként legjobb esetben is szkeptikusak voltak. (Ne keverjük össze az idiografikust az ideografikussal. Az „idio-” a görögből származó előtag és specifikust, egyénit, sajátost jelent; így az idiografikus azt, hogy valami sajátos, egyedi jelenség leírása, illetve az ilyen leíráshoz kapcsolódó dolog. Az „ideo-” előtag ezzel szemben a latinból származik és képet, formát, ideát jelent; az „ideografikus” szó pedig a nem-alfabetikus írásrendszerek megnevezésére szolgál, mint amilyen pl. a kínai karakterrendszer.)

infrastruktúra: A termelési és kereskedelmi rendszer alapját adó struktúrák összessége; utak, hidak és egyéb közösségi létesítmények.

ismeretelmélet: A filozófiai gondolkodás azon ága, amely tudásunk természetével foglalkozik, valamint azzal, hogyan győződhetünk meg tudásunk igazságáról.

kereslet elaszticitása: Közgazdasági szakkifejezés, amely arra utal, mekkora fontosságot tulajdonít az egyének összessége egy adott árucikk megvásárlásának más árucikkekkel szemben, ha az ártól eltekintünk.

kapitalista világgazdaság: Könyvem tézise szerint a VILÁGGAZDASÁG szükségszerűen kapitalista világgazdaság, és megfordítva, a kapitalizmus csak egy globális gazdasági rendszer keretein

belül tud létezni. Ezért a modern világrendszer kapitalista világgazdaság.

kapitalizmus: Az akadémiai világban ez a kifejezés meglehetősen népszerűtlen, mivel sokak számára a marxizmushoz kötődik, habár eszmetörténeti értelemben ez az asszociáció nem igazán megalapozott. Fernand Braudel kifejezésével élve, kidobhatjuk a kapitalizmust a bejárati ajtón, de az vissza fog mászni az ablakon. Az általam használt kapitalizmus-definíció sajátos: olyan történelmi rendszer, amelynek meghatározó vonása a tőke *vég nélküli* felhalmozásának prioritása.

káderek: A szövegben ezzel a kifejezéssel olyan személyekre utalunk, akik nem a társadalmi rendszer legfőbb döntéshozatali pozícióban helyezkednek el, de nem is ahhoz a hatalmas többséghez tartoznak, akik csak végrehajtják a rájuk kirótt feladatokat. A káderek menedzseri funkciókat látnak el, és juttatásai általában valahol a legfőbb rétegek és az alul lévők juttatásai között vannak. Saját becslésem szerint ma a Föld lakosságának kb. 15-20 százaléka tartozik ide.

két kultúra: C. P. Snow által az 1950-es években megalkotott kifejezés, amely a humán tudományok illetve a természettudományok területén dolgozók meglehetősen eltérő „kultúrájára” – végső soron ismeretelméleti beállítottságára – utal. Ez a természettudományok és a filozófia közötti törés, vagy – ahogy időnként leírják – „szakítás” [divorce] a tizenhetedik században történt meg, majd a huszadik század vége felé kezdett újra problémává és vitatémává válni.

kollektív szerveződés [syndical action]: Általános kifejezés, amelylyel minden olyan kollektív cselekvésre (vagy szerveződésre) utalunk, amelynek keretében emberek sokasága összefog közös érdekeik megvédése érdekében. Tipikus példái ennek a szakszervezetek. Számos más formája is van még a munkások önszerveződésének. Az önszerveződés útjára nem csak munkások léphetnek, hanem a társadalom más tagjai is.

komparatív előny: A tizenkilencedik századi angol közgazdász David Ricardo amellett érvelt, hogy ha egy ország két árut olcsóbban tud előállítani, mint egy másik ország, még ebben

az esetben is jobban megérné számára, hogy csak az egyik áru előállítására koncentráljon, mégpedig arra, amelyre nézve az adott ország a legköltséghatékonyabb termelő, és ezzel az áruval kereskedve jusson hozzá a második áruhoz a másik országból. Ezt nevezik a komparatív előnyök elméletének. Ricardo érvelését azzal a példával illusztrálta, hogy Portugália jobban tenné, ha a bortermelésre koncentrál és bort cserél textilekre Angliával, még akkor is, ha textileket is olcsóbban tudna előállítani, mint Anglia. A globalizáció melletti érvek ma jelentős mértékben ezen a teórián alapulnak.

Kondratyev-ciklusok: A kapitalista világgazdaság alapvető ciklusai, beleértve a bővülés és a pangás időszakait is. Egy Kondratyev-ciklus, amely egy úgynevezett A-fázisból és B-fázisból áll, általában ötven-hatvan évig tart. Sok közgazdász a Kondratyev-ciklusoknak még a létezését is vitatja. A fogalom használói között pedig jelentős viták vannak arról, mi magyarázza ezeket a ciklusokat, és különösen arról, mi idézi elő azokat a fellendüléseket, amelyek a B-fázisból átvezetnek az A-fázisba. Maga a kifejezés Nyikolaj Kondratyev orosz közgazdász nevéből származik, aki a húszas években írt műveiben részletesen foglalkozott ezekkel a ciklikus mintázatokkal (habár korántsem ő volt az első, aki leírta őket). Kondratyev maga ezeket a ciklusokat hosszú hullámoknak nevezte.

konzervativizmus: A francia forradalom utáni világrendszer egyik fő ideológiája a három alapideológia közül. A konzervativizmusnak számos verziója van. Vezető motívumai között mindig ott volt a törvényekkel bevezetett változásokkal szembeni szkepticizmus és a tradicionális tekintélyek tanításaira helyezett hangsúly.

költségek externalizációja: Közgazdaságtani kifejezés, amely azokra az eljárásokra utal, amelyek lehetővé teszik, hogy bizonyos termelési költségeket a vállalatok ne fizessenek meg, hanem „externalizálják” őket, azaz másokra, a társadalom egészére hárítsák át.

liberalizmus: A liberalizmus mint kifejezés és mint a politikai valóság része a tizenkilencedik század elején jelent meg a konzervativizmus ellenfeleként. Az akkori frazeológiát használva

a liberálisok voltak a „Haladás Pártja”, míg a konzervatívok a „Rend Pártja”. Ma a „liberalizmus” szót annyira sok értelemben használják, amennyire csak elképzelhető. Sokak számára, különösen az Egyesült Államokban, a liberális szó a baloldaliság szinonimája (vagy legalábbis a New Deal-típusú demokrata pozíciónak). Nagy-Britanniában a Liberális Demokraták úgy tartják magukról, hogy a Konzervatív Párt és a Munkáspárt között, a politikai centrumban helyezkednek el. A kontinentális Európa jelentős részén a liberális pártok azok, amelyek gazdasági értelemben konzervatívok, de szigorúan nem-klerikális jellegűek. Sokan úgy gondolják, a liberalizmus lényege a szembenállás a gazdasági életbe történő állami beavatkozással. A tizenkilencedik század végétől kezdve azonban sok „liberális” a társadalmi reformok hívéül szegődött, támogatva a jóléti államot. Mások számára a liberalizmus az egyéni szabadságjogok középpontba állításáról szól, s ezáltal azt az attitűdöt jelenti elsősorban, amely szerint szükséges az államhatalom korlátozása az előbbi jogoknak a védelme érdekében. Tovább növeli a zűrzavart, hogy a huszadik század végén megjelent a „neoliberalizmus” kifejezése, amely alatt általában egy tulajdonképpen konzervatív, a piac szabadságának fontosságát hangsúlyozó ideológiát értenek. A világrendszer-elméletben a liberalizmus a három fő IDEOLÓGIA egyike, amely lényegét tekintve centrista, és támogatja a szociális intézmények folyamatos (de viszonylag lassú) kiterjesztését, a honpolgári ethosz alapját adó oktatási rendszer kibővítését, a MERITOKRÁCIÁT és azt, hogy a politikai döntéseket elsősorban képzett szakértők hozzák meg.

longue durée: ld. TÁRSADALMI IDŐ.

manu militari: Latin kifejezés, jelentése „erővel”, (katonai) erő alkalmazásával.

meritokrácia: Viszonylag új keletű kifejezés, arra az eljárásra utal, amikor a pozíciókba való kinevezések az egyéni érdemek alapján történnek, szemben azzal, amikor családi kapcsolatok, társadalmi pozíció, vagy politikai kötődés alapján.

modern világrendszer: A jelenleg is fönálló világrendszer, amely a hosszú tizenhatodik század során, Európában és az amerikai

kontinensen alakult ki. A modern világrendszer KAPITALISTA VILÁGGAZDASÁGként jött létre és azóta is így létezik. Ld. még VILÁGRENDSZER.

monopólium – oligopólium: A monopólium olyan szituáció, amikor egyetlen eladó van a piacon. Az igazi, tökéletes monopóliumok nagyon ritkák. Ami ennél gyakoribb az az oligopóliumok jelenléte: ez azt jelenti, a piacon csak néhány, általában meglehetősen nagy vállalat van jelen mint eladó. Ezek az eladók gyakran informális módon megegyeznek az árakban, ami által a szituáció közelíteni kezd a tökéletes monopóliumhelyzet viszonyaihoz. Mivel a monopóliumok, sőt az oligopóliumok is, igen nyereségesek, ezért gyakran elpusztítják önmagukat, amikor a piacra belépő új versenytársak mélyen alámennek a monopóliumok/oligopóliumok árainak.

nagy narratíva: Kritikai jellegű kifejezés, amelyet a posztmodernizmus hívei használnak mindazokra az elemzési módokra, amelyek átfogó magyarázatot próbálnak adni történelmi-társadalmi rendszerekről.

nemzetállam: Ez az a *de facto* ideál, amelyre minden, vagy majdnem minden modern állam hasonlítani próbál. Egy nemzetállamban minden személyről elmondható, hogy egyazon nemzethez tartozik és ezért osztozik honfitársaival bizonyos alapértékekben és kötésekben. Az, hogy mit is jelent az egy nemzethez tartozás, a különböző országokban máshogy és máshogy definiálják. Szinte mindig része a definíciónak, hogy a nemzet tagjai ugyanazt a nyelvet beszélik. Gyakran jelenti azt is, hogy vallásuk egy. A nemzetekről általában azt állítják, hogy olyan történelmi gyökerekkel rendelkeznek, amelyek megelőzik az állami struktúra kialakulását. Az ilyesfajta állítások jelentős része – ha nem is mind – pusztán mitológia. Valójában csak kevés állam nevezhető igazi nemzetállamnak, habár ezt az állam vezetői nem szokták elismerni.

nemzeti (függetlenségi) mozgalmak: Ezeket a mozgalmakat szokás nacionalista mozgalmaknak vagy nemzeti felszabadítási mozgalmaknak is nevezni. Céljuk a „nemzet” megvédése, a nemzeté, amelyet a mozgalom hívei szerint elnyom egy másik ország.

Az elnyomás jelentheti azt, hogy egy másik ország gyarmatosította az adott területet, vagy azt, hogy egy meglévő államon belül nem tartják tiszteletben a szóban forgó csoport „nemzeti” (gyakran nyelvhasználati) jogait, vagy azt is, hogy egy adott, „nemzeti létre” aspiráló etnikum tagjait szociális és gazdasági szempontból másodrendűként kezelnek egy meglévő államon belül. A nemzeti mozgalmak célja gyakran a formális függetlenség elérése, azaz a leválás az elnyomónak mondott államról.

nomotetikus: ld. IDIOGRAFIKUS – NOMOTETIKUS.

oligopólium: ld. MONOPÓLIUM.

osztálykonfliktus: A modern világrendszerben a tőkével rendelkezők és alkalmazottaik közötti perzisztens ellentétek.

ökonomizmus: Kritikai jellegű terminus, ami azt szuggerálja, hogy valaki kizárólag csak gazdasági tényezőkkel akarja magyarázni a társadalmi valóságot.

partikularizmus: ld. UNIVERZALIZMUS – PARTIKULARIZMUS.

periféria: ld. CENTRUM – PERIFÉRIA.

pozitivizmus: Ezt a kifejezést a tizenkilencedik századi francia gondolkodó, Auguste Comte vezette be, aki egyben a „szociológia” terminus megalkotója is, amelyet saját tevékenységének leírására hozott létre. Comte számára a pozitivizmus a nem teológiai és nem filozófiai jellegű tudományos gondolkodást (beleértve a társadalmi analízist) jelentette, amelyet a modernizmus kvintesszenciájának tartott. A „pozitivizmus” kifejezést később ennél tágabb értelemben kezdték el használni: ahhoz a tudományos szándékhoz való ragaszkodást kezdték el érteni alatta, amely a fizika (legalábbis a newtoni fizika, amelyet a huszadik század második feléig a természettudósok körében nagyjából kételkedés nélkül elfogadtak) által megtestesített egzakt módszereket akarta követni. Ebben a szóhasználatban a pozitivizmus és a nomotetikus (ld. IDIOGRAFIKUS – NOMOTETIKUS) metodológia nagyrészt egymással szinonim kifejezések. Ugyanakkor például az empirikus beállítottságú történészeket gyakran nevezik pozitivistának, mert ragaszkodnak hozzá, hogy állandóan az adatokra támaszkodjanak,

még akkor is, ha eközben elvetik a nomotetikus aspirációkat a történelemtudományban.

proletariátus – burzsoázia: A „proletár” szó használata a késő tizenharmadik századi Franciaországban terjedt el az egyszerű közemberek megnevezéseként, analógiát vonva az ókori Róma társadalmával. A tizenkilencedik században a kifejezést ennél specifikusabb módon kezdték el használni, hogy a (városi) bér munkásokra utaljanak vele, akik nem rendelkeztek földdel, így jövedelemhez csak úgy juthattak, ha valaki alkalmazta őket, ami nagyfokú függőséget jelentett. A proletariátust a TÁRSADALMI MOZGALMAK és a radikális IDEOLÓGIÁK a burzsoázia fő ellenfelének tekintették az OSZTÁLYHARC folyamatában. A „burzsoázia” kifejezés már a tizenegyedik század óta használatban van. Kezdetben a városlakókra utalt, ezen belül a városi középrétegekre (akik nem voltak arisztokraták, de a jobbágyoknál, vagy az egyszerű munkásoknál magasabb társadalmi helyzetet foglaltak el). A kifejezés ekkoriban elsősorban a kereskedői és a pénzügyi (bankár) hivatásokkal kapcsolódott össze. A tizenkilencedik századtól kezdve a burzsoázia kifejezés jelentéstartománya eltolódott, a középrétegek megnevezéséből lassan átalakult a társadalom legfelső rétegeinek megnevezésévé, azzal párhuzamosan, ahogy az arisztokrácia jelentősége csökkent. Ma gyakran a „középosztály” (vagy középrétegek) szót a burzsoázia szinonimájaként használják, bár az előbbi jóval nagyobb társadalmi csoportot jelöl.

radikalizmus: A tizenkilencedik és huszadik század harmadik nagy ideológiája, a liberalizmus és a konzervativizmus mellett. A radikálisok általában úgy gondolják, a progresszív társadalmi változás nem csak elkerülhetetlen, hanem kívánatos is, s minél gyorsabban történnek meg a változások, annál jobb. Általában az a meggyőződés jellemző rájuk, hogy a társadalmi változások nem történnek meg maguktól, hanem szükség van arra, hogy az adott változásokban érdekeltek aktívan előmozdítsák őket. Radikális ideológia például a marxizmus (illetve annak számos változata), de történelmileg nézve korántsem ez volt az egyetlen befolyásos radikális ideológia. Egy másik nevezetes radikális

ideológia az anarchizmus. A huszadik század utolsó évtizedeiben még számos irányzat jelent meg, amely igényt tartott a radikális ideológia titulására.

rendszer: Szó szerint valamilyen összefüggő egészet jelent, amelyet belső működési törvényszerűségek, valamilyen mértékű állandóság és kontinuitás jellemez. A társadalomtudományok területén a „rendszer” mint leíró kifejezés használatát többen vitatják, különösen két csoport: egyrészt az idiografikus (lásd IDIOGRAFIKUS – NOMOTETIKUS) beállítottságú történészek, akik általában megkérdőjelezzik, hogy léteznének társadalmi rendszerek, vagy legalábbis azt, hogy a történelmi valóságot elsősorban ezek magyaráznák; és azok, akik szerint a társadalmi cselekvés az individuális cselekvések eredményeként alakul ki (ennek a meggyőződésnek a híveit szokás metodológiai individualistáknak nevezni), és akik szerint ezért a „rendszer” semmi más, mint ezeknek az individuális cselekvéseknek az összege. A „rendszer” kifejezés használata a társadalomtudományok területén azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a társadalmi rendszereknek vannak úgynevezett emergens (csak az egész szintjén megfigyelhető) tulajdonságai. Lásd még TÖRTÉNELMI (TÁRSADALMI) RENDSZEREK.

rendszerellenes mozgalmak: Ezt a kifejezést két olyan fogalom összefogására alkottam meg, amelyek a tizenkilencedik század óta használatban vannak: ezek a társadalmi mozgalmak és a nemzeti függetlenségi mozgalmak. Azért tettem így, mert úgy gondoltam, a kétfajta mozgalomban számos kritikus jelentőségű közös elem van, és mindkettőre az jellemző, hogy erős ellenállást fejtenek ki a fönnálló történelmi rendszerrel szemben, egészen odáig, hogy annak teljes megdöntésére törekednek.

státuszcsoporthok: Max Weber „Stände” [rendek] kifejezésének alternatív fordítása. Weber kifejezése a feudális társadalmi rendszerekből származik, ahol a társadalom rendekből áll (nemesség, klérus, köznép). Weber a kifejezést kiterjesztette a modern társadalmak olyan csoportjaira is, amelyek nem osztályalapon szerveződnek (etnikai csoportok, vallási csoportok stb.) és amelyeket bizonyos fokú szolidaritás és adott eszményekkel való

azonosulás jellemez. A huszadik század vége felé aztán e jelenség leírására elterjedt az „identitás(csoport)ok” kifejezés, amely többé kevésbé ugyanazt jelenti, némileg talán jobban kiemelve ezeknek a csoportosulásoknak a szubjektív aspektusát.

szabad piac: A klasszikus definíció szerint olyan piac, ahol megvannak a következő feltételek: sok eladó, sok vásárló, tökéletes információ (minden eladó és minden vásárló mindent tud az árakról), nincsenek a piac működését korlátozó politikai beavatkozások. Nagyon kevés olyan piac van – akár valóságos, akár virtuális –, amely megfelelne ennek a definíciónak.

szuverenitás: A nemzetközi jog területéről származó fogalom, amelyet a tizenhatodik században kezdtek el először szélesebb körben használni. A szuverenitás fogalma az államok azon jogára utal, hogy minden, a határaikon belül zajló tevékenység fölött ellenőrzést gyakoroljanak. A szuverenitás tehát egyszerre tagadása a régiók azon jogának, hogy szembeszegüljenek a központi hatalommal, és minden más állam jogának, hogy beavatkozzon a szuverén állam belső működésébe. Eredetileg a szuverén maga az önállóan cselekvő uralkodó, vagy az államfő volt. A francia forradalom után egyre inkább a „népet” kezdték el szuverénnek tekinteni.

társadalmi idő: Ez a fogalom, ami elsősorban Fernand Braudel munkásságának köszönhetően terjedt el, arra utal, hogy a társadalomkutatás gyakorlata során több időléptéket is tekintetbe kell venni, amelyek a társadalmi valóság különböző szintjeivel függenek össze. Braudel először is megkülönböztette a társadalmi idő két széles körben használt formáját: az idiografikus beállítottságú tudósok által tanulmányozott „események” rövid távú időléptékét és a nomotetikus (lásd IDIOGRAFIKUS – NOMOTETIKUS) beállítottságú tudósok „örökkévaló” időléptékét. Braudel a maga részéről sokkal inkább a társadalmi idő két másik formáját helyezte előtérbe, amelyeket jóval alapvetőbb fontosságúnak tartott: az általa *longue durée*-nek nevezett hosszú távú strukturális időt, amely a strukturális meghatározottságok (sokáig, de nem örökké fennálló) kontinuitását ragadja meg, másrészt pedig azoknak

a ciklikus kilengéseknek az időléptékét, amelyek egy *longue durée*-n belül jelentkeznek.

társadalmi mozgalom: Ez a kifejezés a tizenkilencedik századból származik és eredetileg olyan mozgalmakat értettek alatta, amelyek az ipari munkásság érdekeit képviselték, mint például a szakszervezetek, vagy a szocialista pártok. Később a kifejezést sokkal általánosabb értelemben kezdték el használni, minden olyan mozgalom megjelölésére, amely a tagság aktivitásán alapul és valamilyen oktatási vagy politikai tevékenységet folytat. Ma a munkásmozgalmi szervezeteken kívül a társadalmi mozgalmakhoz sorolják a nőmozgalmakat, a környezetvédő mozgalmakat, a globalizációkritikai mozgalmakat és a melegek/leszbikus mozgalmait is.

tengelyszerű munkamegosztás: Arra utaló kifejezés, hogy a kapitalista világ gazdaságot egyfajta láthatatlan tengely tartja össze, egy térben egyesítve a centrumra jellemző és a perifériás termelési folyamatokat. (CENTRUM és PERIFÉRIA.)

tér-idő: A közelmúltban megalkotott fogalom. A két konstituens fogalom kezdőbetűjének nagybetűvel írása, illetve egybeírásuk azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a TÁRSADALMI IDŐ minden formájához tartozik a társadalmi tér egy sajátos formája is. Következésképpen az időt és a teret a társadalomtudományokban nem mint elkülönült fogalmakat kell fölfogni, amelyek külön-külön mérhetők, hanem mint amelyek korlátos számú kombinációban kapcsolódnak össze.

történelmi társadalomtudományok: ld. UNIDISZCIPLINARITÁS.

történelmi (társadalmi) rendszer: A „történelmi” és a „rendszer” szó egyetlen kifejezésbe való összevonása a világrendszer-elméletben annak a ténynek a kiemelésére szolgál, hogy minden társadalmi rendszer egyszerre alkot egy egységes rendszert (rendelkezik bizonyos hosszú időn át meglévő tulajdonságokkal, amelyek leírhatók) és történelmi jelenség (van egyfajta állandó fejlődésből álló életpályája, és két eltérő időpontban soha nem ugyanaz). A történelmi rendszereknek ez a paradox valósága nehezebbé teszi a társadalmi analízist, de ha ezt az ellentmondást

az analízis középpontjában tartjuk, akkor egyúttal gazdagabbá és realiztikusabbá válnak vizsgálódásaink.

törzs: A tizenkilencedik századi antropológia által létrehozott kifejezés a legtöbb írásbeliség előtti társadalmat jellemző szerveződési formára. A huszadik század második felében ezt a fogalmat is kemény kritikák érték, mivel – a kritikusok szerint – a kifejezés által jelölt társadalmak között valójában jelentős, rendszerszintű különbségek vannak.

tőke: A „tőke” kifejezés használata rendkívül vitatott. A *mainstream* használatban a tőke olyan eszközökre (vagyonra) utal, amelyek be vannak fektetve, vagy be lehet őket fektetni termelési tevékenységekbe. Marxnál a „tőke” ezzel szemben nem esszenciális, hanem relációs fogalom: a tőkeviszony csak kapitalista rendszerekben létezik és lényege a tőkésosztály kontrollja a termelési eszközök fölött, ami megváltoztathatatlan tényként, totalitásként lép szembe azokkal, akik csak munkaerejükkel rendelkeznek.

unidiszciplinaritás: Ezt a kifejezést szigorúan meg kell különböztetni a multi- vagy transzdiszciplinaritás fogalmától. Az utóbbi két kifejezés ugyanis arra a mostanában népszerű elképzelésre utal, hogy a kutatások jelentős része sokkal jobban működhetne, ha a kutatók kombinálnák kettő vagy több tudományág módszereit. Az unidiszciplinaritás ezzel szemben azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a társadalomtudományok esetében nincsen alapos *intellektuális* indok arra, hogy bármilyen mértékben különálló diszciplínákként létezzenek, ehelyett inkább minden társadalomkutatásnak egyetlen egységes diszciplína részeként kellene folynia. Ezt az egységes diszciplínát szokták időnként történelmi társadalomtudományoknak nevezni.

univerzalizmus – partikularizmus: Ez a fogalompár a NOMOTETIKUS illetve az IDIOGRAFIKUS megközelítés közötti különbségre utal. Az univerzalizmus azt a meggyőződést jelenti, hogy léteznek olyan általános megállapítások az emberi viselkedéssel kapcsolatban amelyek univerzálisak, azaz a tértől és időtől függetlenül mindenhol igazak. A partikularizmus ezzel szemben az a vélekedés, miszerint ilyen univerzális igazságok nincsenek,

vagy legalábbis olyanok nincsenek, amelyek relevánsak lennének specifikus jelenségek megmagyarázásánál; ezért a társadalomtudós feladata az, hogy specifikus magyarázatokat adjon specifikus jelenségek vagy struktúrák működésére.

vezértermékek: A közgazdászok által a közelmúltban kialakított elképzelés, amely arra utal, hogy mindig vannak olyan termékek (vezértermékek) a piacon, amelyek vezértermék-státuszát rendkívül profitábilis voltuk adja, valamint az, hogy termelésük nagymértékben monopolizált és általában jelentős mértékben meghatározzák a gazdasági életet (az úgynevezett előre- és hátranyúló kapcsolatok által). Mivel a vezértermékek jelentős profitokat tesznek lehetővé, állandóan új termelők próbálnak meg belépni ezekre a piacokra, s ezáltal a vezető iparágak egy idő után megszűnnek vezető iparágak lenni.

világgazdasági rendszer, világbirodalom, világrendszer: Ezek a kifejezések egymással összefüggenek. A világrendszer nem az *egész* világot átfogó rendszert jelent, hanem egy olyan rendszert, amely *egy világot alkot* és amely nem feltétlenül terjed ki az egész világra (és történelmileg általában nem is terjed ki). A világrendszer-elmélet alaptézise az, hogy az ilyen világrendszerek azok a társadalmi egységek, amelyeken belül az emberek élnek és cselekszenek, és amelyeknek szabályai meghatározzák életüket és cselekvéseiket. (A világrendszereken kívül léteztek még korábban ún. történelmi minirendszerek is, amelyek hasonló szereppel bírtak a bennük élők számára.) A világrendszer-elmélet szerint a történelem során eddig kétfajta világrendszer létezett: világgazdaságok és világbirodalmak. A világbirodalmak nagy kiterjedésű bürokratikus struktúrák, amelyeket egyetlen politikai centrum, TENGELYSZERŰ MUNKAMEGOSZTÁS, de ugyanakkor több kultúra jellemez. A világgazdasági rendszer a tengelyszerű munkamegosztás óriási rendszere, amelyet több politikai centrum és több kultúra jellemez. Fontos, hogy világgazdasági rendszert [world-economy] és világbirodalmat [world-empire] mondunk, nem pedig pl. globális birodalmakról [world empire], vagy a globális gazdaságról [world economy] beszélünk. Ha pl. világrendszer [world-system] helyett a „globál-

lis rendről” [world system] beszélünk, ez azt szuggerálná, hogy a történelem során még csak egyetlen világrendszer létezett. A „globális gazdaságon” [world economy] (világgazdasági rendszer [world-economy] helyett) a legtöbb közgazdász egyszerűen az országok közötti kereskedelmi kapcsolatokat érti, nem pedig egy integrált termelési rendszert.

világvallás: Ezt a fogalmat a tizenkilencedik században kezdték el használni, annak a néhány vallásnak a megjelölésére, amelyek a világ jelentős részein elterjedtek, szemben a csak kisebb területeken létező törzsi (lásd TÖRZS) vallásokkal. A világvallások standard listáján (minimum) a következő vallások szoktak szerepelni: kereszténység, judaizmus, iszlám, hinduizmus, buddhizmus és taoizmus.

A témával részletesebben foglalkozni kívánó olvasók számára állítottam össze az alábbi bibliográfiai útmutatót, amely négy részre oszlik: (1) Saját korábbi írásaim, amelyek a könyvben olvasható érvek részletesebb kifejtését tartalmazzák. (2) A világrendszer-elmélet más képviselőinek írásai, amelyek ugyanezeket az érveket kissé máshogy mutatják be. (3) Olyan munkák, amelyeknek témája specifikusan a világrendszer-elmélet kritikája. (4) A világrendszer-elméletet megelőlegező munkák közül a leginkább relevánsak, különösen azok, amelyekre explicite hivatkoztunk a szövegben. Természetesen nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy az alábbi útmutató az irodalom teljes áttekintését adja, ehelyett inkább csak kiindulási pontként szolgálhat az érdeklődőknek.

(1) Immanuel Wallerstein írásai

Bibliográfiai útmutató

A témával részletesebben foglalkozni kívánó olvasók számára állítottam össze az alábbi bibliográfiai útmutatót, amely négy részre oszlik: (1) Saját korábbi írásaim, amelyek a könyvben olvasható érvek részletesebb kifejtését tartalmazzák. (2) A világrendszer-elmélet más képviselőinek írásai, amelyek ugyanezeket az érveket kissé máshogy mutatják be. (3) Olyan munkák, amelyeknek témája specifikusan a világrendszer-elmélet kritikája. (4) A világrendszer-elméletet megelőlegező munkák közül a leginkább relevánsak, különösen azok, amelyekre explicit hivatkoztunk a szövegben. Természetesen nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy az alábbi útmutató az irodalom teljes áttekintését adja, ehelyett inkább csak kiindulási pontként szolgálhat az érdeklődőknek.

(1) Immanuel Wallerstein írásai

Munkásságom áttekintéséhez hasznos eszköz lehet az a gyűjteményes kötet, amely huszonnyolc, eredetileg 1960 és 1998 között megjelent, a világrendszer-elmélet legkülönbözőbb kérdéseit tárgyaló tanulmányomat tartalmazza. A kötet címe: *The Essential Wallerstein* (New Press, 2000). Ennek a könyvnek az első fejezetében tárgyalt kérdéseket részletesebben kifejtem az *Open the Social Sciences* (Stanford University Press, 1996) c. kötetben (amely tulajdonképpen egy általam vezetett nemzetközi bizottság jelentése), valamint *Unthinking Social Science* (2d ed., Temple University Press, 2001) és *The Uncertainties of Knowledge* (Temple University Press, 2004) c. könyveimben.

A másodiktól a negyedik fejezetig tárgyalt témákat részletesen kifejtem a *The Modern World-System* (eddig 3 kötet, Academic Press, 1974, 1980, 1989 [ennek első kötete magyarul: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest, 1983]), illetve a *Historical Capitalism, with Capitalist Civilization* c. kötetben. Ide kapcsolódik még három esszégyűjteményem, amelyet a Cambridge University Press adott ki: *The Capitalist World-Economy* (1979), *The Politics of the World-Economy* (1983) és *Geopolitics and Geoculture* (1991). Kicsit későbbi *The End of the World as We Know It* (University of Minnesota Press, 1999) c. gyűjteményes kötetem, amelyben a világrendszer-elmélettel kapcsolatos ismeretelméleti problémákat tárgyalom, az elmélet tulajdonképpeni szubsztantív kérdéseivel való összefüggésben.

Két könyvem foglalkozik olyan specifikus témákkal, amelyeket ebben a könyvben is érintettünk. Ezek a következők: *Antisystemic movements* (Giovanni Arrighivel és Terrence K. Hopkins-szal közösen, Verso, 1989) és *Race, Nation, Class* (Étienne Balibarral, Verso, 1991). A jelenkorral és a jövőbeli kilátásokkal foglalkozik a New Press által megjelentetett három könyvem: *After Liberalism* (1995), *Utopistics* (1998) és *The Decline of American Power* (2003). Erről a témáról olvasható még az az esszégyűjtemény, amelynek Terrence K. Hopkins-szal közösen voltam a szerkesztője: *Trajectory of the World-System, 1945-2025* (Zed, 1996).

Munkásságom teljes bibliográfiája megtalálható az interneten a következő címen: <http://fbc.binghamton.edu/cv-iw.pdf>.

(2) A világrendszer-elmélet más képviselőinek munkái

Itt csak olyan szerzőket sorolok föl, akik magukat a világrendszer-elmélet képviselőjének tekintik. Az itt megnevezett művek mind nagyobb lélegzetű munkák (nem pedig konkrét szituációk empirikus elemzése). Annak érdekében, hogy elkerüljek bármiféle esetlegesen bántó rangsorolást, a szerzőket egyszerűen ABC sorrendben sorolom föl.

- Janet Abu-Lughod: *Before European Hegemony: The World-System, A. D. 1250-1350* (Oxford University Press, 1989). Ez a könyv megpróbálja a modern világrendszer eredetét még messzebbre visszavezetni, mint saját *The Modern World-System* c. könyvem.
- Samir Amin: *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment* (Monthly Review Press, 1974). Ez a könyv eredetileg 1971-ben jelent meg franciául, s talán ez volt az első olyan átfogó leírása a modern kapitalista rendszernek, amely a világrendszer-elmélet fogalmait használta. A szerző nemrég megjelent könyve a világrendszer jövőjéről az *Obsolescent Capitalism: Contemporary Politics and Global Disorder* (Zed, 2003).
- Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times* (Verso, 1994). A cím ellenére a könyv valójában a világrendszer fejlődését egészen a tizenharmadik századtól követi végig annak hosszú felhalmozási ciklusain keresztül. Arrighi egy másik, Beverly Silverrel (és másokkal) közösen írt könyve, a *Chaos and Governance in the Modern World-System* (University of Minnesota Press, 1999) az egymásra következő hegemonia-rezsimek (illetve a köztük való átmenetek) összehasonlító elemzését adja.
- Chris Chase-Dunn: *Global Formation: Structures of the World-Economy* (Basil Blackwell, 1989). A kapitalista világ gazdaság struktúráit teoretizáló mű. Chase-Dunn Thomas D. Hall-lal közösen írt könyve, a *Rise and Demise: Comparing World-Systems* (Westview, 1997) az egyik legkiemelkedőbb kísérlet több világrendszer összehasonlítására.
- Arghiri Emmanuel: *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade* (Monthly Review Press, 1972). Ez a könyv cáfolja Ricardo elméletét, miszerint a nemzetközi kereskedelem minden fél számára kölcsönösen előnyös. Az „egyenlőtlen csere” kifejezés innen származik.
- Andre Gunder Frank: *World Accumulation, 1492-1789* (Monthly Review Press, 1972). Andre Gunder Frank nézeteinek legtisztább és legalaposabb ismertetése, munkásságának korai szakaszából. Későbbi főműve, a *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*

(University of California Press, 1998) egyfajta radikális revizionizmust proponált, amennyiben amellett érvelt, hogy több mint ötezer éve egyetlen világrendszerről beszélhetünk, amelynek súlypontja történelmileg általában Kína. A könyvben Frank amellett is érvelt, hogy a „kapitalizmus” nem adekvát fogalom a történelem megértésére. Az utóbbi könyv kritikájához ld. Samir Amin, Giovanni Arrighi illetve Immanuel Wallerstein esszéjét, *Review* 22, no. 3 (1999).

Terrence K. Hopkins és Immanuel Wallerstein: *World-Systems Analysis: Theory and Methodology* (Sage, 1982). Hopkins esszéi a világrendszer-elmélet tradíciójának legjelentősebb metodológiaiával foglalkozó darabjai.

Peter J. Taylor: *Modernities: A Geohistorical Interpretation* (Polity, 1999). A modern világrendszert jellemző geokultúra mintázatainak interpretációja.

A fősorolt könyveken kívül ott vannak még az Amerikai Szociológiai Társaság szekciójaként működő Világrendszer Politikai Gazdaságtana (PEWS) minden évben megrendezett konferenciái. A PEWS konferenciáinak anyagaiból minden évben megjelenik egy vagy több kötet. Ezeket a köteteket 1978 és 1987 között a Sage jelentette meg a *Világrendszer Politikai Gazdaságtana Évkönyvek* címen, majd 1987-től 2003-ig a Greenwood a *Tanulmányok a Világrendszer Politikai Gazdaságtanáról* címen. 2004-ben a Paradigm Press vette át a sorozatot. Két negyedévenként megjelenő folyóirat van, amely a világrendszer-elmélet tradíciójában íródott írásokat publikál. Az egyik a *Review* (Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations), a másik pedig egy elektronikus formában megjelenő újság, a *Journal of World-Systems Research*, <http://jwsr.ucr.edu>. Végül ajánlható még az a tizenhat esszét tartalmazó kötet, amelynek címe: *A World-Systems Reader* (Rowman and Littlefield, 2000, szerkesztette Thomas D. Hall). Számos témáról több álláspontot olvashatunk benne.

(3) A vilárendszer-elmélet kritikái

Ebben a részben csak olyan szerzőket nevezünk meg, akik specifikusan a vilárendszer-elméletet kritizálták, annak különböző (vélt) gyengeségei miatt. A legtöbb felsorolt írás folyóiratban megjelent tudományos publikáció, nem pedig teljes könyv. A legelső és egyik legismertebb kritika Robert Brenner tanulmánya: „The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism”, *New Left Review* 1/104 (July – August 1977), 25–92. A cikk Paul Sweezy-t és Andre Gunder Frankot támadta, és lényegében újraélesztette Maurice Dobb Anglia-centrikus, ortodox produkcionista megközelítését.

Brenner kritikája után nem sokkal jelent meg két hosszabb, igen kritikus hangvételű recenzió *The Modern World-System* c. könyvemről az állami autonómia elméletének híveitől. Theda Skocpol: „Wallerstein’s World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique”, *American Journal of Sociology* 82, no. 5 (1977 március), 1075–1090; Aristide Zolberg: „Origins of the Modern World System: A Missing Link”, *World Politics* 33, no. 2 (January 1981), 253–281. Mind Skocpol, mind Zolberg Otto Hintzét jelölték meg nézeteik fő inspirálójaként.

A vilárendszer-elmélet kulturalista kritikájára számtalan példa van. A legkorábbi és egyben legkimerítőbb darabja ennek az irányzatnak Stanley Aronowitz-tól származik: „A Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein’s *The Modern World-System*”, *Theory and Society* 10 (1981), 503–520.

Némileg más jellegű az a kritika, amelyet a Harmadik Világ bizonyos tudósai fogalmaztak meg: szerintük a vilárendszer-elmélet nem tudott megszabadulni teljes mértékben az eurocentrizmustól. Lásd Enrique Dussel: „Beyond Eurocentrism: The World-System and the Limits of Modernity”, in F. Jameson és M. Miyoshi (szerk.): *The Cultures of Globalization* (Duke University Press, 1998), 3–37.

Ami a keményvonalas pozitivistákat illeti, habár kritikájuk általában rendkívül éles volt, de arra többnyire nem tartották méltónak a vilárendszer-elméletet, hogy kifogásaikat átfogó, szisztematikus módon megfogalmazzák.

(4) További releváns munkák:

előfutárok és egyéb jelentős teoretikusok nagy hatású művei

A szerzőket itt is ABC sorrendben soroljuk föl, és csak egy-két főművet nevezünk meg.

Perry Anderson: *Lineages of the Absolutist State* (New Left Books, 1974) [magyarul: *Az abszolutista állam*. Gondolat, Budapest, 1989].

A könyv a kora újkori Európa történetét elemzi, amellel érvelve, hogy az abszolutizmus a feudalizmus részének tekinthető.

Anne Bailey és Josep Llobera (szerk.): *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics* (Routledge and Kegan Paul, 1981). Ez a könyv hasznos bevezető az ázsiai termelési mód körüli vitákba.

Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism, 15th to 18th Century*, 3 kötetben (Harper and Row, 1981–1984). [Az első kötet magyarul: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Budapest, 1985.] Braudel klasszikus metodológiai cikkének, a „History and the Social Sciences: The longue durée” [magyarul: Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok*, 1972. 4.–5. szám, 986–1012.] c. tanulmányának három, különböző színvonalú angol fordítása van. A tanulmány eredetileg az *Annales ESC*-ben jelent meg 1958-ban. Az angol fordítások közül a legjobb a Peter Burke által szerkesztett *Economy and Society in Early Modern Europe* (Routledge and Kegan Paul, 1972) c. kötetben található.

Ludwig Dehio: *The Precarious Balance: Four Centuries of European Power Struggle* (Alfred A. Knopf, 1962). A modern világrendszer geopolitikai viszonyainak tömör és nagyszabású áttekintése.

Frantz Fanon: *The Wretched of the Earth* (Grove, 1968) [magyarul: Frantz Fanon: *A föld rabjai*. Gondolat, Budapest, 1985], alapvető jelentőségű teoretikus mű, amely amellel érvel, hogy a nemzeti felszabadítási mozgalmak részéről legitim az erőszak alkalmazása is.

Otto Hintze: *The Historical Essays of Otto Hintze*, (szerk.: Robert M. Berdahl, Oxford University Press, 1975). Hintze életműve

- jelentős hatást gyakorolt az állami autonómia elmélet híveinek történelemfelfogására.
- R. J. Holton szerk.: *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Macmillan, 1985). Ebben a kötetben olvasható a Dobb–Sweezy vita, és sok más szerző hozzászólása a vitához.
- Nikolai Kondratieff: *The Long Wave Cycle* (Richardson and Snyder, 1984). A húszas években íródott klasszikus esszé angol fordítása.
- Karl Marx: *Capital* (1859), és *The Communist Manifesto* (1848) [magyarul: *A tőke I.* Szikra Könyvkiadó, 1949; illetve *A kommunista kiáltvány.* Kossuth Könyvkiadó, 1968]. Ez talán Marx életművének két, a mi szempontunkból leginkább releváns írása.
- William McNeill. Gyakran tekintik a „világtörténelem” legfőbb művelőjének, ami azt jelenti, megközelítésében egyaránt hangsúlyozza az emberi történelem kontinuitását és a hosszú múltra visszatekintő globális kapcsolatok jelentőségét. McNeill gondolkodásába a legjobb bevezető fiával, J. R. McNeill-lel együtt írt könyve: *Human Web: A Bird's Eye View of World History* (W. W. Norton, 2003).
- Karl Polanyi: *The Great Transformation* (Rinehart, 1944). [Magyarul: *A nagy átalakulás.* Napvilág kiadó, 2004.] Polányi életművének klasszikus főműve azt az elképzelést kritizálja, hogy a piacon alapuló társadalom bármilyen értelemben természetes jelenség lenne.
- Raúl Prebisch. Az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottságának első elnöke, általában őt tartják a világgazdaság centrum és periféria rendszereként való leírása első képviselőjének. Műveinek igen kis része található meg angolul. A legjobb áttekintés: *Towards a Dynamic Development Policy for Latin America*, ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága, 1963. Műveinek három kötetes spanyol nyelvű kiadása: *Obras*, 1919–1948 (Fund. Raúl Prebisch, 1991).
- Ilya Prigogine: *The End of Certainty: Time, Chaos, and the Laws of Nature* (Free Press, 1997), a nézeteit legtisztább és legátfogóbb módon kifejtő könyve. A cím mindent elárul.

Joseph Schumpeter: *Business Cycles*, 2 kötetben. (McGraw Hill, 1939), ez Schumpeternek a mi szempontunkból leginkább releváns könyve. Írásában amellettt érvel, hogy a hosszú (üzleti) ciklusok nem a tizenkilencedik, hanem a tizenhatodik században jelentek meg.

Adam Smith: *The Wealth of Nations*. [*A nemzetek gazdagsága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.] Ezt az 1776-ban írt könyvet gyakran idézik, de sajnos kevésbé gyakran olvassák. Ahogy Marx tagadta, hogy marxista lett volna, Smith-ről is elmondhatjuk, hogy nem volt „smithiánus”.

Max Weber: *General Economic History* (Collier, 1966), Webertől a modern világ történelmi fejlődéséről alkotott elemzésének legjobb forrása.

Eric Wolf: *Europe and the People without History* (University of California Press, 1982), ez a könyv a nem-európai népek történetének és sorsának a modern világrendszeren belüli jelentőségét hangsúlyozza.

Név- és tárgymutató

abszolút monarchiák,
Abu-Lughod, Janet,
adók, adózás,
Afrika,
alsóbb osztályok,
amerikai kontinens, lásd még Latin-Amerika, Észak-Amerika,
Amin, Samir,
Anderson, Perry,
Anglia, lásd még Nagy-Britannia
Annales historiográfia,
antikvitás,
antropológia,
arab világ,
Aronowitz, Stanley,
Arrighi, Giovanni,
aszimptota,
Ausztrálázsia,
Ausztria-Magyarország,
állami autonómia elmélete,
államközi rendszer,
államok (az államközi rendszeren belül), erős és gyenge,
állampolgárok,
államrendszer,
átmenet, a feudalizmusból a kapitalizmusba,
átmenet, időszaka,
Ázsia (Kelet-Ázsia),
ázsiai termelési mód,
Bailey, Anne,
Balibar, Etienne,
Bernstein, Eduard,

bérjövedelem,
bérköltségek,
bifurkáció,
Braudel, Fernand,
Brazília,
Brenner, Robert,
buddhizmus,
Burke, Edmund,
Burke, Peter,
burzsoázia,
bürokrácia,
centrum-periféria,
ciklikus mintázatok (a világgazdaságban),
Ciprus,
családfenntartói bér,
Davos,
Dehio, Ludwig,
de Maistre, Joseph,
demokratizáció,
dependencia-elmélet,
Descartes, Rene,
Disraeli, Benjamin,
Dobb, Maurice,
Dussel, Enrique,
egészségügy,
egyenlőtlen csere,
Elba,
Első Világháború,
Emmanuel, Arghiri,
Enron,
ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága (ECLA),

Európa; Közép-; Kelet-; Északnyugat-; pán-Európa; Nyugat, externalizáció (költségek externalizációja), Észak-Amerika, Észak-Ciprusi Török Köztársaság, Fanon, Frantz, „fehér ember terhe”, fejlődés/alulfejlettség, félperiféria államai, félproletariátus, . lásd alsóbb osztályok, Franciaország, . lásd még francia forradalom, francia forradalom, Frank, Andre Gunder, gazdaságtörténet, geokultúra, globalizáció, gyarmatok (félgyarmatok) Hall, Thomas D., Han-Kína, Harmadik Világ, határok, hatékony kereslet, háztartások, jövedelmek megosztása a háztartáson belül, hegemonia, hinduizmus, Hintze, Otto, Hitler, Adolf, Holton, Robert J., Hopkins, Terence K., hosszú távú trendek (a világgazdaságban), Hruscsov, Nyikita, humán tudományok, Ibéria, identitások, ideológiák; konzervativizmus; liberalizmus (centrista); radikalizmus,

idiografikus, lásd még humán tudományok; partikularizmus idő, Ikertornyok, IMF (Nemzetközi Valutaalap), India, Internacionálé, Második és Harmadik, internalizáció (költségeké), Iszlám, Jalu-folyó, Jameson, Fredric, Japán, járadék, jövedelem típusai; egész életen át garantált, judaizmus, Jugoszlávia, Kanada, lásd még Észak-Amerika, Kant, Immanuel, kapitalista világgazdaság, kapitalizmus, káderek, Káida, al-, Károly, V., Keats, John, Kelet-Ázsia, kereszténység, „két kultúra”, kétlépcsős stratégia, Kína, Kínai Kommunista Párt, Kipling, Rudyard, kisebbségek, kistermelői árutermelés, Kondratyev, Nyikolaj, Kondratyev-ciklusok, konzervativizmus, Korea, Dél-, középosztály, középrétegek, közgazdaságtan, Kuba,

Lajos, XIV.,
 Laplace, Pierre-Simon,
 Latin-Amerika,
 Lenin, Vladimir
 liberalizmus,
 liberális állam,
 Llobera, Josep,
 longue durée, lásd még társadal-
   mi idő,
 maffiák,
 Marx, Karl,
 marxizmus, ortodox,
 McNeill, John R.,
 McNeill, William H.,
 meritokrácia,
 Metternich, Prince Klemens von,
 Mexikó,
 minirendszerek,
 „mission civilisatrice”,
 monopóliumok (kvázi-monopó-
   liumok),
 munkahelyi szabályok,
 munkásosztály, munkásrétegek,
 nacionalista mozgalmak,
 Nagy-Britannia, lásd Anglia.
 Napóleon (Bonaparte),
 Napóleon, III.,
 nemzetek,
 nemzetközi jog,
 neoliberalizmus,
 Németalföld (Hollandia),
 Németország,
 Német Szociáldemokrata Párt,
 „népek tavasza”
 nomotetikus, lásd még pozitíviz-
   mus; természettudomány,
 nőmozgalmak,
 „nyilvánvaló elhivatottság”,
 Nyugat,
 óbaloldal,
 oktatás (oktatási rendszer),
 Olaszország,

oligopóliumok, lásd még mono-
 póliumok,
 Orientalizmus,
 Oroszország, lásd még Szovjet-
   unió,
 Oszama bin Laden,
 osztályharc,
 osztályok, (veszélyes, alsóbb, kö-
   zép-),
 önfenntartó gazdálkodás,
 pangás (Kondratyev-ciklus B-fá-
   zisa),
 partikularizmus (kulturális),
 Párt, (a Haladás Pártja, a Rend
   Pártja),
 Peel, Sir Robert,
 Pentagon,
 periféria,
 Perzsia,
 piacok,
 Pirenne, Henri,
 Polányi Károly,
 politikatudomány,
 Porto Alegre,
 „poszt”-irányzatok, posztmo-
   dern
 pozitívizmus,
 Prebisch, Raúl,
 Prigogine, Ilya,
 proletariátus,
 proletárdiktatúra,
 Québec,
 radikalizmus,
 Ranke, Leopold von,
 rasszizmus,
 rendszerellenes mozgalmak, lásd
   még nacionalista mozgalmak;
   társadalmi mozgalmak; nő-
   mozgalmak,
 revizionizmus,
 Római birodalom,
 Románia,
 Schlesinger, Arthur, Jr.,

Schumpeter, Joseph,
 Silver, Beverly,
 Skocpol, Theda,
 Smith, Adam,
 Snow, C. P.,
 Spanyolország,
 specialisták, lásd még meritok-
     rácia,
 Spinoza, Benedict,
 státuszcsoporthok,
 Svájc,
 Svédország,
 Sweezy, Paul,
 szállítás, költségei,
 Szent Szövetség,
 szexizmus,
 szexualitás,
 szocialista pártok,
 szociológia,
 Szovjetunió, lásd még Oroszor-
     szág,
 Szovjetunió Kommunista Pártja
     (SZKP),
 Sztálin, Joszif,
 szuverenitás,
 Tajvan,
 taoizmus,
 Taylor, Peter J.,
 társadalmi idő,
 társadalmi mozgalom (mozgal-
     mak),
 Társadalmi Világforum,
 társadalomtudományok, (törté-
     neti),
 tengelyszerű munkamegosztás,
 termelési inputok, költségei,
 termelés menekítése,
 terror, lásd még francia forrada-
     lom,
 terrorizmus,
 téridő,
 Thatcher, Margaret,
 totális történelem,

Törökország,
 történelem; gazdasági; totális;
     világ-,
 tranzakciós költségek,
 transzferjövedelmek,
 tudásstruktúrák, a tudás struk-
     túrái,
 tudomány,
 tulajdonjog,
 „új monarchiák”,
 unidiszciplinaritás,
 univerzalizmus,
 választójog, (általános),
 vállalatok,
 vállalkozók (tőkések), lásd még
     vállalatok
 veszélyes osztályok,
 vezető iparágak,
 Vietnam,
 világbirodalom,
 világforradalmi hullám, 1968
 világforradalom, (1848-as),
 világgazdaság, (kapitalista),
 világháború, (első),
 világrendszer, (modern),
 világtörténelem,
 Wallerstein, Immanuel,
 Weber, Max,
 Wolf, Eric,
 Zolberg, Aristide,
 zöldek,

Ebben a könyvben Immanuel Wallerstein tömör és érthető bevezetőt nyújt a vilárendszer-elméletbe, amelyet közel négy évtizede ő maga hozott létre, a modern világ történetének és fejlődésének megértéséhez. A vilárendszer-elmélet mára széles körben alkalmazott módszerré vált a történeti társadalomtudományok területén és gyakori hivatkozási ponttá a globalizációval kapcsolatos vitákban. Wallerstein most először mutatja be egyetlen kötetben a vilárendszer-elméletet, egyben a modern vilárendszer működéséről, a rá jellemző tudásstruktúrákról és várható jövőjéről is érthető áttekintést adva. A könyvben a szerző bemutatja a teória meghatározó jegyeit: a globális összefüggésekre való koncentrációt a nemzetállami megközelítés helyett, a történelmi folyamatok hosszabb periódusokon való végigkísérésének szükségességét és az unidiszciplináris megközelítést, amely több, általában elkülönülve működő tudomány (történelemtudomány, közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány) módszereit is alkalmazza. Az elmélet szerint a vilárendszer integrált társadalmi valóságként kell fölfogni, amelyben nemzetállamok, cégek, háztartások, osztályok és a legkülönbözőbb identitáscsoportok kapcsolódnak össze.

A könyv diákoknak, társadalomtudósoknak és nem szakmabeli érdeklődő olvasóknak egyaránt ajánlható, belőle első kézből kapható teljes áttekintés napjaink társadalomtudományának egyik meghatározó paradigmájáról.

ISBN 978-963-236-283-0

2200 Ft

9

789632 362830